

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ З ВИВЧЕННЯ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів

Київ – 2014

УДК 93/94(477)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України (Протокол № 4 від 29 квітня 2014 р.)

Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Відпов. редактор В. Смолій. — К: Інститут історії України НАН України, 2014. — 258 с.

ISBN 978-966-02-7345-0

У збірнику представлено нові погляди на українську історію раннього нового часу. В основу статей покладено доповіді, виголошені на конференції «Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів», яку було проведено 23 листопада 2012 р. в Інституті історії України НАН України.

Для істориків, історіографів, викладачів, студентів, вчителів та всіх, хто цікавиться українським минулим.

Тексти подано в авторській редакції, за точність посилань та цитат несуть відповідальність автори

УДК 93/94(477)

ISBN 978-966-02-7345-0

© Інститут історії України
НАН України, 2014
© Автори статей, 2014

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCE OF UKRAINE
UKRAINIAN NATIONAL COMMITTEE FOR CENTRAL
AND SOUTH-EASTERN EUROPE COUNTRIES STUDYING
RESEARCH INSTITUTE FOR COSSACK STUDYING

**Early modern Ukraine
on the cross of civilizations,
cultures, states, and regions**

Kyiv – 2014

Редакційна колегія:

Валерій Смолій, доктор історичних наук, академік НАН України, професор, Інститут історії України НАН України (відповідальний редактор)

Тарас Чухліб, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Василь Кононенко, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (відповідальний секретар)

Віктор Горобець, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України

Олександр Гуржій, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України

Валентина Матях, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Петро Сас, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Валерій Степанков, доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Олексій Струкевич, доктор історичних наук, професор, Вінницький обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників

З М І С Т

Кубай Інна

Поширення та вплив гуситських ідей на українських землях кінця XV — першої половини XVII ст. 7

Щербак Віталій

Козацтво як чинник українського державотворення нового часу 18

Блануца Андрій

Сучасний стан та нові виклики в археографічних дослідженнях спадщини Великого князівства Литовського 34

Осіп'ян Олександр

Історичні уявлення та їх використання у соціальних конфліктах: звернення до далекого минулого у судовій тяжбі міського магістрату з вірменською громадою у Львові у 1578 р. 41

Баги Золтан

План 1596 года о возможности создания флотилии на Днепре. 57

Пилипенко Володимир

«Traktat de offensivo bello»: до встановлення авторства 67

Барабаш Тарас

Стильові та графічні особливості листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова 1655 р. 73

Чухліб Тарас

Полівасалітет як традиційна модель зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII — на початку XVIII ст. 87

Верменич Ярослава

Українська ранньомодерна держава у «кордонному» контексті. 96

Кудінов Юрій

Проблематика Української національної революції XVII ст. в північноамериканській історіографії 111

Папакін Георгій

Змагання за українську корону у XVIII ст.: перші претенденти 120

Станіславський В'ячеслав

Поїздка українського купця з Ніжина до Єгипту: незвичайна сторінка з історії торгових зв'язків Війська Запорозького часів Івана Мазепи з Османською імперією 129

Пришляк Володимир Генеральний писар Михайло Турковський	142
Потапенко Світлана, Михайліченко Микола Красовські: походження та персональний склад «слобідської» гілки шляхетсько-старшинського і дворянського роду	159
Романова Оксана Ареал паломників та механізм поширення інформації про чудотворну святиню (на прикладі ікони Святителя Миколая в с. Лазорки Пирятинської протопопії)	178
Бороденко Олена «Божа вдова» як релігійна модель поведінки самотньої жінки в Гетьманщині	195
Репан Олег Легальні та нелегальні методи боротьби Коша Запорозької Січі із Старосамарською сотнею Полтавського полку	203
Кононенко Василь Модернізаційні проекти за гетьмана Кирила Розумовського	213
Старостін Валентин Посамар'я на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей»	238
Інформація про авторів	254
Список скорочень	256

Інна Кубай

**Поширення та вплив гуситських ідей
на українських землях кінця XV —
першої половини XVII ст.**

Гуситська революція увійшла в історію західноєвропейської цивілізації закономірне відображення тих релігійних й суспільно-політичних процесів, що мали місце в Європі кінця XIV — першої половини XV ст. Гуситські реформаційні ідеї отримали підтримку не тільки серед населення чеських земель, але й набули широкого міжнародного резонансу. Зрозуміло, що не оминула дана участь і руські землі, зокрема, ту їхню частину, яка входила до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Необхідно підкреслити, що, незважаючи на доведений факт участі у гуситській революції військових загонів з українських земель, як вітчизняна, так і світова гуситологія на даний момент не надали належної евентуальної оцінки зазначеному епізоду. Не була об'єктом спеціального вивчення також проблема впливу та імовірного поширення гуситських реформаційних ідей на території Південно-Західної Русі. Українські землі завжди підтримували тісні міждержавні та мали міждинастичні відносини впродовж багатьох століть із землями Чеської корони. Саме тому фрагментарність та епізодичність розробки вище зазначеного кола питань актуалізує подальше вивчення цієї проблематики.

Метою статті є спроба простежити (на основі наявних джерельних згадок та історіографічних досліджень) питання щодо відголосків на українських теренах гуситських реформаційних ідей наприкінці XV — у першій половині XVII ст. Завдання дослідження передбачає: 1) узагальнити поняття «гуситська реформаційна ідея»; 2) розглянути у контексті чесько-українських контактів та проаналізувати гуситські впливи на території Південно-Західної Русі.

Переходячи до характеристики стану наукової розробки проблеми, наголосимо, що, незважаючи на студіювання епізодів українсько-чеських взаємовідносин у суспільно-політичній сфері, питання поширення та впливу гуситства на теренах Південно-Західної Русі належать до найменш розроблених. Серед українських тематичних наукових доробків, безумовно, слід виділити працю М. Грушевського¹. Розглядали деякі аспекти з історії українсько-

¹ *Грушевський М.* Відгомони чеського релігійно-національного руху // <http://www.litopys.org.ua/hrushukr/hrush505.htm>

чеських зв'язків у першій половина XVI–XVII ст. О. Пісчаний², І. Кубай³. Дослідженням цієї теми займалися також зарубіжні історики, а саме: А. Флоровський⁴, Й. Григель⁵, Й. Мацурек⁶. Детально вивчали заснування, теологічні погляди й діяльність общин чеських братів Й. Голл⁷, Й. Бідло⁸ та ін. Порівнювали витoki утворення протестантських і православних братських шкіл, аналізували їхню діяльність на західноукраїнських землях у XVI — на початку XVII ст. Є. Мединський⁹, Я. Ісаєвич¹⁰, А. Савич¹¹ та ін.

Виходячи із мотиваційних аспектів актуальності, мети і завдань теми дослідження, автор спробує узагальнити поняття «гуситської реформаційної ідеї» як перетворення існуючої об'єктивної реальності у іншу суб'єктивно-просторову екзистенціальну формацію ціннісних, суспільно-політичних орієнтирів, в основі якої лежить гуситський спосіб сприйняття дійсності. Оскільки детальне описання запровадження реформаційних нововведень гуситської революції у тогочасній суспільно-політичній структурі чеської держави було б справою окремого дисертаційного дослідження, обмежимося тільки трьома сферами: 1. військово-стратегічною; 2. культурно-освітньою; 3. релігійною.

Переходячи до безпосереднього розгляду питання щодо поширення гуситських реформаційних ідей серед населення Південно-Західної Русі, слід зазначити, що існуючі погляди можна класифікувати таким чином. Ряд українських істориків першої половини — середини XX ст., зокрема, М. Грушевський та Н. Полонська-Василенко¹², наголошували, що східно-слов'янське середовище не залишалось осторонь суспільно-політичних подій в чеських землях XV ст. А відсутність безпосередніх джерельних згадок повною мірою компенсується низкою свідчень про випадки і форми спілкування

² Пісчаний О. З історії українсько-чеських зв'язків у першій половині XVII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки. — Вип. 32. — К., 1990. — С. 58–64.

³ Кубай І. До питання про гуситське військове мистецтво та його відгуки у землях Південно-Західної Русі у XV ст. // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. — Т. 14. — Чернівці, 2006. — С. 165–170.

⁴ Флоровський А.В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешко-русских отношений (X–XVIII). — Т. 1. — Прага.

⁵ Grygiel J. Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza. Studium z dziejów stosunków polsko-czeskich w pierwszej połowie XV wieku. — Wrocław, 1988.

⁶ Macůrek J. K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2 pol. 14 a 1. pol. 15 století // Slovanské historické studie. — Praha, 1960. — S. 127–182.

⁷ Goll J. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der böhmische Brüder. — Т. 1–2. — Praha, 1876–1882.

⁸ Bidlo J. Akty jednoty Bratrské. — Т. 1–2. — Brno, 1915–1923.

⁹ Мединський Є.М. Братські школи України і Білорусії XVI–XVII ст. — К., 1958.

¹⁰ Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 2–9.

¹¹ Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусії в XVI–XVIII в. — К., 1929.

¹² Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — Т. 1. — К., 1992. — С. 384.

русичів за посередництва Польщі і Литви з гуситськими діячами або ж їхніми об'єднаннями. Стосовно ж більш пізніх відголосків гуситських реформаційних ідей на українських землях (XVI — перша половина XVII ст.), то вони, безумовно, простежуються у розвитку громадської думки і критичизму, в ідеї соборності й публічності церковної діяльності, у поширенні народної мови в письмі, актових, літературних матеріалах, а також західних тенденцій європейського Відродження і Реформації у культурі¹³.

Дещо інших поглядів дотримувався чеський історик А.В. Флоровський, який припускав можливість впливу чеських зразків церковно-релігійного та суспільного життя на Русь. Однак, як зазначає автор, історично достовірних даних підтвердження цих фактів немає, тільки у сфері літературних відносин можна констатувати таку наявність¹⁴.

Коли саме у руському середовищі вперше прозвучало ім'я релігійного проповідника та реформатора Яна Гуса? На це питання, звичайно, немає прямої та безпосередньої відповіді. Хоча зважаючи на джерельні згадки про відвідування вихідцями із руських земель Праги, навчання студентів-русичів у Празькому університеті, а також перебування Ієроніма Празького весною 1413 р. у Великому князівстві Литовському, ми можемо констатувати, що знайомство із творчістю Гуса відбулося ще у першій половині XV ст. Так, у відповідності до статуту Празького університету уся маса його слухачів та членів поділялася на 4 основні «нації»: чехів, баварців, саксонців та поляків. Враховуючи тему дослідження, найбільшу цікавість для нас викликає саме «*natio Polonorum*», оскільки до останньої зараховували поляків, литовців і русичів, незважаючи на їхнє етнічне походження¹⁵. Зокрема, протягом 1401–1408 рр. ступінь бакалавра на філософському факультеті в Празі отримали «*Christophorus de Lytwania*»¹⁶, «*Mathias Wylna*»¹⁷, «*Ioan de Lemberg*»¹⁸ та ін. Ці студенти перебували у Празі в період зародження революції, а тому більш ніж імовірно виглядає той факт, що пізніше, повертаючись додому, вони розповідали про релігійні і спільні вимоги гуситів. Хоча в Густинському літописі ми не знаходимо нот співчуття до Яна Гуса, а навпаки, засуджуються його еретичні погляди та небажання покаятися. Під роком 1414 (6922) читаємо: «наста въ землѣ Ческой новѣй геретикъ Іоанъ Гусъ, его же потомъ зъ письма препрѣша и не хотяща каятися огнемъ сожгоша»¹⁹.

¹³ Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. — Т. 5. — Кн. 1. — К., 1995. — С. 82.

¹⁴ Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне... — С. 414.

¹⁵ Tomek V. O počtu studentů w učení pražském // Časopis Českého Musea. — R. 20. — 1846. — S. 216–221.

¹⁶ Monumenta historica universitatis Carolo-FerdinandePragensis. — Т. 1. — Praha, 1830–1832. — S. 367.

¹⁷ Ibidem. — S. 382.

¹⁸ Ibidem. — S. 397.

¹⁹ Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — СПб., 1843. — С. 353.

Найбільш цікавими є відвідини Ієронімом Празьким Західної Русі. Магістр Ієронім Празький поїхав у Литву на запрошення князя Вітовта. Перебуваючи у світі останнього, він активно спілкувався з князем (стосовно доцільності перехрещення православних та прийняття ними католицизму), а також із православними священиками і простолюдом²⁰. У Вітебську та Пскові Ієронім Празький навіть виявляв явну повагу до релігійних обрядів та церемоній православних: ставав на коліна перед їхніми образами і реліквіями, натомість не виказував достойної уваги та честі католикам, католицьким церквам і церемоніалу. Він відпустив бороду і волосся, а також заявляв, що віра «цього невірнього народу» була і є досконалою, і що русичі добрі християни²¹. Перебування Ієроніма Празького у литовсько-руських землях відкрило можливості для православних познайомитися із тогочасним церковним життям європейського Заходу і чеських земель, зокрема. Однак безпосередньо зустрітися із чеськими еретиками вихідцям із руських земель довелося з появою військових загонів князя Сигізмунда Корибутовича.

З іменем цього князя та ще одним одіозним учасником революції Фредериком Острозьким пов'язано найбільше джерельних згадок про відголоски гуситських ідей у руському середовищі Галичини. Є підстави вважати, що Сигізмунд Корибутович перебував на території чеських земель двічі: 1422–1423 рр. (в якості намісника Вітовта) та у 1424–1427 рр. (як самопроголошений король, який не пройшов процедуру офіційної ініціації)²². Зрозуміло, що руські воїни входили у склад дружини князя як під час першої, так і під час другої здійснених ним інтервенцій. Свідченням популярності та підтримки гуситських виправ серед населення Галицької Русі є грамота від 27 травня 1423 р. короля Ягайла, у якій він докоряє русичам, що вони надто пасивно відгукнулися на спробу старости Львівського округу Спитка Тарновського найняти їх у похід проти гуситів, але в той же час більшість поспішила на допомогу відступникам, коли в Чехію їхав князь Сигізмунд²³. Подібного характеру є ще одна грамота Ягайла, датована 2 липнем 1423 р., основний зміст якої зводився до прохання польського короля до єпископа того ж округу прийняти духовні міри, які б протидіяли висловлюванням співчуття чехам, насамперед підтримці еретиків²⁴. Страх перед поширенням гуситської ересі був настільки великим, що буквально через декілька тижнів після проголошення вищезазначеної грамоти Ягайло повідомив Вітовта про скликання зборів у Малій Польщі, Русі та інших землях для організації боротьби проти морової язви. У зборах брали участь

²⁰ *Fontes rerum Bohemicarum / vydal Novotný V.* — Praha, 1932 — D. VIII. — S. 289.

²¹ *Documenta Mag. Joannis Hus / ed. Palacky F.* — Praha, 1869. — S. 506–507.

²² *Grygiel J. Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza. Studium z dziejów stosunków polsko-czeskich w pierwszej połowie XV wieku.* — Wrocław, 1988. — S. 92.

²³ *Urkündliche Beiträge / Ed. F. Palacky.* — T. I. — Praha, 1846. — S. 303–305.

²⁴ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Ed. E. Sokolowski, J. Szujski.* — T. 1. — Kraków, 1876. — S. 56–57.

представники «керівництва» цих земель, які прийняли рішення боротися проти сектантів, їхніх послідовників й прихильників²⁵. З огляду на сказане можна твердити про проникнення та поширення гуситської ересі на території Південно-Західної Русі.

Чи мав місце факт запозичення русичами у гуситів модерних тактик бою або ж технологічно кращих видів зброї? Найбільш важлива складова гуситської військової техніки — возове укріплення — знайшла своє застосування саме у Східній Європі, де рівнинний характер місцевості і надлишок кінноти серед воюючих сторін сприяв застосуванню броньованого захисту. Саме даною тактичною особливістю можна пояснити поразку 1,5-тисячної таборитської піхоти, очоленої Сигізмундом Корибутовичем, яка підтримала в битві над р. Свентою під Велькомиром 1435 р. князя Свидригайла Ольгердовича²⁶. Під час переправи через річку Свенту вози були розірвані, і обороноздатність таборитів звелася до нуля. Крім того, сильний дощ та в'язкий ґрунт редукували до мінімуму операційні можливості табору²⁷.

Чеський історик Ф. Палацький відзначає, що із зміною просторової дислокації військових загонів братчиків із Чехії в Словаччину, а звідти на самий кордон українських земель кількість русинів серед них не зменшувалася, а навпаки, зростала, незабаром же у задніпровських порогах з'явилося нове військове братство — козаки²⁸. Зрозуміло, дані асоціації є гіпотетичними, незважаючи навіть на безперечну схожість у звичаях та порядках між таборитами та козаками. Безпосередніми доказами відголосу гуситства в українських землях є багаточисленні запозичення козаками чеських назв зброї (наприклад, чес. «*přičali*» і укр. «пищалі», чес. «*houfnice*» — укр. «гаубиця», чес. «*tarasnice*» — укр. «тара сниця»)²⁹.

Після поразки у 1434 р. у битві під Ліпанами радикального крила гуситів ера гуситських війн «всіх проти всіх» закінчилася. На зміну їй прийшло протистояння у релігійно-полемічній площині. Однак жителі Чехії та Моравії наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. підтримували військово-політичні контакти з козаками. Тут слід пригадати і посольство, очолене Еріхом Лясотою, до запорожців з приводу надання військової підтримки Рудольфу II, попередні переговори з яким розпочав ще Остап Хлопіцький³⁰;

²⁵ Codex epistolaris Vitoldi MagniducisLithuaniae. 1376–1430. — T. VI. — Cracoviae, 1882. — S. 657–658.

²⁶ Skrzypek J. Bitwa nad rzeką Świętą // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — T. 10. — Z. 1. — 1938. — S. 42–43.

²⁷ Długosz J. Długosii (Ioannis) seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Ed. Przewdziecki. — T. IV. — Cracoviae, 1873–1878. — S. 563.

²⁸ Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. — D. VI. — Praha, 1906. — S. 259.

²⁹ Урбанек Р. Гуситское военное искусство и Европа. — Прага, 1946. — С. 18.

³⁰ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII ст. // ЗНТШ. — Т. 60. — Львів, 1964. — С. 49.

перебування козаків на початку XVII ст. на території Моравії, запрошених моравським панством для боротьби з повсталюю угорською шляхтою; присутність запорожців у складі імператорських військ проти чехів у битві при Білій Горі 1620 р. тощо³¹.

Бурхливий культурний та науковий розвиток у країнах Західної та Центральної Європи на початку XVI ст. та поширення гуманістичних ідей супроводжувалися хвилею гедонізму, що призвело до різкого морального занепаду, зокрема, у церковному житті. Як влучно зазначив Ф. Дворнік³², побожність дедалі більше набувала індивідуальних рис і все менше пов'язувалася з участю в спільних релігійних відправах, для яких часто бракувало необхідних умов. Винайдення книгодрукування, пробудження інтересу до Біблії та, як наслідок, поширення релігійної літератури як латиною, так і місцевими мовами тільки загострили дані тенденції. Усе ще численних набожних людей заповонила хвиля містицизму. Однак теоретичних закликів християнських гуманістів було замало, потрібні були радикальні зміни, які і запропонував Мартін Лютер.

Поширення гуситських реформаційних ідей, зокрема, у культурно-освітній сфері на теренах Південно-Західної Русі у XVI — першій половині XVII ст. відбувалося різними шляхами. Після невдалого повстання проти Фердинанда I у 1548 р. чеські брати були вигнані з Богемії та знайшли свій притулок у Польському королівстві³³. Тут їхніми покровителями виступили представники знаті Анджей Гурка й Ян Остророг. Зокрема, останній відкрив у 1553 р. у м. Лешно молитовний будинок і школу для чеських братів³⁴. Пізніше найважливішими їхніми релігійними центрами в Польщі стануть громади у Познані та Лешно. Сліди перебування таборитів та гуситських проповідників, починаючи із середини XV ст., можна простежити і в Угорщині та Молдавії. Однак після посилення діяльності інквізиції стосовно будь-яких єретичних рухів (особливо завзятими інквізиторами у боротьбі з польськими гуситами були Миколай з Ленчиці та Якуб Гржимали з Дзержанова³⁵) почалися гоніння, у тому числі і на громади «Братської Єдноти». Кровна спорідненість між окремими представниками польської та руської шляхти призвела до підтримки останніми нових реформаційних ідей. Так, у

³¹ Florovskij A. Ukrajina na strankach českých dejin // Průhled dějin SSSR.: Od nejstarsích dob do roke 1861. — T. 1. — Praha, 1965. — S. 61–74.

³² Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. — К., 2005.

³³ Maleczyńska E. Vliv husitského hnutí na Polsko // Mezinárodní ohlas husitství. — Praha, 1958. — S. 92.

³⁴ Pawiński A. Jana Ostroroga Żywot i pismo o Naprawie Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1884. — S. 22.

³⁵ Kras P. Inkwizycja papieska w walce z husytyzmem na ziemiach polskich // Polskie echa husytyzmu. Materiały z konferencji naukowej, Kłodzko, 27–28.09.1996. — Warszawa, 1999. — S. 103.

Галичині чеських братів підтримали Горайські, православний рід, спольщений ще у XV ст.

Необхідно наголосити на безпосередній зацікавленості чеського братського середовища східною гілкою християнства. Адже основоположним концептом їхньої ранньої діяльності був пошук істинної апостольської традиції, не зіпсованої сторонніми впливами. Підтвердженням цього є факт спілкування утравківців з константинопольським патріархатом 1452 р.³⁶, а також експедиція 4-х членів братської общини, які виїхали з Праги весною 1491 р. у пошуках чистої християнської традиції. Один із них — Мареш Коковец — попрямував на Русь³⁷. У період вільного розвитку «Братської Єдноти» у Чехії й Моравії підтримувалося постійне спілкування «братчиків» із населенням Галицької Русі. Виступаючи проти Римської церкви, доводячи, що вона викривила апостольське правдиве християнство, гусити протиставляти їй авторитет Східної церкви.

Поширенню гуситських ідей на теренах Південно-Західної Русі сприяли також спільність мови і значний культурний вплив чехів на поляків та русинів. Й. Мацурек, порівнюючи стиль галицько-українських і слов'яно-молдавських грамот першої половини XV–XVI ст., прийшов до висновку про існування очевидних аналогій та їхньої подібності із чеськими грамотами як за формою, так і за змістом й мовними зворотами. Вчений пояснює дану особливість роботою чеських гуситських писарів у руських канцеляріях, а також навчанням місцевих жителів справі написання грамот на основі чеського зразка³⁸.

Джерельні згадки про діяльність чеських братів, починаючи з другої половини XV ст., знаходимо в Галичині³⁹, Закарпатті, Волині, на Поділлі. Дані топоніміки, зібрані подільським краєзнавцем Юрієм Сіцинським, засвідчують осідання на Поділлі численних протестантських громад⁴⁰. На кінець XIX ст. в околицях Кам'янця-Подільського було локалізовано близько 30 топонімів чеського походження. Автор також зазначає, що велика громада чеських братів в 1490–1500-х роках осіла у м. Смотричі. Численні общини, які осіли на Поділлі, постійно спілкувалися, не втрачаючи зв'язку між собою. У своєму побуті вони зберегли всі риси суворого уставу, впровадженого ще

³⁶ Šmahel F. Husyckie pojęcie wzajemności słowiańskiej i czesko-polskiej // Polskie echa husytyzmu. Materiały z konferencji naukowej Kłodzko, 27–28.09.1996. — Warszawa, 1999. — S. 11.

³⁷ Goll J. Jednota bratrská w XV. Století // Český Časopis Historycky. — Praha, 1916. — S. 153.

³⁸ Macůrek J. K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2 pol. 14 a 1. pol. 15 století // Slovanské historické studie. — Praha, 1960. — S. 182.

³⁹ Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce. — T. 1. — Lwów, 1861. — S. 216–218.

⁴⁰ Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 45–60.

до реформ Лукаша, особливо це стосувалось новонавернених братчиків, які перед посвяченням у громаду мали пройти дворічний випробувальний термін.

Найбільше протестантських громад знаходилося у Галичині (близько 30), на Холмсько-Белзькім Побужжі (24) та на Волині (біля 20)⁴¹. Серед реформаційних течій в українських землях були поширені кальвінізм, соціанство, лютеранство та община чеських братів. Масова міграція останніх з чеських земель розпочалася після 1620 р. Про це знаходимо згадку у листі Карла із Жеротина від 7 червня 1629 р., у якому він писав, що «багато чехів розселилось в Угорщині, Русі і особливо в Семиградській землі...»⁴². У Галичині в XVI–XVII ст. проживало немало осіб із прізвищем Моравець, зокрема, можна згадати діяльність у львівській землі Мартина Моравця із Мислова (1606–1654 pp.). У 1637 р. на Холмщині у пана Христофора Потоцького служив «чесний... Вянцеслав Чех». Деякий час на Галичині жив та навіть був ректором школи (з 1650 р.) сподвижник Я.А. Коменського Ян Фіакр з Фульнека⁴³. Громада чеських братів діяла і у Берестечку, покровителем якої виступив Єжи Лещинський. Її очолив на початку XVI ст. брат Теофіла Турновського Ян Турновський⁴⁴. Теофіл Турновський, будучи добре знайомим із князем Костянтином Острозьким, доклав чимало зусиль щодо об'єднання протестантів і православних Речі Посполитої. Турновський був одним із найвпливовіших учасників Торунського (1595 р.) і Віленського (1599 р.) з'їздів⁴⁵. Однак ці екуменічні плани були відкинуті вищим православним духовенством.

Слід також звернути увагу на протестантські осередки, які існували на Закарпатті у XVI ст. Їхня підтримка в даному регіоні здійснювалася на державному (ініційована князями Ракоці) та церковному (православною єпархією) рівнях. Протестантська школа у місті Сухому Потоці стала центром реформаційного руху в усьому закарпатському регіоні⁴⁶. У 1650 р. на запрошення Георгія Ракоці сюди прибув Я.А. Коменський для реорганізації місцевої лютеранської школи в кальвіністську академію. Саме тут він написав низку відомих педагогічних праць: «Закони добре організованої школи», «Правила поведінки дітей» тощо⁴⁷. Просвітницька діяльність чеських братів на Закарпатті була пов'язана з розповсюдженням чеської літератури в закарпатських школах та пропагуванням реформаційних ідей. Перші переклади Святого Письма з'являються в даному регіоні за посередництва

⁴¹ Грушевський М. Духовна Україна: Збірка творів. — К., 1994. — С. 52

⁴² Žerotin K. Listové psaní jazykem českým. — Brunn, 1870–1872. — S. 62.

⁴³ Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне. — С. 290–293.

⁴⁴ Історія релігії в Україні. Протестантизм в Україні. — Т. 5. — К., 2002. — С. 18.

⁴⁵ Bidlo J. Akty jednoty Bratrské. — Т. 1–2. — Brno, 1915–1923. — S. 172–173.

⁴⁶ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. — Львів, 1995. — С. 91.

⁴⁷ Чума А. Ян Амос Коменский и русская школа. — Братислава, 1970. — С. 11.

чеських братів, які привозили сюди копії «Шекейського Псалтиря» (1550 р.), «Євангелія» (1574 р.), «Діяння апостолів» (другої половини XVI ст.), а також відому «Кралицьку Біблію»⁴⁸.

Не менш дискусійним у контексті відголосків гуситських реформаційних ідей на Південно-Західній Русі є проблема походження та інституційного функціонування братського православного руху, оскільки, на перший погляд, спостерігається світоглядна та догматична близькість чеського та православного братських рухів. Прихильником даної версії був проф. Є. Мединський, який писав, що за зразок для створення братств на Україні у XVI–XVII ст. могло послужити богемське братство, наводячи при цьому ряд переконливих доказів⁴⁹. Акцентували свою увагу на подібності в їхній організації та змісті навчання і українські дослідники Я. Ісаєвич⁵⁰, А. Савич⁵¹, К. Харлампович⁵². Розглянемо детальніше такі аргументи:

1. діяльність протестантських та православних братських шкіл була спрямована проти єзуїтських навчальних закладів, в яких насаджувалися схоластичні методи навчання та католицьке віросповідання;

2. подібність у діяльності братських шкіл: використання принципу послідовного та систематичного навчання, вікового поділу та поділу навчальних дисциплін, запозичення братськими школами елементів протестантського навчання та виховання;

3. схожість у культурно-просвітницькій діяльності: в питаннях мови чеські і православні братчики перш за все проводили реформи правопису;

4. добрі відносини між православними й протестантськими вчителями, які навчалися у вищих школах Німеччини.

Здійснене нами дослідження дозволяє уточнити або й спростувати окремі з цих аргументів. Суспільно-політична та релігійна ситуація у Польсько-Литовській державі і поширення реформаційних течій на її території сприяли виникненню православних братських шкіл як протидії католицьким та протестантським школам задля збереження власної релігійної й культурної самобутності. Негативний вплив протестантизму на руську спільноту полягав у дезорганізації православного духовенства та відчуженні від власної національної культури. Братські школи виступили на захист православ'я як основи національної ідентичності, котра була протиставлена офіційній польській й протестантській релігійно-культурній парадигмі.

⁴⁸ Петров А. Статьи об Угорской Руси. — СПб., 1906.

⁴⁹ Мединський Є.М. Братські школи України і Білорусії XVI–XVII ст. — С. 36–37.

⁵⁰ Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст... — С. 2–9.

⁵¹ Савич А. Нариси з історії культурних рухів...

⁵² Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным. — Казань, 1898.

Зокрема, свідчення про негативне ставлення православного духовенства до обох сторін знаходимо у працях Я. Головацького⁵³ й В. Липинського⁵⁴.

Далі розглянемо питання подібності у організаційній діяльності чеських та руських братських шкіл. Для прикладу, внутрішня організація Острозької школи, курс наук, методи викладання, класно-урочна система й справді свідчать про подібність з протестантськими гімназіями⁵⁵. Однак відсутність вчителів та якісних навчальних посібників у школах змусили керівництво таких закладів до використання в навчальному процесі протестантських підручників. Зокрема, широко використовувалися вокабули Я.А. Коменського, як навчальні книги у братських школах та у Києво-Могилянській академії⁵⁶. Зазначимо також, що братські школи в українських землях необхідно розглядати в європейському контексті філософсько-педагогічної думки, яка мала значний вплив на їхній розвиток. Схожість статутів українських та чеських братських шкіл та протестантських общин є лише в тих питаннях, вирішення яких на той час вже було спільним надбанням гуманістичної педагогіки в різних країнах Європи.

Отже, проведене дослідження підтверджує, що гуситська революція та її реформаційні ідеї знайшли свій відголосок у землях Південно-Західної Русі наприкінці XV — першій половині XVII ст. Цьому сприяли географічна близькість, спільність мов і культур, добре налагоджені міждержавні зв'язки, постійна міграція учнівської молоді. Участь українського населення у гуситських подіях переконливо засвідчила не тільки факт підтримки гуситської ересі в православному середовищі, але й привнесла у військово-стратегічну сферу багаточисленні запозичення козаками чеських назв зброї.

Процес загального піднесення, рухів вільнодумства й еретизму, з одного боку, а з іншого — переважання нових культурно-освітніх та світоглядних орієнтирів були складовою частиною західноєвропейської Реформації. Гуманістичні ідеї не оминули й українські землі. Ідеї чеського братства, як ретрансляція русизму, зустріли позитивний відгук на досить ліберальних у конфесійному відношенні землях Польсько-Литовської держави і здобули чимало прихильників. Галицька та Прикарпатська Русь стала місцем проживання та культурно-просвітницької діяльності багатьох переселенців, особливо общини чеських братів із Чехії і Моравії. До кінця XVI ст. етнічний склад громад чеських братів настільки сильно видозмінився, що «чеськими» вони залишилися хіба що за назвою. Культурно-просвітницьке відродження у Галицькій та Прикарпатській Русі значною мірою було інспіроване також

⁵³ Головацкий Я.Ф. Начало и действие львовского Ставропигийского братства. По историческо-литературному отношению. — Львов, 1860. — С. 5.

⁵⁴ Липинский В. Религия и церковь в истории Украины. — Львів, 1933. — С. 96.

⁵⁵ Харлампович К. Острожская православная школа // Киевская старина. — 1897. — № 5. — С. 205.

⁵⁶ Савич А. Нариси з історії культурних рухів... — С. 152.

гуситськими реформаційними впливами. В освічених українських колах визрівало переконання в необхідності розвивати писемність, організовувати школи і друкарні, створювати підручники тощо. Набуває поширення ідея світського патронату над церквою, яку значною мірою реалізували православні братства.

Стосовно релігійної сфери, то тут слід констатувати найменший вплив гуситських реформаційних ідей, оскільки сама ідея православно-протестантської унії була нежиттєздатною. Адже обидві сторони перебували на зовсім різних релігійно-культурних основах та традиціях. В очах православних богословів євангеліки, протестанти, чеські брати були єретиками, спілкування з якими загрожувало догматичним підвалинам східної гілки християнства.

Віталій Щербак

**Козацтво як чинник українського
державотворення нового часу**

Проблема становлення і розвитку Української козацької держави знайшла відображення в цілій низці наукових студій. Основна увага дослідників зосереджувалась на формуванні засад суспільної влади, територіальних меж, еволюції державницької ідеї¹. Водночас відзначалося, що державотворення здійснювалося людьми, які зазвичай займалися військовою справою, що не могло не відбитися на його поступі та ефективності. Даний аргумент використовується як один із визначальних, тими, хто відмовляє козацтву у праві на державотворчі функції. Відповідно завданням статті є з'ясування статусу козацтва в Речі Посполитій як потенційного чинника українського державотворення.

Процес формування централізованих держав у Європі протягом XV–XVI ст. не охопив території всього континенту. В окремих регіонах ці тенденції стримувалися різними причинами, що не могло не позначитися на становищі етносів. Разом з тим, доба Реформації дала новий імпульс до їх ідентифікації, розуміння свого місця в європейському соціумі. На українських теренах ліквідація удільних князівств в адміністративній структурі Литовської держави у 70-х роках XV ст. стала одним із чинників втрати руською елітою інтересу до вітчизняних політичних інституцій. За досить короткий час вона зуміла адаптуватися до нових реалій, ставши на службу великого князя литовського, а згодом так же успішно знайти своє місце в державній системі Речі Посполитій. На прикладі чільників князівських родів Острозьких, Вишневецьких, Чорторійських надзвичайно яскраво проявилася бачення останньої політичною вітчизною. Таким чином, руський етнос втратив економічно найсильніший, політично найвпливовіший та найосвіче-

¹ Крип'якович І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1925–1931. — Т. 138–140, 144, 145, 147, 151; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Липинський В. Твори. — Філадельфія–Пенсильванія, 1991. — Т. 3; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. — К., 1996; Когут З. Російський централізм і українська автономія. — К., 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

ніший стан, який у тогочасній Європі здійснював політичне керівництво, сприяв розвитку культури й освіти, живив чуття самобутності суспільства. Людей, подібних високопоставленому урядовцю Адаму Киселю — сенатору Речі Посполитої, який, незважаючи на внутрішню дилему, залишався православним до кінця життя, було небагато. Наявні джерельні свідчення не дають підстави стверджувати про можливість і здатність тогочасної української еліти, насамперед представників князівського стану, до відродження власної держави як спадкоємниці Київської Русі.

Декларований песимістичний прогноз зовсім не означає, що українське суспільство було позбавлене спроможності до державотворення. В ході культурно-освітнього піднесення кінця XVI — першої половини XVII ст. завдяки пошукам письменників-полемістів, які переважно були духовними особами, утверджується теза безперервності руської історії від княжої доби та формується політична концепція «руського народу». Все це мало важливе значення у процесі єднання православного духовенства і козацтва для відстоювання «грецької віри» та «вольностей старожитніх». Разом з тим, у козацькому середовищі поступово кристалізується ідея територіальної автономії в межах Речі Посполитої, що зумовлювалося зростанням його ролі і місця в житті держави.

Утвердження соціального статусу козацтва безпосередньо пов'язане із державною службою. Ініціатива запровадження козацького війська у 20-х роках XVI ст. належала південноукраїнським старостам, основним завданням яких було несення прикордонної варти. Вони вбачали в козаках єдину реальну силу в боротьбі проти татарської агресії, про що неодноразово доповідали уряду Великого князівства Литовського. Проте, відсутність коштів стала основною причиною відмов, і питання тривалий час залишалося не вирішеним. З іншого боку, це спонукало козаків до здійснення самовільних сухопутних і морських походів, які супроводжувалися сутичками з кримськими татарами і, відповідно, загострювали міждержавні відносини.

З початком Лівонської війни (1558–1583) виникла необхідність у поповненні збройних сил. Київський воєвода Костянтин Острозький та черкаський староста Олександр Вишневецький почали запрошувати козаків на службу «за даток и живность»². Тобто, мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків впроваджувалися їх списки, або ж реєстри. Із створенням Речі Посполитої її уряд більш ретельно продовжив цю справу. Козаки почали залучатися до служби не лише з метою проведення військових експедицій, а й її відбування в українських замках, що одночасно передбачало виконання поліцейних функцій.

² Акты ЮЗР. — СПб., 1865. — Т. 2. — С. 141.

На жаль, не збереглося королівського універсалу, який би конституював створення постійного козацького реєстрового війська, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно. Перепис війська, проведений коронним гетьманом Єжи Язловецьким у 1569 р., зафіксував на королівській службі 300 українських козаків³. Через три роки грамотою від 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження гетьмана про набір на державну службу такої ж кількості «козаков к службе нашей, которым юргелт (плата. — *В.Щ.*) з скарбу нашого ийти мает, обрал, а иж они от воевод, старост украинных и вравдив наших великое угнетение и кривды себе быти повелили, ино вельможность его з владзы и присуду всяких вравдив их вынял и под справу свою гетманскую взял»⁴. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих властей. Старшим і суддею над низовими козаками призначався шляхтич Ян Бадовський. Незважаючи на невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Новий етап у розвитку козацької державної служби відноситься до епохи короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576–1586). Після спільних дій проти кримських татар восени 1578 р. він запропонував козакам взяти участь у війні з Московським князівством, на що отримав позитивну відповідь. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто, безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) — шляхтич Ян Оришовський. 16 вересня 1578 р. з'явилася «Постанова щодо низовців», в якій конкретизувалися умови королівської служби: «перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послушними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів»⁵. Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, (означало порівняно з попередньою реформою) обмеження їх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження, що умови коро-

³ Zarys dziejów wojskowosci do roku 1864. — Warszawa, 1965. — Т. 1. — S. 300–301.

⁴ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 176.

⁵ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. — Kraków, 1887. — Т. 11. — S. 337.

лівської служби поширювалися лише на час війни. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу реєстровцям мав видавати військовий писар на день св. Миколая в Черкасах.

Утверджуючи офіційний статус козацтва, «реформи» Стефана Баторія були спрямовані також на його розкол. Перебуваючі на королівській службі, окрім власне військових, мали виконувати поліційні функції, насамперед щодо всіх інших козаків. Вже навесні 1579 р., коли Костянтин Лакуста, зібравши козаків поблизу Канева і Черкас, мав намір іти на Молдову, Баторій видав ряд універсалів, щоб зірвати цю експедицію. В одному з них від 6 квітня, адресованому старостам, містилася вказівка всіляко сприяти коморнику Андрію Лозовицькому, посланому для арешту Лакусти: «друге таке ж лотрство, помічників його щоб відшукали, били, громили і ув'язнювали. До козаків низових звертаємося також, аби йому товариства не складали, а службу нашу, на якій перебуваєте вірно пільнували... Також і тих, хто платні не бере, якщо б хтось Костянтину захотів допомагати, наказуємо іменем нашим карати на горло»⁶. Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа «Постанова щодо низовців» від 1578 р. стала надалі основою при посиленні на походження козацьких прав і вольностей.

Сеймова конституція під назвою «Порядок щодо низовців і України» 1590 р. надавала широкі повноваження коронному гетьману. Конкретизуючи заходи по підтриманню порядку серед реєстрових козаків, документ передбачав, зокрема, що «у гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється»⁷. Помічниками князя Миколая Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно з старостами своєчасно притягати до суду «свавільних людей». Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р., на службу приймався тисячний козацький загін з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорозжя.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося збутися. Виплата грошей затримувалася, а чисельність нереєстрового, або ж «свавільного», козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі. За участь у повстаннях 1591–1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване сеймовою постановою. Разом з тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їх ватажків, адже запорожці

⁶ Ibid. — S. 399.

⁷ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — К., 1993. — С. 345.

фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, включаючи й далекі морські та сухопутні походи, «служінням польському королю».

Навесні 1600 р. постало питання про підтримку молдовського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню. Проте на Запорозжжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави, а згодом гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому погоджувався взяти участь у молдовській експедиції за умови виконання ряду вимог запорожців. Лише у лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість з цих вимог: звільнення від відумерщин та гарантія від утисків козацьких сімей⁸. Однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами. Тобто, попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

У Лівонській кампанії брало участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. У таких умовах багато козаків загинуло, в тому числі й Самійло Кішка у битві під Феліном. Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися «старожитними вольностями»: «за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були захищені в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності, часто і густо облиті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слухних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші мусив би нас усім тим упривілеювати і обдарувати: признавши нас синами коронними»⁹. Черговий раз, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише власне рицарських доблестей і «вольностей», але й зрівняння себе з «синами корони», тобто з шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні — «рокош», тобто, шляхетський виступ проти короля (1606–1608) — та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Лжедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1611 р. окремі магнати виступили навіть проти прийому козаків на державну службу, оскільки, на їх думку, «українська сваволя зростала під приводом королівської

⁸ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 2. — S. 401.

⁹ AGAD. — Archiwum Zamojskich. — Spr. 3036. — S. 40–41.

служби і чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану в його володіннях на королівщинах»¹⁰. Зі свого боку, король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чий б маєтки служили гарантом їх поведінки. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійні вимоги турецького султана «знищити запорожців», підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, і тим самим обмежити реєстр. У поданні урядової комісії від 15 жовтня про надання козацьких прав містився цілий ряд обмовок, які фактично перетворювали реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. В декларації виявилось відсутнім також підтвердження права на власне судочинство і землеволодіння.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, у петиції до короля запорожці просили не виконувати умов, запропоновані комісарами. Однак з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах з участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, вже навесні 1615 р. здійснили морський похід на Стамбул. Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наводиться загальна чисельність козаків — до 40 тис. Тут же йшлося про продовження «козацького свавілля», яке не припинили комісії та сеймові ухвали¹¹.

Після поразки коронного війська під Цецорою (1620) уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра 20 тис. козаків з річною платою в 100 тис. злотих. З метою узгодження таких умов служби напередодні відкриття сейму король направив до козаків свого посланця. Разом з тим, для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III прагнув використати посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Україні. Ознайомившись із змістом листа короля, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з ненависними «бусурманами»¹².

¹⁰ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 3. — S. 16.

¹¹ Жерела до історії України—Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 167.

¹² Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией. — СПб., 1906. — Вып. 3. — С. 67.

У червні 1621 р. на козацькій раді в урочищі Суха Діброва вирішувалося питання про участь у поході проти турецького війська. На раді були присутні київський митрополит Іов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Митрополит виступив з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Наявність багатотисячного козацького війська змусила ксьондза Оборницького відзначити в своєму щоденнику: «Потрібно побоюватися, як би справа не дійшла до повстання. Дуже вони тут розхвилювалися і все більше зростає їх свавілля, коли побачили вони себе в такій чисельності і силі»¹³. На раді козаки згодилися послужити королю, поставивши умову — затвердити на митрополії і владцтвах православних ієрархів, висвячених Феофаном.

Після Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмунду III, в якій було викладено своєрідну програму козацтва, наведено оцінку його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед державою, козаки відмовлялися «воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі», за що просили зберегти «вольності старожитні і данини кров'ю заслужені», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих та забезпечити її вчасну виплату. Важливе значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Козаки добивалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Увійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборони розташування жовнірських «леж» на території Київського воєводства¹⁴. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом, як окремою верствою населення, специфічних прав і привілеїв, без його утисків на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом з королівськими комісарами, які прибули для переговорів з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 тисяч чоловік з 40 тисяч, які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Всі інші мали повертатися до попередніх господарів, причому комісари повинні були стежити, щоб козаки «не йшли полками і по волостях не бавилися». Водночас вводився чіткий облік записаних на королівську службу, із вказівкою імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координати розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська

¹³ Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. — К., 1941. — С. 114.

¹⁴ Жерела. — Т. 8. — С. 251–252.

Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звідти копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець приносив присягу на вірність королю Сигізмунду III, його нащадкам і Речі Посполитій. Місця козацьких уходів і ловів узгоджувалися з старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію¹⁵. Отже, фактично козацькі військові заслуги перед державою не були належним чином поціновані. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр в попередніх рамках і закріпити за перебуваючими на королівській службі поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом.

Час від часу протистояння переростали у військові конфлікти. Так, восени 1625 р. для приборкання «козацької сваволі» Сигізмунд III послав коронне військо на Подніпров'я. Після кількох жорстоких битв в урочищі Ведмежі Лози між королівськими комісарами і козаками була підписана так звана Куруківська угода, згідно з якою на державну службу приймали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися в разі потреби для допомоги кварцяному війську¹⁶. Навесні 1630 р. виступ козацтва під проводом гетьмана Тараса Федоровича зумовив розгортання нового повстання, яке силою зброї придушити не вдалося. Статті Переяславської угоди переконливо свідчать про компроміс між сторонами, наслідком чого стало збільшення реєстрового війська на дві тисячі козаків. Цьому сприяло, безумовно, закінчення терміну дії Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою.

Зважаючи на участь козаків у черговому соціальному виступі 1637 р., Станіслав Конєцпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара — «людину шляхетного стану, досвідчену у лицарській справі, який би стримував козацьке військо від бунтів, завжди на потребу Речі Посполитої прибував на вказане місце і час. Полковники і осавули також мали бути з шляхти, досвідчені в рицарському ремеслі. На посади сотників і отаманів слід обрати заслужених людей рицарських»¹⁷. Сейм врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої», чим ліквідовувалися привілеї реєстровців. Скасовувалися на «вічні часи всі їх давні юрисдикції, прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту». На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався королівський комісар по рекомендації

¹⁵ Там само. — С. 254.

¹⁶ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 289–290.

¹⁷ Biblioteka PAN w Krakowie. — Spr. 367. — S. 142.

гетьманів коронного і польного та затверджений на вальному сеймі. Він мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та попереджати «всілякі заколоти». Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали бути лише з шляхтичів. Сотники і отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати в своїх полках і не виїздити нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Вони «з полковниками повинні по черзі виступати на Запорозжя для захисту того регіону і для того щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро. Мали б попереджувати, щоб свавілля не переховувалось на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи». Крім цих козаків, жоден козак не міг без свідоцтва, виданого комісаром, ходити на Запорозжя¹⁸.

Таємні статті «Ординації», які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі реєстру з підвищеною платнею. Його завданням було попередження «свавілля». Таким чином, «Ординація» була спрямована на перетворення Війська Запорозького у слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні і оборони південного порубіжжя Речі Посполитої.

Іншого характеру набули стосунки реєстрових козаків з урядом Речі Посполитої з початком Визвольної війни. Вже в ході битви під Жовтими Водами вони перейшли на бік повстанців і почали боротьбу проти коронного війська. Влітку 1648 р. реєстровці склали основу війська Богдана Хмельницького. У Зборівській угоді 1649 р., яка визначила реєстр в 40 тис. козаків, декларувалося визнання козацької території (фактично Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводства), де реальна влада перебувала в руках козацької старшини. Тут же утверджувалося і козацьке судочинство, а коронне військо позбавлялося права на лежі. Продовження війни перешкодило реалізації Зборівського договору, а Богдан Хмельницький суттєво змінив політичні орієнтири. В гетьманських деклараціях зникають навіть згадки про службу королю Речі Посполитої. Переяславська угода 1654 р. поклала початок новому періоду в житті українського козацтва.

Залежність людини від землі була визначальним фактором при оцінці її місця й ролі в середньовічному суспільстві. Це прямо стосується й козаків. Через брак документальних свідчень, зокрема, переписів, люстрацій чи тарифів, аналогічних шляхетським, складно простежити генезу козацьких володінь. Об'єктивно виникає потреба залучення різноманітних опосередкованих джерел та використання ретроспективного методу.

Зародження козацького землеволодіння зумовлювалося, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. На перших порах влада

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. ВУР. — Т. 1. — М., 1954. — С. 255–256.

не чинила ніяких перешкод мисливству та рибальству. Завзяті уходники досягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті рибою та звіром місця. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. На середину XVI ст. більша частина уходів вже контролювалася владою.

Працюючи постійно на одних і тих же уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. «Иная пасека, — зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р., — стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашня, спускные ставы, множество пчел, всякий зверь, сады, роскошные огороды и всякие другие выгоды»¹⁹. У люстраціях того часу неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «уставичне», тобто назавжди.

Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття. На Запорозжі та інших південних окраїнах про землеробство не знаходимо документальних свідчень аж до середини XVII ст. Інша річ — Лівобережна Україна, насамперед Чернігівщина, куди татарські полчища приходили не так часто, а влада була зацікавлена в освоєнні нових територій на межі з Московською державою, з якою Річ Посполита час від часу вела війни.

Не лише на прикордонні, й у центральних районах обробка пустоючої землі (займанщина) створювала умови для володіння нею. Але в останньому випадку при постійній присутності представників влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від адміністративних центрів, навпаки, це стало звичайним явищем. Певною мірою воно проникало в правову свідомість уходників. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями, тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя оточували землі міщан та шляхти.

У зв'язку із тривалістю фактичного користування уходом право козаків розпоряджатися ним зміцнювалося. Згодом козацтво прагнуло закріпити за собою землі шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або ж короля, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний із зміцненням козацького імунітету в результаті заснування Запорозької Січі та організації реєстрового війська. Так, у привілеї старшому реєстру Яну Бадовському надавалися у Білій Церкві два будинки «з огорода, кгрунты и зо всеми их належитостями»²⁰. Одному з його наступників на посаді старшого реєстру Яну Оришовському король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577)

¹⁹ Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 103.

²⁰ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 176.

урочища Копистерин на річці Мурафі поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння²¹. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічалося небагато і стосувалися вони переважно старших козацького реєстру. Проте у проекті конституції, пропонованому на варшавському сеймі 1592 р., зазначалося: «Добра їх, які були надані їм як на все військо низове, так і, зокрема, окремим козацьким особам сеймовою ухвалою будь-то назавжди або ж іншими умовами від нас наданими на вічні часи конфіскуємо»²². Є всі підстави вірити, що існували й інші умови надання маєтностей козакам, можливо, лише на час служби, як це мало місце в наступний період.

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там говорилося лише про щорічну плату грошима та сукном. Однак запис до реєстру давав фактично козаку право на володіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою її узаконення як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами останнього не обов'язково ставали самі козаки. Необхідність у дешевій військовій силі в уряді Речі Посполитої постійно зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати прогалини державного бюджету. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з'явився термін «Дике поле», яким позначалися території на схід від Дніпра та південніше волостей. У документах зафіксовані надання земельних наділів лише козацькій старшині, більшість якої становила українська шляхта. Згідно з сеймовою конституцією 1590 р. козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чоновицький — на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі²³.

Фактично узаконювалося ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Це явище не було новим, адже аналогічні надання в Україні одержували і раніше бояри та зем'яни. Водночас виникнення козацького землеволодіння пов'язане також з придбанням земельних угідь у представників інших соціальних верств. У документах XVI ст. «отчичами», або ж власниками земель називалися бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало, тому і землі їх могли ставати козацькими на засадах приватної власності. Нерідко земельні володіння продавалися разом із людьми, які на них жили. Так, у відписці возного Василя Сосницького від 12 березня 1606 р. йшлося

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 7.

²² Жерела. — Т. 8. — С. 70.

²³ ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1а. — Спр. 325. — Арк. 2.

про продаж київським підчашим Лавріном Лозкою села Сотники козацькому гетьману Григорію Лободі. Запис про продаж угідь чигиринським козаком Максимом Михайловичем реєстровцю Івану Волевачу від 5 березня 1615 р. містить помітку, що земля купується «з сенокосами и с степным полем и пахотным и с поселением людей»²⁴.

У першій половині XVII ст. реєстрове козацтво продовжувало поповнюватися за рахунок української шляхти. Основним типом їх землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Частину одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі володільці та члени їх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Королівські ревізори відзначали, що поблизу Переяслава в 30-х роках козаки «засіли міські хутори», а в Корсунському старостві сіл взагалі не було, тільки «хутори козацькі». Більшість з них були невеликими, хоча існували й окремі заможні господарства²⁵.

Ситуація дещо змінилася з утворенням козацької держави. Всі попередні земельні акти підлягали скасуванню, а земля стала власністю Війська Запорозького. Богдан Хмельницький мав право роздавати володіння козакам «за службу войсковую». Однак гетьман насамперед підтвердив попередні земельні права монастирів, потім землевласників, які вступили до війська, що, до речі, робили і його наступники. Зрештою, однією з форм плати за службу стали надання гетьманом, насамперед старшині, «урядових» або ж «рангових» маєтностей. В перші роки війни цей процес не набув широкого розмаху, оскільки поява замість польської шляхти нових господарів могла викликати протест селян та рядових козаків. Проте пізніше кількість рангових надань зростала. Так, військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав села Сибереж та Ямище, слабинський сотник Іван Домонтович — села Смолин і Максилі, миргородський полковник Григорій Лесницький — містечко Шишаки, переяславський полковник Павло Тетеря — двір у Переяславі, лубенський осавул Левко Костянтинович — двір у Лубнах та сіножаті поблизу Пісочної, биховський сотник Павло Ярмултовський — село Вербичі і маєтності в селі Горбове²⁶.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і шляхом купівлі нових маєтностей. Характерним прикладом може слугувати придбання хутора у Припоні Корсунського полку 1652 р. брацлавським полковником Тимошем Носачем у пана Яроша Черепинського. Останній декларував у

²⁴ Матеріали по истории козацкого землевладения (1494–1668) // ЧИОНЛ. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — С. 16, 18.

²⁵ Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — Кн. 8. — Отд. 2. — С. 57–115.

²⁶ Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690) // ЧИОНЛ. — К., 1890. — Кн. 4. — Отд. 3. — С. 104; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 185.

торговому акті, що «продав п. Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, хутір на Припоні з усіма приналежностями, а саме: з ставком і озером і сіножатями і полем, тобто нивами і запустами, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста злотих; на що були добрі і вірні гідні вище названі сусіди при усій продажі або і купівлі від пана Черепинського; що так і я, пане полковнику, панове отамани, віддаляю сам себе, жінку і дітей своїх, близьких і далеких родичів своїх від того хутора на вічні часи; вільно пану Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, дати, дарувати, продати і, як бажає, на найкращу свою користь повернути: що як ми погодилися і сторгували, так для ліпшої віри і більшого підпорядження надали руками своїми підписати і печать звичайну притиснути»²⁷. Хутір переходив до брацлавського полковника, при цьому підтверджувалося право повного розпорядження ним як Тимошу Носачу, так і його нащадкам. У 1655 р. родич Богдана Хмельницького Яким Сомко купив села Воронків та Рогозів поблизу Переяслава. Спадкоємці Якима користувалися ними вже на правах приватної власності.

Запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких громад тривалий період було звичаєве право. Його генеза відноситься до тих часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували аналогічні явища: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятними за принципом звичаєвого права.

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому, вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці привів до трансформації цих традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той

²⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 184.

факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права, (адже запорожці були насамперед воїнами) виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо.

Безумовно, писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих положень, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. У такий спосіб громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі, або ж могли внести хаос у відносини в Коші.

Незважаючи на самобутність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорозжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва із офіційним, яке не встигало на той час охопити дану сферу суспільного життя.

Польські власті розглядали козаків як військову силу на південному прикордонні і мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання «козацьких вольностей» як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх в козацьких лавах на початку 70-х років XVI ст. також впливало на становлення правових норм «людей рицарських».

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого шляхтича Яна Бадовського. У королівській грамоті конкретизовано компетенцію нового старшого: «он каждому, хто бы какое дело до козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает»²⁸. На перший погляд, у даному формулюванні містяться суперечливі положення, адже чисельність «низових козаків» була значно більшою, ніж 300 чол., набраних на королівську службу. Разом з тим, судочинство поширювалося нібито на реєст-

²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 176.

рових, які приходили на волості. Відповідно, Запорожжя у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх з правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах з «сторонніми» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися гродськими судами.

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало насамперед встановлення власної адміністрації і судочинства. Ця тривога передавалася і вищим урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося: «Оскільки ці люди (козаки. — *В.Щ.*) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям по місцю проживання»²⁹. Під «загальним» правом тут маються на увазі норми III Литовського Статуту. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так, при запиті щодо продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернишенко та Роман Пешта, а печатку «товариську» приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили «люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федор Калинович, пан Гаврило Коробка», а утвердив отаман Василь Томиленко³⁰.

Інколи отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравим прикладом може послужити універсал гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. В ньому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до «рады нашео зуполное», тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. «Рада зуполная» розглянула подання Колуш-

²⁹ Volumina legum. Petersburg, 1859. — Т. 3. — S. 122.

³⁰ Материалы по истории козацкого землевладения. — С. 16–17.

кевича і винесла рішення про повернення позивачу батьківського володіння³¹. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування Запорозької Січі, коли суддею нерідко виступав кошовий отаман.

Процес правотворення дістав новий імпульс із зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти. — *В.Щ.*), вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права»³². Сучасник подій, польський письменник Шимон Старовольський також писав, що «козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажають бути на своєму праві»³³. Подібні факти спостерігалися і в ході повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні (1637-1638). Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем. Відповідно там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право.

Таким чином, основи соціального статусу українського козацтва знайшли втілення у «козацьких вольностях», які надавалися перебуваючим на державній службі з часів Сигізмунда II Августа. Економічною підмогою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Поряд із узаконенням фактичного володіння угіддями, козаки розширювали свої маєтності через купівлю землі, що помітно активізувалося з розвитком товарно-грошових відносин. Регулятором взаємовідносин серед козацтва постало право, основні засади якого були вироблені в запорозькій громаді. З певними змінами воно застосовувалося і на волостях в ході проведення козацького судочинства. Зміцнюючи свої позиції в суспільстві в умовах культурно-освітнього піднесення кінця XVI — першої половини XVII ст., козацтво сформувалося в потенційний чинник українського державотворення нового часу.

³¹ Антонович В.Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 190.

³² Жерела. — Т. 8. — С. 285.

³³ Starovolski Simonis. Institutum rei militaris libri VIII guorum serces a lergo habetur. — Florentiae, 1646. — S. 457.

Андрій Блануца

**Сучасний стан та нові виклики в
археографічних дослідженнях спадщини
Великого князівства Литовського**

Документальна спадщина Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ), що постала як результат роботи великокнязівської канцелярії, вже кілька століть перебуває під пильною увагою вузького кола фахівців-литуаністів. Тож за цей час виробилося чимало методів та методик введення до наукового обігу цього масштабного комплексу джерел, а віднедавна — вже можна виділяти й національний сегмент археографічних студій. В основному дослідження історії ВКЛ невід’ємно пов’язані із станом археографічних розробок даної проблематики, і можна навіть говорити про певний індикатор такої взаємозалежності.

Симптоматично, що в останні десятиріччя першість у вивченні та публікації Литовської метрики (далі — ЛМ) належить саме Литовській Республіці, влада і громадяни якої вбачають історію ВКЛ як фундамент нинішньої литовської державності. Тому й образ «спадщини Великого князівства Литовського» здебільшого ототожнюється із сучасною Литвою¹, поза тим як у політичну систему ВКЛ XIV–XVI ст. були включені етнічні білоруські, частини польських, російських та українських земель. Причому територіально українські землі складали левову частку ВКЛ. До того ж окремі сучасні литовські дослідники вважають, що ВКЛ було державою імперського типу².

Упродовж 90-х рр. XX ст. активно претендувати на «литовську спадщину» почали наукові й громадські кола Білорусі. Свідченням цього стала поява низки наукової та науково-популярної продукції, у змісті якої

¹ Див., напр., останню узагальнюючу працю по темі: *Гудавичюс Э. История Литвы. — Т. 1: с древнейших времен до 1569 года / Пер. с литовского Г.И. Ефремова. — М., 2005.* Традиційно «литовська спадщина» тісно пов’язувалася й дотепер відіграє одну з кочових ролей у синтезі із польською історією: *Rachuba A., Kiaupienė J., Kiaupa Z. Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski. — Warszawa, 2008.*

² *Norkus Z. Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija šitja lyginamosios istorinės imperijos sociologijos požiūriu. — Vilnius, 2009.*

закладалася ідея «білорусоцентричної» історії ВКЛ³, коли навіть усім без винятку литовським володарям приписувалися білоруські коріння.

В Україні процес осмислення по-новому ролі та місця литовської доби в національній історії почався лише в останні роки. Після виходу у 1998 р. у серії «Україна крізь віки» окремого тому «Україна під татарами і Литвою» авторства О. Русиної⁴ наступні узагальнюючі праці з історії України у складі ВКЛ з'явилися через 10 років⁵. У цих книгах відбувається поступове «вплетіння» українського фактору в історію ВКЛ, чимало уваги приділено малодослідженим раніше сюжетам та аспектам української історії литовської доби.

Ключового значення для сучасних литуаністичних студій набуває археографічна робота, адже без вивчення та введення до наукового обігу комплексу джерел з історії ВКЛ неможливе подальше просування литуаністики в новітні історичні студіювання.

На сьогодні підготовка до видання книг ЛМ ставить більше питань технічного характеру, аніж концептуального. Вироблені упродовж останніх десятиліть методичні рекомендації щодо видання ЛМ різними археографічними центрами втілюються у практику метрикантами Литви, Білорусі, Польщі, Росії та України. Тож завданням публікації буде означення та окреслення стану щодо видання книг ЛМ різними археографічними школами/центрами сучасності та визначення нових перспективних шляхів продовження пошуків у даному напрямі. Відзначимо, що ЛМ є основним і найбільш репрезентативним комплексом джерел з історії пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України, що походять з середини XV — третьої чверті XVI ст.

³ Дзмітрянкоў П.Ф. Аб походжанні беларусаў, фарміраванні і развіцці беларускай народнасці. — Магілёў, 1992; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Навагародскі перыяд. — Мн., 1990; Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. — Мн., 1991; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. — Мн., 1994; Цітоў А. Наш сімвал — Пагоня. Шлях праз стагоддзі. — Мн., 1993; Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. — Мн., 2000; Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. — Мн., 2001; Старостенко В.В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X–XVII вв.). — Могилев, 2001; Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). — Магілёў, 2003.

⁴ Руси́на О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.

⁵ Україна: литовська доба 1320–1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович, Д. Вашук, А. Блануца, Б. Черкас. — К., 2008; Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Вашук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. — Луцьк, 2011.

Вагомий внесок у розробку методичних рекомендацій щодо опису та виданню ЛМ зробили російські вчені А. Хорошкевич і С. Каштанов⁶, а також археографи Білорусі, Литви та України⁷.

Більш вузькі публікації з проблем дослідження ЛМ в основному виходять у спеціалізованих виданнях, таких як «Новости Литовской Метрики, Вильнюс» та «METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Минск»⁸, а також в інших журналах та збірниках наукових праць, поява яких стала результатом активного зростання інтересу до ЛМ як джерела для вивчення різноманітних аспектів історії ВКЛ з середини 90-х рр. XX ст. серед литовських, білоруських, польських, російських та українських істориків⁹.

На сьогодні опубліковано 53 книги ЛМ. Найбільше число книг ЛМ до друку підготували литовські метриканти (37), далі йдуть білоруські метриканти (8 книг), три книги підготували польські археографи К. Пяткевич (1 книга) та А. Рахуба (2 книги), одну книгу — український археограф В. Кравченко. Останнім часом намітилася тенденція щодо реалізації спіль-

⁶ Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской Метрики, Сост. А.Л. Хорошкевич и С.М. Каштанов. — Вильнюс, 1985.

⁷ Див., напр.: Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.), Підг. У. Єдлінська та В. Страшко. — К., 1990; В. Страшко. Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним, популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. (Проект). — К., 1992. — С. 6–12; Введение, [w] «Lietovos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga», S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1997. — CXLIX. — 514 p., С. CXXXVII–CXLIV; В. Страшко. Рекомендації до складання подokumentних описів актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. — К., 2002; Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага), Аўт.-склад. А.І. Груша та ін., Мн., 2003; Т. Тимченко, А. Лифшиц. К вопросу об издании Литовской Метрики «Новости Литовской Метрики». — 2002. — №6. — Вильнюс, 2003. — С. 45; А. Дзярновіч. Да партрэту літары «й» у Метрыцы ВКЛ, «Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Матэрыялы міжнароднай навук.-практ. канфер. (Мінск, 11–12 лістапада 2003 г.)» — Мн., 2005. — С. 22–35; В. Німчук. Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції. — К., 1995. — С. 15–18 (проект); Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1, Підготовка до друку й авторський текст А. Блануца, Д. Ващука. — К., 2007. — С. 10–13.

⁸ «Новости Литовской Метрики», № 1–10, Вильнюс, 1997–2008; «METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага». — Т. I–IV. — Мн., 2001–2007.

⁹ А. Блануца, Д. Ващук. Украина: литовский период истории (современная историография и историческое сознание) /w/ Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai patatyvai. — Vilnius, 2009. — Р. 321–336. В Україні на сьогодні засновано єдиний спеціалізований часопис з проблем дослідження Великого князівства Литовського та Литовської метрики. Це — «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського». — Т. I. — К., 2009; Т. II. — К., 2012.

них міжнародних видавничих проєктів. Так, у результаті спільного видавничого проєкту Інституту історії України НАН України (А. Блануца, Д. Ващук — повністю підготували книги до друку) та Інституту історії Литви (Д. Антонавічус — відповідав за підготовку окремого розділу наукового апарату до книги) вийшли друком 22 та 32 книги записів ЛМ¹⁰. Подібний проєкт спільно реалізували російські (І. Старостіна, А. Хорошкевич) та білоруські (В. Воронін, А. Груша) метриканти. Це книга судових справ ЛМ № 228¹¹. Нещодавно завершився багаторічний (стартував на початку 1980-х рр.¹²) проєкт по виданню 6 книги записів ЛМ російськими археографами¹³. Тож маємо досвід 5-ти археографічних шкіл з видання книг ЛМ першої половини XVI ст.¹⁴

Наведені вище результати археографічної роботи стали наслідком тривалої копіткої підготовчої праці, що проводилася наприкінці XX ст. Своєрідним рубіконом у цьому процесі є проведення кількох наукових конференцій у 1988 р. та публікація їх матеріалів у відповідних збірниках. Так, у збірнику статей «Литовская Метрика. Исследования 1988 г.» (Вильнюс, 1992) М. Ковальський та П. Кулаковський вказували на проблеми української археографії щодо литовської тематики: «...багаторічний застій у цій області у 30–60-ті рр. Значна активізація цього процесу, що спостерігалася в останні роки, торкнулася лише двох наукових центрів: Києва та Дніпропетровська. Між іншим, не розробленість надважливих напрямків вивчення ЛМ як джерела з історії України, необхідність залучення кількісних методів дослідження та використання клаузульно-формулярного аналізу потребують кооперації більш значних сил республіки (України. — А.Б.). Лише у такому випадку можлива ліквідація великого пробілу в джерельній

¹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. — Vilnius, 2010; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32. Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. — Vilnius, 2012.

¹¹ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко / 1533–1540 (Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9). Подготовили В.А. Воронин, А.И. Груша и др., Москва, 2008.

¹² Литовські метриканти встигли раніше, ніж це задекларували російські вчені, видати цю книгу ЛМ: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, 2007.

¹³ Акты ЗР. — Т. 1 (6). Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики / сост., коммент., впом. указ.: М.Е. Бычкова (отв. сост.), О.И. Хоруженко, А.В. Виноградов; отв. ред. тома С.М. Каштанов; Рос. Акад. наук, Ин-т рос. Истории. — М., 2012.

¹⁴ Литовські метриканти видали одну з книг ЛМ за XVIII ст., що складає виняток: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 556 (1791–1792): Viešųjų reikalų knyga 35 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, E. Rimša. — Vilnius, 2005.

базі середньовічної України, який являється наслідком певної недооцінки ЛМ як історичного джерела»¹⁵.

Важливою подією в актуалізації дослідження джерел, у тому числі і литовської доби, стала представницька республіканська нарада про стан та перспективи української археографії, проведена у Києві 1988 р. Вже тоді порушувалися сміливі й амбітні плани щодо вивчення та публікації корпусу різновидових джерел з історії України пізнього середньовіччя — раннього нового часу. Як показала практика, лише мізерна частина пропонованих проектів почала реалізовуватися.

Поза тим учасники згаданої наради 1988 р. пропонували низку більших або менших, локальних чи масштабних проектів видання ранньомодерних джерел з історії України. Наприклад, Г.В. Боряк підняв питання про видання Литовської і Волинської метрик; О.В. Русина — про корпусне видання документів Сіверської землі XV–XVI ст. (за матеріалами Литовської метрики); П.М. Кулаковський — про проблеми публікації книг Коронної і Литовської метрик другої половини XVII ст.; В.Б. Атаманенко — про способи введення до наукового обігу джерел з історії українського селянства доби феодалізму; Г.М. Виноградов — про основні проблеми публікації матеріалів з історії цехів в Україні XVI–XVII ст.¹⁶ Усі вище наведені пропозиції джерельних видань так і не були втілені на практиці, окрім наполегливій роботі П.М. Кулаковського, що вилилася у публікації однієї з книг Волинської метрики у російсько-польській серії «Пам'ятки історії Східної Європи»¹⁷. Ще одна книга із серії «Руської (Волинської) метрики», підготована П.М. Кулаковським, чекає свого виходу у «Пам'ятках Східної Європи».

На сьогодні певної інституційної координації видавничого проекту, який був закладений у 80-х рр. XX ст., немає. Литовські дослідники домоглися затвердження державної програми до вивчення історії ВКЛ та відповідної публікації джерел, яка, утім, базується на конкурсній та грантовій основі. Білоруські вчені досягають певного успіху шляхом затвердження підготовки до друку ЛМ у відповідних планових академічних темах, або ж така робота відбувається за власним науковим зацікавленням. Єдиний успішний російський проект з видання 6 книги записів ЛМ тривав кілька десятиріч. Показово, що російські археографи дану книгу ЛМ видали у відновленій

¹⁵ Литовская Метрика. Исследования 1988 г. — Вильнюс, 1992. — С. 158.

¹⁶ Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. — К., 1988. — С. 115–119; 122–124; 120–121; 236–238; 127–129.

¹⁷ Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652–1673 рр. Підготував до друку П. Кулаковський (Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. / Памятники Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. / Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia. Fontes XV–XVII saec. — Т. 5. — Острог–Варшава–Москва, 1999. — 608 р.

ними ж серії «Актов Западной России»¹⁸, а таку ж книгу у 2007 р. видали литовські метриканти¹⁹. Польські дослідники, як показує практика, мають опосередкований інтерес до ЛМ і беруться за видання тих корпусних книг, що пов'язані із Польщею чи білоруськими землями ВКЛ²⁰.

Український аспект проблеми у реалізації видавничого проекту рельєфно визначається сучасними процесами в академічній науці, зокрема, в стінах Інституту історії України НАН України. Зважаючи на важливість та актуальність вивчення та публікації ранномодерних джерел з історії України, група вчених Інституту історії України взяла на себе ініціативу у відродженні проекту в частині археографічного опрацювання джерел з історії України XIV–XVII ст.²¹ Для з'ясування поточної зацікавленості даною проблематикою у березні 2012 р. був проведений круглий стіл на тему «Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації», на який запрошено усіх фахівців. Результатом заходу стала публікація матеріалів виступів, а також розробка комплексу рекомендацій щодо відродження та активізації масштабного проекту з вивчення та публікації джерел з історії України XIV–XVII ст.

Рекомендаціями передбачалося:

1. Створити робочу групу при Інституті історії України НАН України з реєстрації й опрацювання найдавнішого збереженого документального масиву. При цьому важливо брати до уваги увесь наявний комплекс опублікованих джерел XIII–XV ст. з історії усіх українських земель — Наддніпрянщини, Чернігово-Сіверщини, Криму, Волині, Галичини, Поділля, Закарпаття та Буковини.

2. На базі робочої групи створити дослідницький координаційний підрозділ при Інституті історії України НАН України «Центр дослідження та публікації джерел з історії України XIV–XVII ст.»; центр можна також розглядати як осередок підготовки литuanістів та археографів.

¹⁸ Акты ЗР. — Т. 1 (6)... — С. 5.

¹⁹ Подібне дублювання публікації ЛМ відбулося ще раніше у білоруських та литовських метрикантів у випадку видання книги публічних справ № 523 ЛМ. Див: Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года / Метрика Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічних спраў 1. Падрыхтавалі да друку. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч. — Мн., 2003; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528 m.): Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis. — Vilnius, 2006.

²⁰ Виняток становить книга ЛМ, підготовлена до друку К. Пяткевичем у литовській серії: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. — Vilnius, 2003.

²¹ Блануца А. Ідея відродження видавничого проекту «Пізньосередньовічні джерела з історії України та Литовська Метрика» // Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації. Матеріали круглого столу (Київ, Інститут історії України НАН України 21 березня 2012 р.). — К., 2012. — С. 8–10.

3. Пріоритетним у роботі Центру вважати дослідження та видання джерельних комплексів Литовської Метрики, а також тематичних збірників, наприклад, акти Свидригайла Ольгердовича «Свидригайліана», князівських та шляхетських родів тощо.

4. Розпочати роботу із створення електронної бази даних джерел, яка б містила назви та локалізацію географічних об'єктів (міст, містечок, маєтків, селищ тощо) за повітами і землями, що існували на території України у XIV–XVII ст.

5. Проект має спиратися на ресурси світової мережі Інтернет та втілюватися на основі сучасних цифрових технологій та створення електронних баз даних. Для реалізації проекту створити відповідний веб-сайт.

6. Враховуючи складність, багатогранність та масштабність проблеми актуалізації історичних джерел, а також загальнонаціональний характер пропонуваного проекту, вважаємо за необхідне розробку державної програми видання писемних пам'яток історії та культури України.

Таким чином, сучасний стан археографічної й джерелознавчої роботи над виданням книг записів ЛМ (як і решти книг ЛМ), засвідчує різноплановість й варіативність підходів різними сучасними археографічними школами²². Утім, вся варіативність у здійсненні публікацій ЛМ суттєво не виходить за рамки загальноприйнятих рекомендацій по виданню ЛМ й може лише вказувати на постійний прогрес у даній галузі археографії.

Українська історична наука, є всі підстави стверджувати, виходить на новий рівень литуаністичних студій, що дозволить по-новому визначити роль і місце України у політичній системі ВКЛ та Центрально-Східній Європі загалом.

²² Блануца А. Досвід підготовки до видання археографічними науковими центрами книг записів Литовської метрики першої половини XVI ст. // Укр. іст. збірн. — К., 2011. — Вип. 14. — С. 186–194; Блануца А. Археографічний проект видання Литовської метрики в Україні та його лінгвістичний складник // Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей II Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених. Київ, 24–26 квітня 2012 року. — С. 14–17.

Олександр Осіп'ян

**Історичні уявлення та їх використання
у соціальних конфліктах: звернення
до далекого минулого у судовій тяжбі
міського магістрату з вірменською
громадою у Львові у 1578 р.**

Звернення дослідників до мікроісторії дає можливість за допомогою ретельного вивчення конкретної ситуації (мовою антропологів — «щільного опису»/*thick description*)¹ виявити явища та зміни, непомітні у дослідженнях більшого масштабу, а часто й позбутися апіорних моделей, накиннутих великими теоріями. Мікроісторія дозволяє подолати лінійне історіографічне мислення, що зводить розмаїття можливостей минулих ситуацій (з їх складною динамікою та відкритим і невизначеним майбутнім) до того, що «реально відбулося», а точніше — до вибудованого з презентистської позиції історичного процесу. На відміну від інших напрямів історіописання, які часто вдаються до соціологізаторства, мікроісторичний підхід надає більшій уваги практикам та усвідомленим діям соціальних акторів². В даному

¹ Термін запроваджено американським антропологом Кліффордом Гірцем. Його праці справили значний вплив на дослідження мікроісториків: Geertz Clifford. *Thick Description*. 1973 (український переклад: *Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе.* — К., 2001. (Розділ 1. «Насичений опис» у пошуках інтерпретативної теорії культури. С. 9–42). Одним з постулатів інтерпретативної антропології є радикальна відмінність об'єкту дослідження; ця відмінність може бути осягнена істориком через розшифрування систем значень, які присутні у поведінці, текстах, у будь-якій формі життєвого досвіду (Див.: Geertz C. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology.* — New York, 1983).

² На міському ґрунті раннього нового часу за певний зразок можуть правити дослідження Симони Черутті: Cerutti S. *Microhistory: Social Relations versus Cultural Models?* // *Between Sociology and History: Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building* / Ed. by A.M. Casten, M. Lonkina, M. Peltonen. — Helsinki, 2004. — P. 17–40; Черутті С. Соціальний процес и жизненный опыт: индивиды, группы и идентичности в Турине XVII века // *Прошлое крупным планом: Современные исследования по микроистории* / Под ред. М. Крома, Т. Зоколл, Ю. Шлюмбама. — СПб., 2003. — С. 27–57. (Cerutti S. *Processus et expérience: individus, groupes et identités à Tourin, au XVIIe siècle* // *Jeux d'échelles. La micro-analyse à expérience. Textes rassemblés et présentés par le Jacques Revel.* — Paris, 1996. — P. 161–186); Черутті С. Скорый суд. Практика и

випадку ми спробуємо застосувати мікроісторичний підхід до вивчення змін в історичних уявленнях міщанського середовища останньої чверті XVI ст.

Дослідники процесів соціальної мобільності у ранній новий час дійшли висновку, що багаті купецькі династії, як правило, існували 2–3 покоління. Зробивши статок, вони полишали торгівлю заради менш ризикованих і більш престижних занять. Свій капітал вони вкладали у купівлю земельних маєтків або посад, перетворюючись на рантьє та/чи землевласників, що прагнули потрапити до дворянського стану (процес джентріфікації)³. Також подібної соціальної еволюції зазнавала інша група міщан, яку можна визначити як «освічені професіонали»: це були представники правничих професій, лікарі та аптекарі. Соціального престижу (*honorabilité*) їм надавали не тільки професія та освіта, але також приміські маєтки, доми у центрі міста, та неприбуткові заняття. Разом це були ознаки «шляхетного способу життя», які в очах сучасників мали підкріплювати прагнення міської верхівки до нобілітації⁴. Проте започаткування династії у великої буржуазії (*grands bourgeois*) завжди відбувалося однаково — з торгівлі, й нащадки, як правило, намагалися приховати цей факт від сторонніх очей⁵. Обидві групи (*honorables hommes*) — багате купецтво та «освічені професіонали» поповнювали вузьке коло міського патріціату (*Noblesse de ville*), який був проміжною ланкою на шляху до нобілітації. Патріції посідали найвищі посади у міському самоврядуванні та судочинстві, задля власного збагачення використовували міський бюджет, привілеї та комунальну власність. Це спричиняло соціальну напругу між патріціатом та бюргерством/поспільством та час від часу призводило до відкритих конфліктів. Своє право на домінування у місті, а в перспективі і нобілітацію, патріціат підкріплював не тільки «шляхетним способом життя», але і вмілим конструюванням міської історії⁶, яка мала витворювати групову генеалогію міської еліти.

В Західній Європі ці процеси мали місце вже у XIV–XV ст. Міська верхівка намагалась інтегруватись у феодальний світ за межами міста, слідуючи певним практикам «шляхетного способу життя». Це знайшло

идеалы правосудия в обществе Старого порядка (Турин XVIII века) // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 4 (42) (<http://www.nz-online.ru/index.phtml?aid=35011479>); (Cerutti S. Giustizia sommaria. Pratiche e ideali di giustizia in una società di Ancien Régime (Torino XVIII secolo). Milano: Feltrinelli, 2003. P. 11–32); Cerutti S. La ville et les métiers: naissance d'un langage corporatif, Turin 17e–18e siècle. — Paris, 1990.

³ Braudel F. The Wheels of Commerce / Trans. by Siân Reynolds. — London, 2002. — P. 479.

⁴ Ibid. — P. 483–484.

⁵ Ibid. — P. 485.

⁶ Schneidmüller B. Constructing the Past by Means of the Present: Historiographical Foundations of Medieval Institutions, Dynasties, Peoples, and Communities // Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary (eds.). Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography. — Cambridge, 2002. — P. 188–191.

відображення й у пізньосередньовічному міському історіописанні. Якщо ранні міські хроніки великої уваги надавали висвітленню боротьби міста з феодалами за здобуття комунального самоврядування, то на новому етапі хронікери намагалися уникнути концептуального протиставлення міщан та феодалів, інтегрувати міську історію в історію королівства, підкреслюючи узгодженість у діях акторів і особливо ту підтримку, що місту надавав монарх, який часто зображувався як його засновник⁷. У Центрально-Східній Європі, зокрема, у Польському королівстві, ці явища — наслідування «шляхетного способу життя»⁸ та конструювання престижного минулого міста і міської верхівки — мали місце пізніше — у XVI–XVII ст.

Процеси, які призвели до зацікавлення міської верхівки давнім минулим та сприяли перетворенню його на важливий ресурс легітимації соціальної мобільності, розглянемо на прикладі міста Львова. В центрі нашої уваги судова тяжба 1578 р. між міським магістратом та вірменською громадою, тобто (за визначенням Роже Шарт'є) між «буржуазією офісу», що прагнула до нобілітації, та «буржуазією комерції», яка намагалася зрівнятися у правах з першою⁹.

* * *

Від самого заснування в часи правління князя Данила Романовича Львів був містом з поліетнічним населенням. Крім автохтонів-русинів в місті оселяються німецькі купці та ремісники, запрошені князем для розвитку економіки та відродження міст після монгольського походу. Від князя вони отримали право мати свій окремий суд, що діяв на основі «німецького права». Польський король Казимир III (1333–1370), завоювавши Галицьку Русь і Львів 1349 р., побачив у місті також вірмен, татар, євреїв та сарацинів. Всі ці етно-конфесійні громади мали своє самоврядування та судочинство, яке король підтвердив їм у своєму привілеї Львову на магдебурзьке право 1356 р.¹⁰ Разом з тим, місцеві німецькі міщани-католики (*cives catholici*) перетворились на панівну групу. Інші ж етно-конфесійні групи мали або підлягати магдебурзькому («німецькому») праву та створеним на його основі міським органам самоврядування (магістрат, який включав *раду* та *лаву*), або ж зберегли свої автономні «нації» з власним судочинством¹¹.

⁷ Ibid. — P. 189.

⁸ Bogucka M. Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim. Atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku // Społeczeństwo staropolskie / Wyd. A. Wyczański. — Warszawa, 1976. — S. 185–219.

⁹ Chartier R. The Cultural Uses of Print in Early Modern France. — Princeton, 1987. — P. 196.

¹⁰ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Упор. М. Капраль. — Львів, 1998. — С. 28.

¹¹ Там же.

Поступово зі Львова були витіснені сарацини, татари переважно перетворились на маргінальну спільноту передміських городників, що не мали якоїсь автономії¹². В другій половині XV ст. Львів перетворився на Лемберг (Lemburga) з багатьма рисами, притаманними німецьким містам. В першій половині XVI ст. католики (переважно поляки та німці) складали більше половини населення міста, русини — 24%, євреї — 8% і вірмени — 7%¹³. Лише католики вважалися справжніми християнами, всі інші — єретиками та схизматиками (schismatici), які не приймалися до міської громади і не вважалися громадянами (cives) Львова. Всі члени міського магістрату були католиками. В центральній частині міста, захищеній муром, були виокремлені спеціальні ділянки/вулиці для вірмен, русинів та євреїв. Вони не могли купувати нерухомість на вулицях, заселених католиками. Їх не приймали до ремісничих цехів. В інтересах купців-католиків вірменам, русинам та євреям заборонялося торгувати певними товарами¹⁴. Отже, не католики жили в місті, захищали його від ворогів, сплачували податки, але не були повноправними членами міської громади.

Втім, вірменська громада, що складалась з багатих купців, які вели східну торгівлю, та заможних ремісників, чинила серйозний опір і найдовше зберігала повну юридичну автономію. Лише 1469 р. міщани-католики домоглися остаточного скасування посади вірменського в'їта, який очолював засідання вірменського суду¹⁵. Однак вірменська «нація» зберегла окремий суд, що складався з вірменських старших і судив вірмен за вірменським правом. Щоправда, 1510 р. з юрисдикції вірменського суду були вилучені найбільш важливі справи, пов'язані з вбивством, насильством, пограбуванням та нерухомістю. Відтепер вони мали розглядатися тільки на засіданнях міського суду («лави») ¹⁶.

З країн Сходу вірменські купці постачали на європейський ринок прянощі, перли, шовк та шовкові тканини. Чимало вірмен було товмачами у королівській канцелярії, виконували дипломатичні або шпигунські доручення королів¹⁷. В разі потреби вірменські купці надавали позички королям. З цих причин польські королі протегували вірменській діаспорі.

¹² Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex // Zimorowicz J.B. Opera quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur / Edidit C.J. Heck. — Lwów, 1899. — P. 77.

¹³ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: соціально-правові взаємини. — Львів, 2003. — С. 264.

¹⁴ Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacyj schyzmatyckich i żydów we Lwowie XV–XVI w. — Lwów, 1925.

¹⁵ Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie // Studya nad historią prawa polskiego. — Lwów, 1909. — T. 4. — Z. 1. — S. 132–133.

¹⁶ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. — Львів, 2000. — С. 170–171.

¹⁷ Baranowski B. Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej // Myśl karaimska. Rocznik naukowo-społeczny. Seria Nowa. — Tom I (1945–1946). — Rok XXIII. — Wrocław,

У XVI ст., внаслідок змін у світовій економіці, напруга між католицькою та вірменською «націями» зростає. Великі географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст. призвели до зменшення прибутків від східної торгівлі сухоходом. Вірменські купці намагались компенсувати втрати більш активною участю в експорті збіжжя, худоби, поташу та лісових товарів з українських земель Речі Посполитої та Молдавського князівства, локальний роздрібній торгівлі, виготовленні та продажу алкогольних напоїв¹⁸.

Вкладаючи у ці сфери комерційної діяльності капітали, акумульовані завдяки оптовій східній торгівлі, вірменські купці створювали серйозну конкуренцію місцевим католикам, які намагались зберегти своє монопольне становище на ринку завдяки королівським привілеям та ще більшій регламентації торгівлі, що призвело до судового процесу 1563 р., очолюваного королем Сигізмундом II Августом (1548–1572 рр.). У виданому ним декреті зазначалось, що вірмени скаржились на порушення міським магістратом прав вірменської громади та постійне втручання в її юрисдикцію. Зокрема, обурення викликав арешт одного з старших вірменського суду Томи Стецьковича: «щоб не наважувався їхати до Хотина на ярмарок, а за стародавнім звичаєм їхав до Снятина». Позивачі скаржилися, що львівські бурмистр, райці, вїйт і лавники «забороняють купівлю нерухомих маєтків у місті і на передмісті... Їхні вози з товарами без будь-якої справедливої причини бурмистри та райці заарештували. ...звикли з найменшої причини позивати вірмен і до в'язниці кидати, не дозволяючи звернення до юрисдикції вірменських старших..., забороняють їм, щоб не їздили до чужих країв для купівлі та продажу будь-яких товарів і щоб купували певну кількість волів або воску за їхнім рішенням»¹⁹.

Католицький патриціат у своїй відповіді не приховував, що намагається зберегти давню сегрегацію за конфесійною ознакою: «Купівля нерухомих маєтків у місті і на передмісті забороняється тому, що з давньої локації того міста є визначена певна кількість вулиць вірменам, русинам та юдеям, ... щоб не осіли у всьому місті, і з того часу всім націям не годиться мати нерухомих маєтків більше того числа, яке тепер мають»²⁰. Розслідування справи встановило, що «ув'язнення Томи Стецькевича та арешт возів сталися без огляду на якийсь порядок, а на шкоду, неславу, збитки та втрати тих

1946. — S. 119–137; *Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia* / Oprac. A. Przyboś, R. Żelewski. — Kraków, 1959. — S. 179–183; *Wróbel-Lipowa K. Działalność dyplomatyczna Ormian polskich w XVI–XVII w. // Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich* / Pod red. M. Zakrzewskiej-Dubasowej. — Lublin, 1983. — S. 107–117.

¹⁸ Привілеї національних громад міста Львова. — С. 251–252, 261–262, 250, 253–254, 263, 264.

¹⁹ Там само. — С. 283–284.

²⁰ Там само. — С. 285.

(вірмен)»²¹. В остаточному рішенні король намагався знайти компроміс, який би вдовольнив обидві сторони²². Проте, економічна конкуренція і далі посилювалась, що робило неминучим загострення конфлікту.

* * *

У травні 1578 р. до Львова завітав нещодавно обраний король Стефан Баторій (1576–1586 рр.)²³, який до кінця вересня займався розглядом різних судових справ, зокрема, й між львівськими католиками та вірменами²⁴. Представники вірмен підкреслювали, що їм забороняють вольності, якими здавна користувались ще їх предки²⁵. Також вони заявили, що їх обмежують у правах, «незважаючи на те, що ті вірмени занесені у громаду [міщан] та податки порівно платять; і відносно цехів, то [вірмени] не допускаються до користування вольностями згаданих [цехів] та міськими [вольностями]»²⁶. Отже, вірмени апелювали, по-перше, до того, що оскільки вони сплачують усі податки нарівні з католиками, то повинні мати рівні з ними права, по-друге, до минулого, коли їх предки вже користувалися цими правами, а зараз магістрат порушує ці давні права.

У свою чергу представники магістрату заперечували належність вірмен до міської громади (магдебурзького права), аргументуючи це тим, «що вірмени з огляду на різницю у мові та релігії не є їм рівними»²⁷. Отже, міщани-католики апелювали до етно-конфесійних критеріїв визначення приналежності до міської громади, яка у їх уявленні ототожнювалася з католицькою громадою. Для них вірмени були зайшлими чужинцями, а не співгромадянами. Також представники магістрату заявили, що з тих вольностей, якими користуються міщани (католики), вірмени допущені тільки до деяких, «що з їхніх оригінальних привілеїв локації, якби показали, може виявитися»²⁸. Привілеї локації видавалися міщанам королем чи власником землі (у випадку приватновласницьких міст) під час заснування міста (фактично, надання місту магдебурзького права) або окремій етно-конфесійній групі («нації»), що оселялась у місті на певних правах та утворювала

²¹ Там само. — С. 286.

²² Там само. — С. 288.

²³ *Solicovius I.D. Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti.* — Dantisci, 1647. — Р. 107–108.

²⁴ Привілеї національних громад міста Львова. — С. 298–299.

²⁵ «quibus ab antiquis temporibus antecessors Armenorum utebantur». Там само. — С. 298.

²⁶ Там само.

²⁷ «Armenos propter disparitatem linguae et religionis pares ipsis non esse». Там само. — С. 299.

²⁸ «quod ex privilegiis eorum originalibus locationis, si producerentur, ellici posset». Там само.

автономну громаду. З погляду міщан-католиків (як впливає з їх пізнішої скарги), Львів було засновано 1356 р., коли Казимир III надав місту магдебурзьке право. За їх логікою, оскільки це право король надав тільки католикам, всі інші «нації», яким дозволено було жити у місті, мали отримати від нього певні привілеї локації, де були визначені їх права, що апріорі (з огляду на приналежність до іншої конфесії) не могли бути рівними правам католиків. Подібна логіка ігнорувала той факт, що місто Львів було закладено принаймні ще за сто років до 1356 р. Заснування міста приписувалося князю Леву Даниловичу, від якого воно, власне, й отримало своє ім'я — Львів. Це було добре відомо мешканцям міста, судячи з переказів, зафіксованих приблизно у цей самий час у щоденнику Мартина Груневега²⁹.

Втім, вірмени заявили, що не мають привілею локації. «Щодо цього вірмени розповіли, що вони жодного привілею своєї локації або фундації не мають, але порівно з іншими міщанами до всіх і кожної зокрема вільності є покликані та прийняті»³⁰. З точки зору вірмен, відсутність у них спеціального привілею локації доводила, що вони на час заснування міста розглядались не як окрема група, а як повноправна частина міської громади і, відповідно, отримали рівні права з іншими міщанами Львова. Оскільки це виходило за межі звичної схеми, представників вірменської громади було приведено до присяги: «Ми вирішили, що повинні скласти тілесну присягу три з визначніших вірменських старших, що жодного оригінального привілею своєї фундації чи локації не мають, і його не ховали і не приховували»³¹. Після складання присяги розгляд позову продовжувався. «І знову обидві сторони перед нами і нашими радниками поновили свої суперечки та показали свої привілеї, котрі були у їхньому користуванні та у володінні Ми з нашими радниками, що біля нас засідають, вислухавши та вивчивши суперечки обох сторін та привілеї, подані перед нами обома сторонами, оглянувши та належним чином зваживши, оскільки з міських справ та привілеїв, поданих нам та нашому суду, ясно виявляється, що ті всі права та привілеї були подані нашими попередниками загалу міщан і що вірмени не виключені від міської громади та будь-яких міських прерогатив та вольностей за їхніми правами, привілеями та декретами. Тому вирішуємо, що ті вірмени мають тішитися тими самими міськими правами та прерогативами й вигодами, як й інші міщани»³², — зазначалося в декреті від 21 липня 1578 р. Далі йшлося про дозвіл вірменам торгувати алкогольними напоями, продавати вроздріб дорогі тканини та вироби з шовку, користуватися суконницями «слово», вивчати та займатися ремеслами. Отже, вірмени виграли процес, отримавши рівні з міщанами-католиками економічні права.

²⁹ Груневег М. Опис Львова // Жовтень. — 1980. — № 10. — С. 110–111.

³⁰ Привілеї національних громад міста Львова. — С. 299.

³¹ Там само.

³² Там само.

Як саме переконали вірмени короля у своїй правоті? Більш того, як розуміти текст декрету, де зазначено, що вірмени запряглися, що не мають привілею локації, а потім, як і католики, демонстрували королю і його радникам наявні у них привілеї? Ймовірно, слід виходити з того, що міщани-католики та вірмени по різному розуміли факт заснування міста. Для магістрату відправною точкою було надання місту магдебурзького права 1356 р. Вірмени ж з'явилися у Львові до цього і до польського завоювання 1349 р. Відповідно, вони не вважали себе чужинцями, які б потребували спеціального привілею локації. Всі міські привілеї поширились на них автоматично, як на корінних мешканців міста. Треба було лише довести, що вірмени оселилися у Львові до 1356 р. Отже, потрібно було продемонструвати привілеї, отримані від галицько-волинських князів.

Декрет короля Стефана Баторія, звісно, не зняв напруги в економічній конкуренції католиків та вірмен. Суперечки між ними тривали, особливо ж посилювалися після смерті Стефана Баторія, оскільки католики покладали надії на нового короля Сигізмунда III (1587–1632 рр.). Львівський католицький архієпископ Ян-Димітр Соліковський (1583–1603 рр.) у 1597 р. очолив комісію з примирення двох сторін. 8 грудня він уклав проект з 12 пунктів під назвою «Засоби, запропоновані для примирення панів райців та міщан-католиків з панами вірменами, також міщанами міста Львова». Обидві сторони повторили перед комісією свої аргументи. З точки зору магістрату, «при заснуванні старого Лембурку або Львова поляки тутешні громадяни і як діти коронні були, а панове вірмени приходні, тобто такі, що тут не народилися, але з землі своєї з якоїсь причини прийшли, що як бачимо не новина у всіляких королівствах та землях християнських, особливо [внаслідок] лих від воєн громадянських чи зовнішніх»³³. Відповідно, відносини у «поляків з панами вірменами були як у старшого брата з молодшим», а інакше і бути не могло з огляду на відмінність у мові та вірі. Тому вірмени не могли бути прийняті «в тіло Республіки міста того Львова», аби та нерівність та відмінність не стала причиною незгоди. «Панове вірмени з початку залишались на цих умовах, аж до настання короля Стефана славної пам'яті, бо хоч і вважалися львівськими міщанами, проте не були учасниками всіх вольностей людей коронних, тут споконвіку сидячих, а тому собі нових привілеїв потроху від королів наших, тягнучись до рівності, діставали, якими потім причину до неприязні та незгоди з поляками давали і дають нам»³⁴. Вірмени ж казали, що «ми є міщанами, як і ви, і так нам всі вигоди та вольності служать, як і вам, але погодимось на тому [проекті] задля любові та згоди з вами, постановимо щось певне за обопільною згодою, щоб і вам і нам добре було»³⁵.

³³ Польський оригінал документу опублікований у додатках до: *Капраль М.* Національні громади Львова... — С. 366.

³⁴ Там само. — С. 366–367.

³⁵ Там само. — С. 367.

З першого пункту проекту видно ставлення до декрету 1578 р. покійного короля Стефана Баторія міщан-католиків та Я.-Д.Соліковського, який був тоді регентом Коронної канцелярії. «Пам'ятає однак, що він государ войовничий більше в той час думав про війну, ніж про чиїсь судові справи. А оскільки був чужоземцем³⁶, завдяки честі та гідності на королівство Польське поляками обраний, одразу до королівства приїхавши, не міг всього знати, що полякам і всій Короні потрібно було»³⁷. Отже, у завуальованій формі Соліковський натякає, що новий король, до того ж іноземець, не розібрався як слід у справі, виніс нерозважливе рішення, яке тільки погіршило ситуацію (po którym dekrecie, a to wszystko gorzej). У своїй праці «Короткі нотатки (історії) Польського королівства від смерті Сигізмунда Августа», виданій вже після його кончини, Соліковський більш відверто підтримує економічні обмеження, накладені на вірмен, та звинувачує Стефана Баторія у потуранні останнім: «Попередні королі вчинили так мудро і обережно, тому, що вірмени, які потопають у розкоші, і в силу спільності мови щільно й часто спілкуються з турками, могли б невдовзі заволодіти усім містом, яке при зрівнянні прав могло б перетворитися з католицького на схизматичке, к великій небезпеці для країни. Але фортуна посміхнулась вірменам, адже король своїм декретом зрівняв вірмен з іншими громадянами міста. Король-приходень, так багато хто нарікав, не піклується про права місцевих, наскільки можливо, або ж заради власної користі, або ж через приязнь до тих, хто вступився за справу вірмен»³⁸. Своє побоювання конкуренції з вірменами міщани-католики намагались представити як турботу про інтереси держави, якій загрожують підозрілі вірмени, що знають турецьку мову і їздять торгувати до турецьких країв.

³⁶ До обрання на польський престол Стефан Баторій (István Báthory) був князем Трансільванії (з 1571 р.). Вже з середини 1550-х рр. Римо-католицька церква втратила домінуючі позиції в князівстві. В 1556 р. у католицьких монастирів та єпископа було конфісковано земельні володіння. Згодом й саму посаду єпископа було скасовано. Хоч сам Стефан Баторій був католик, він, як й інші князі підтримував у Трансільванії міжконфесійний мир та рівновагу. В цій системі офіційної толерантності протестанти були у більш привілейованому становищі, ніж католики (оскільки більшість дворян та міського патриціату належали, відповідно, до кальвінізму та лютеранства). *Murdock G. Multiconfessionalism in Transylvania // A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World / Ed. by Thomas Max Safley. — Leiden; Boston, 2011. — P. 397, 403.*

³⁷ *Капраль М.* Національні громади Львова... — С. 367.

³⁸ «Quae res a superioribus Regibus caute considerata fuisse videbatur propter nimias Armenorum opes, quas ob linguae cum Turcis communionem ussdua negotiatione sibi comparantes, totam brevi Civitatem exequatis eorum cum Civibus Catholicis Iuribus, e Catholica Schismaticam magno Regni periculo efficere et occupare possent. Sed Armenis fortuna arrisit, atque Civibus Armeni decreto Regio exaequati sunt: Peregrino Rege, uti multi mussitabant, non ita curae habente indignarum Iura, quantum fortasse, vel propriam utilitatem, vel eorum qui Armenorum causae patrocinaabantur favores». *Solicovius I.D. Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti. — P. 108.*

Соліковський натякає навіть на можливість підкупу короля, або ж на те, що вірмени перебували під протекцією якоїсь особи, що мала великий вплив на Стефана Баторія. Скоріше за все, Соліковський не наважився назвати канцлера і гетьмана коронного Яна Замойського (1540–1605 рр.), який справді мав величезний вплив на Стефана Баторія. Далі Соліковський прямо про це пише: «Велика прив'язаність короля до канцлера Яна Замойського стала очевидною, коли поступово забувши про інших своїх радників, у всьому йому довіряв, й відверто чинив за його думкою»³⁹. Замойський цілком міг виступити протектором вірмен у цій справі. Відомо, що коли він 1585 р. заснував у своїх володіннях нове місто Замостя, то на його запрошення у місті почали оселятися вірмени як з Польського королівства, так і з інших країн. Досить швидко у Замості утворилась потужна вірменська громада, який Замойський надав повну юридичну автономію (30 квітня 1585 р.)⁴⁰. На думку Соліковського та міщан-католиків, король-чужинець не може бути справжнім арбітром, а тому справа потребує перегляду, хоч, звісно, формально робилася заява про незмінність декрету покійного короля (niechby decret decretum zostal w swej mocy).

В останньому 12 пункті проекту Соліковський повертається до питання, коли і яким чином з'явилися у Львові вірмени: «Як кінець повертається до початку, тобто як же панове вірмени прийшли і [як були] прийняті. Але, оскільки вже говоримо про згоду у всьому, а ні про декрети, які б повинні бути поставлені під сумнів, а ні про скасування присяг, які вже принесені. Тоді, здається, не про те далі повинна йти мова, як і за яким привілеєм сюди прийшли, коли з незначної причини нікого в той час від міського права не виключали, і від католиків також не було заперечень. А то показали нам [вірмени від] Данила Федоровича малу грамоту стару, ту, яку його [королівській] милості Стефану [показали]. Вже тоді хай цьому питанню буде кінець, і то суть вірмени громадяни і співгромадяни і привілеями своїми, по праву і законно набутими, повинні користуватися, як і панове католики»⁴¹.

³⁹ Ibid. — P. 109.

⁴⁰ Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. — T. 4: 1585–1588 / Wyd. Kazimierz Lepszy. — Kraków, 1948. — S. 405–406; Bielowski A. Zamość // Albumy lwowskie. — Lwów, 1862. — S. 233; Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie Zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. — Lublin, 1965; Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie w dawnej Polsce. — Lublin, 1982. — S. 39; Zakrzewska-Dubasowa M. Organizacja gminy ormiańskiej w Zamosciu w XVI-XVII wieku // Nadbitka «Rocznika Lubelskiego». — T. III.

⁴¹ «Iako finis redit ad principium, to iest, iako tu panowie Ormianie przysli y przyięci. Ale iz sie iuz o zgodzie mowi wszystkiego, a nie o decretach, aby miały być w wątpliwosc przywodzone, ani o irytowaniu iuramentow, ktore sie iuz staly. Tedy niezda sie o tym być dalej potrzebna mowa, iako y za iakim przywileiem tu przyszli, gdyz parua principia nikogo w ten czas a iure civitatis nie excludowały, a contradictia tez od Catholikow nie byla. A to nam ukazali Daniela Fedorowica mały listek stary, ten ktory iego miłości Stephanowi. Iuz tedy tei questiei niech będzie koniec, a to są cives et concives et privilegiis suis iure et legitime

Оскільки Соліковському здавалося на той момент, що досягнуто компроміс між двома сторонами, а отже і конфлікт буде залагоджений, він готовий визнати за вірменами право вважатися громадянами міста Львова, не вдаючись у подробиці їх прибуття сюди. Він погоджується з тим, що прибулі вірмени у давні часи були прийняті до міської громади: «коли з незначної причини нікого в той час від міського права не виключали, і від католиків також не було заперечень». Вочевидь, мова тут може йти про часи, що передували польському завоюванню Галицької Русі, коли міщани-католики не мали впливу на рішення князя щодо дозволу оселитися у місті новим прибульцям. Нарешті, завдяки цьому запису з'ясовується, що 1578 р. вірмени продемонстрували Стефану Баторію грамоту, яку отримали від «Данила Федоровича». Це узгоджується з нашим припущенням, що довести свої претензії на міське громадянство та рівні права з католиками вірмени могли тільки за допомогою документа з допольських часів. Саме такий документ вони представили королю 1578 р. і архієпископу Соліковському 1597 р. Грамота ця не збереглася до нашого часу, проте можна спробувати реконструювати її зміст. Згаданого Данила Федоровича можна ототожнити з галицьким князем Данилом Романовичем. Принаймні, апелювання саме до нього було важливе вірменам, щоб довести свої претензії, адже Данило Романович князував на Русі у часи заснування Львова (грамоти від якихось пізніших Данилів Федоровичів вже не могли слугувати аргументом на користь вірмен). Саме на цю особу орієнтувалися й представники магістрату, як випливає з їх скарги, яку вони подали між 1597 та 1600 рр. королю Сигізмунду III. Саме так цю особу ідентифікував Соліковський. Судячи з того, що він навіть не вважав за потрібне пояснити у тексті проекту, хто це такий, настільки князь Данило був відомий сучасникам. Саме з князем Данилом мали ототожнити цю особу Стефан Баторій та його радники на судовому процесі 1578 р., оскільки знайшли цей документ достатнім для визнання справедливими вимог вірменів.

Щодо плутанини з ім'ям батька — «Федорович» замість «Романович», то це могло бути звичайною опискою писаря, або витікати з того, що для західної традиції не було притаманним вживання імені батька у титулатурі правителів. Крім того, на відміну від самого короля Данила, який відіграв провідну роль в історії Галицької Русі та її відносин з Польщею і Римом, його батько Роман був мало відомим у XVI ст. Грамота могла бути листом, адресованим вірменам, яких князь запрошував вільно приходити до його володінь. Соліковський зазначив, що це була мала грамота (*mały listek*). Подібні грамоти, а точніше листи, правителі видавали купцям для вільного проходу в їх володіння. З другої половини XIII ст. зберігся принаймні один такий лист, зміст якого засвідчує, що близько 1270 р. новгородський князь

Ярослав Ярославич дозволяє ризьким купцям проходити через його володіння: «От князя Ярослава ко рижаномъ, и к болшимъ и к молодымъ, и кто гостить, и ко всемъ: путь вашъ чистъ по моеи волости; а кто мнѣ ратный, с тимъ ся самъ вѣдаю; а гостю чистъ путь по моеи волости»⁴². Ситуація з проїзними грамотами мало змінилася за кілька десятиліть. До нашого часу збереглась подібна маленька (лише 8 рядків) грамота, видана десь після 1341 р. старослов'янською мовою литовськими князями Кейстутом (князь Чорної Русі — західної Білорусі) та Любартом (князь Волині), яка дозволяє купцям (у грамоті «мѣстычи») з міста Торуня їздити до Луцька через Дорогичин, Мельник та Брест⁴³.

У випадку з документом, який продемонстрували вірмени у 1578 та 1597 рр., скоріше за все, це міг бути лист князя до вірменських купців, яким він надавав їм право вільно приходити (торгувати) у його володіння, а, можливо, й оселитися там, адже в той час подібні пропозиції робилися німецьким переселенцям. Це міг бути лист-запрошення, або охоронний лист — гарантія безпеки у володіннях князя⁴⁴, але не привілей локації з визначенням прав та прерогатив, які він надає новим переселенцям. Отже, львівські вірмени казали правду, що не мають привілею локації, коли демонстрували грамотку «Данила Федоровича» 1578 р. Цікаво інше — ніколи раніше вірмени у захисті своїх прав не використовували цей документ. Чому?

⁴² Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Изд. С.Н. Валк. — М., 1949. — С. 57.

⁴³ Грамоты XIV ст. — К., 1974. — С. 23–24. Ще раніше, окремою грамотою від 27 серпня 1320 р. галицький князь Андрій Юрієвич дозволив торунським купцям вільний в'їзд до своїх земель, безмитну торгівлю і відшкодування збитків та кривд з боку своїх міністеріалів у подвійному розмірі, як і «в часи нашого блаженної пам'яті батька». Того ж дня була видана грамота для краківських купців, в якій, втім, були передбачені мита. В кінці весни 1341 р. староста Руської землі Дмитро Дедько видав грамоту для торунських купців, запрошуючи їх відновити перервану війною торгівлю. *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 152–158, 158–161, 194–200. Подібні охоронні грамоти, які гарантували безпеку купцям та їх майну, були звичайним явищем у пізньому середньовіччі в багатьох інших країнах. Ця практика була вельми поширеною у мережах заморських колоній Генуї та Венеції. Як натуралізованим, так й іншим партнерам італійського купецтва могли надаватися й особисті привілеї, наприклад, повний або частковий *salvum conductum* — охоронна грамота, потрібна для в'їзду в деякі італійські міста та факторії, яка також передбачала певні права на ведення торгівлі. *Карпов С.П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. — М., 1990. — С. 323.

⁴⁴ Данило Романович міг надати цього листа вірменським купцям під час свого перебування у ставці Бату-хана на Нижній Волзі в кінці 1245 — на початку 1246 рр. Про комерційну діяльність вірменських купців у Золотій Орді див.: *Осіп'ян А.Л.* Монгольські завоювання і формування армянської торгової діаспори на юге Восточной Европы во 2-й пол. XIII–XIV вв. // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Вып. 4. — Казань, 2011. — С. 128–148.

* * *

До судового процесу 1578 р. у тяжбах між магістратом та вірменською громадою Львова мало місце пасивне користування декретами, наданими попередніми королями, починаючи від завоювання Галицької Русі Казимиром III в середині XIV ст. Кожен новий король при вступі на престол гарантував права, надані його попередниками⁴⁵. Звернення до попередніх привілеїв слугувало звичайним юридичним аргументом⁴⁶. В міському середовищі справді актуальними були лише привілеї, надані після 1356 р. Згодом 1340 рік став символічною межею, яка відділяла «наш час» від «давніх часів», що втратили актуальність для сучасників.

Втім, звернення вірмен на судовому процесі 1578 р. до грамоти князя Данила, яку вони раніше ніколи не використовували, не було випадковим.

20 травня 1572 р. Сигізмунд II, за поданням руської громади Львова, видав привілей, яким зрівняв православних русинів з міщанами-католиками. В самій грамоті цей акт обґрунтований посиланням на унію Польського королівства з Великим князівством Литовським 1569 р., коли духовні та світські феодала «грецького обряду та руської віри» отримали рівні права з «достойниками Польського королівства». У королівському декреті 1572 р. зазначено, що ця рівність має поширюватись і на міщан: «тим більше потрібно, щоб подібна рівність дотримувалася серед людей меншого та нижчого стану». Більш того, привілеї, які Львів отримав від руських князів, в декреті поставлено в один ряд з привілеями від польських королів та їх намісників⁴⁷. Вірмени, які також прагнули до рівних прав з міщанами-

⁴⁵ Привілеї національних громад ... — С. 24, 136–138, 140–142, 167–169, 251–253, 265–268, 274–276, 291–294, 295–297, 301–303.

⁴⁶ Так, наприклад, коли король Сигізмунд I (1506–1548 pp.) на сеймі 1509 р. підтвердив вірменам їх права, у його декреті прямо було зазначено: «наші львівські вірмени, показали оригінальні нижчеподані грамоти щодо певних вільностей, наданих їм божественної (пам'яті) покійними нашими попередниками, **польськими королями**» (Armeni nostri Leopolienses, exhibitis originaliter privilegiis infrascripti super libertatibus certis per divos olim predecessores nostros **reges Polonie** eis concessis). Привілеї національних громад ... С. 167–169. Так само це підкреслено і в грамоті його сина Сигізмунда II (1548–1572 pp.) від 1561 р.: «оскільки за своїми привілеями, наданими покійними найяснішими попередниками, **польськими королями**» (privilegiorum suorum a serenissimis olim antecessoribus nostris **regibus Poloniae** illis concessorum). Привілеї національних громад ... — С. 274–276.

⁴⁷ «Ми, милостиво прихилиючись до такого прохання, як справедливого, та, маючи на увазі гідний похвали акт унії Польського королівства з великим князівством Литовським, вже завершений на недавно відбутому люблінському вальному сеймі королівства, після закінчення якого ми включили та зрівняли всіх достойників, сенаторів та урядовців, духовних та світських великого князівства Литовського та Волині і Підляшшя земель також грецького обряду та руської віри з достойниками Польського королівства; і якщо між достойниками Польського королівства і достойниками великого князівства Литовського та наших володінь вже проведене та завершене зрівняння, то

католиками, безперечно, не залишили поза увагою цей випадок і могли розглядати його як прецедент для власної справи: якщо привілеї, надані руськими князями, діють у випадку з русинами у Львові, вони мають діяти й у випадку з львівськими вірменами.

Люблінський сейм 1569 р. вирішив підтвердити всі без винятку грамоти і привілеї князя Льва, більшість з яких була сфабрикована вже у часи перебування Галицької Русі у складі Польського королівства. Ці грамоти мали легітимізувати земельні володіння місцевої шляхти, отримані нею за службу ще від галицьких князів і згодом підтверджені польськими королями. Проте, треба відрізнати фабрики від фальсифікатів. Фабрики не сприймалися їх творцями та замовниками як фальсифікація, навпаки, вони покликані були відновити справедливість. Коли оригінал був втрачений (через часті пожежі, війни тощо), його можна було відтворити по пам'яті, при цьому осучаснивши та додавши нові реалії, що з'явилися з часу створення оригіналу. Фабрикатори і копіїсти вважали закономірним оновлювати прототип внесенням сучасних їм юридичних та соціально-політичних понять та реалій⁴⁸. Тому і вірмени 1578 р. могли вкладати в «малу стару грамотку» князя Данила потрібний їм зміст, якого там насправді не було.

Ще однією причиною використання вірменами у 1578 р. грамоти князя Данила була потреба пред'явити «привілей локації» вірмен у Львові чи у Польському королівстві, якого вони не мали. Подібний документ мали євреї Польського королівства. Підставою їх проживання у Короні вважався привілей від 16 серпня 1264 р. великопольського князя Болеслава Благочестивого. Коли за кілька десятиліть польські князівства були об'єднані під владою Казимира III, документ почав розглядатися як привілей всім, а не тільки великопольським євреям Королівства. На підставі привілею 1264 р. Казимир III у 1367 р. видав статут євреям Львівської землі та Львова. Після перебування Галицької Русі у складі Угорщини та повернення до Польського королівства у 1387 р. Владислав II Ягайло підтвердив львівським євреям статут Казимира III. Посилання львівських євреїв на привілей 1264 р. трапляються двічі: у декреті спадкового принца Яна Ольбрахта 1488 р.⁴⁹ та у

тим більше потрібно, щоб подібна рівність дотримувалася серед людей меншого та нижчого стану. ... Найперше хочемо та постановляємо, щоб русини нарівні з іншими міщанами та передміщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами найяснішими нашими попередниками, найдорожчими королями Польщі, князями Русі та всіма іншими володарями і достойниками королівства та наших володінь, і користувалися ними без будь-яких винятків, щоб і вони (русини) тішилися ними так само, як тішаються польські міщани римської віри». Привілеї національних громад ... — С. 49.

⁴⁸ *Інкін В.Ф.* Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича? // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 24. — Львів, 1988. — С. 61, 62.

⁴⁹ Привілеї національних громад ... — С. 389–391.

декреті Сигізмунда II 1553 р.⁵⁰ Вірмени ж оселилися у Львові ще за часів руських князів і разом з усією Галицькою Руссю опинились у складі Польського королівства. Ця земля розглядалась як приєднана «по праву війни» (*jure belli*), отже всі привілеї, видані до завоювання, втрачали свою силу. Цю позицію обстоював львівський магістрат, що впливає зі скарги міщан-католиків, яку вони подали між 1597 та 1600 рр. Тільки реабілітація польського минулого внаслідок постанов Люблінського сейму 1569 р. надала грамотам руських князів юридичної ваги, рівної декретам польських королів. Відповідно, вже 1578 р. вірмени продемонстрували «стару грамотку» князя Данила як аналог «локаційного привілею» вірменам на землях Русі.

Зрештою, 1570-і роки виявились часом розриву як в історії Польсько-Литовської держави, так і в історії Львова. 1572 р. зі смертю короля Сигізмунда II закінчилося майже трьохсотрічне правління династії Ягеллонів і почалося безкоролів'я 1572–1576 рр. 1573 р. акт Варшавської конфедерації гарантував єретикам свободу віросповідання. 1574 р. нещодавно обраний король Генріх Валуа втік з Польщі. 1575 р. велика татарська навала («Татарська Покрова») на кілька десятиліть залишила кривавий слід у пам'яті мешканців східних земель Корони. Календарна реформа 1582 р. «з'їла» 10 днів і викликала сум'яття в головах, а у Львові наступного 1583 р. призвела до закриття православних та вірменських церков архієпископом Соліковським, адже православні, вірмени та протестанти продовжували жити та святкувати за старим календарем. Це тільки підлило олії у вогонь протистояння католиків та «єретиків». 1571 р. страшна пожежа зруйнувала більшу частину Львова. Це призвело до масштабного будівництва нових кам'яниць у середмісті в наступні роки. 1573 р. збудовано Низький замок та міський арсенал. У 1573–1578 рр. на гроші Костянтина Корнякта, львівського нуворіша грецького походження, зводиться дзвіниця православної Успенської церкви — найвища будівля у місті. 1577 р. Львів трусонув землетрус та масштабний соціальний конфлікт між поспільством та олігархічною міською радою, яка узурпувала владу і зловживала нею. Відповідно до королівського декрету, відтепер поспільство мало обирати своїх представників до «ради сорока мужів», які мали контролювати дії львівського магістрату. Під кінець того ж року три тижні в небі було видно комету⁵¹. Саме у цей час, в 1570-х та на початку 1580-х років, сучасниками було створено та видано багато історичних творів як про тодішні події, так і про далеке минуле Польщі, «Литви» та Русі⁵².

⁵⁰ Там же. — С. 426.

⁵¹ Більшість цих подій з відповідною їх характеристикою згадується у масштабній історії Львова «*Leopolis triplex*», написаній у 1660-х Ю.-Б. Зіморовичем (1597–1677). Навіть через кілька десятиліть 1570-і роки все ще сприймалися як розрив із попередньою історією міста.

⁵² Це, зокрема, відомі історичні твори Alexander Guagnini (1579), Maciej Strykowski (1582), Stanisław Sarnicki (1587), рефлексії над подіями у Польщі після смерті

Розриви ж, як відомо, спонукають до рефлексій над минулим. Новий стан речей, або ж суттєві зміни, змушують сучасників шукати витоки нового у минулому, або ж стверджувати, що нове насправді є відновленим призабутим старим.

Отже, судова тяжба 1578 р. дозволяє нам поглянути, яким чином масштабні події розриву 1570-х відбилися на сприйнятті та використанні минулого на мікрорівні — у міщанському середовищі одного міста.

Сигізмунда II 1572 р.: Orzelski Ś. Bezkrólewia Książ Ośmioro 1572–1576. — Kraków, 1617; Heidenstein R. Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. — Francoforti, 1672; Solicovius I.D. Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti. — Dantisci, 1647; а також Heidenstein R. De bello Moscovitico commentariorum libri sex. — Cracoviae, 1584; Basileae, 1588; Coloniae, 1589; Francoforti, 1600; Sarnicius S. Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et novo. — Cracovia, 1585.

Золтан Баги

План 1596 года о возможности создания флотилии на Днепре*

Введение

В течение XVI–XVII веков папы, правители, дипломаты, политики, ученые и монахи создавали план завоевания столицы Османской империи и тем самым изгнания «неверных» из Европы¹. План нападения на Константинополь и предположительные расходы на него изложены в заключении, предоставленном в конце июля 1596 г. Лауренсиусом Реуттенбергером Военному Совету при дворе в Праге. Далее я передаю содержание данного документа и делаю его краткий анализ².

1. Кем был Лауренсиус Реуттенбергер?

О его жизни мы можем судить, лишь опираясь на предложенный им документ. По его собственному утверждению, он длительное время жил в Восточной Европе и хорошо знал ее страны: Литву, Пруссию, Польшу и Московию. Вместе с тем, много путешествуя, он хорошо знал простирающееся от южных границ этих стран до Черного моря «Дикое Поле». Оставленный им текст свидетельствует о том, что описанное в нем, скорее всего, соответствует действительности, так как он обладал точными данными о политических, географических и гидрологических условиях данной территории.

* Перевод с венгерского на русский Н. Сечи. Редакційна колегія висловлює вдячність В. Пилипенку за допомогу в підготовці до друку цієї статті.

¹ *Bóka É.* Európa és törökök. — *Világtörténet*. 1983/2. — P. 83–101; *Sz. Jónás I.* François de La Noue «Politikai és katonai értekezései»-ről. — *Világtörténet*, 1983/2. — P. 109–110.

В связи с противоосманскими планами Иштвана Батори. *Bóka É.* Európa és törökök. — P. 90; *Niederkorn J.P.* Die europäischen Mächte und der «Lange Turkenkrieg» Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). — Wien, 1993. — S. 87; *Horn I.* Báthory András. — Budapest, 2002. — P. 82–97; *Oborní.* — 2002. — P. 42.

Составленный Николаусом Кабиманом план 14 апреля 1595 года: Haus-, Hof- und Staatsarchiv Allgemeine Akten Hungarica Fasc.: 127. Fol.: 47r-48v.; *Bagi Zoltán.* Plán t'áženi cisarsko-král'ovského vojska z roku 1595 a plány povojnového usporiadania krajiny // *Vojenská História* 10. — 2006. — Sz. 3. — P. 71–90.

² Шифр документа следующий: Österreiches Staatsarchiv Kriegsarchiv Wien, Prager Hofkriegsratekten № 4.

Из его собственных утверждений мы узнаем, что он состоял на военной службе, что объясняет и то, каким образом он мог путешествовать в такие отдаленные края. В те времена нередко наемники становились в ряды армии какого-либо правителя, вдали от родины, ради стабильного заработка и жажды обогащения.

Реуттенбергер во время своего пребывания в Праге и предложения своего проекта уже был немолодым человеком. Об этом свидетельствует богатый и широкий опыт, накопленный им в Восточной Европе. Его дедушка находился на службе у короля Фридриха III (прапрадед Рудольфа II), который скончался более ста лет назад — в 1493 г.

В Пражский двор его привели преданная любовь к королю и немецкое происхождение, однако он счел необходимым заметить, что документ написан не на местном немецком диалекте. Его содержание он сперва передал устно и по просьбе правителя изложил на бумаге. На основании того, что он годами жил (вернее, состоял на военной службе) в этих регионах, и использования в тексте польского слова, можно предположить, что он владел и польским языком.

2. План

По мнению автора документа, нужно построить флотилию из 100 галер на Днестре, которая может вместить 50 000 человек, напасть на Константинополь при первом подходящем моменте, сжечь его и ограбить и тем самым повергнуть в страх Османскую империю, после чего продолжить путь Дунаем.

В документе автор детально объясняет, как он представляет создание флотилии. Прежде всего Реуттенбергер просил у правителя, чтобы он милостиво приставил к нему надежного мудрого человека, который повидал мир и владеет инженерными знаниями. Этого человека он введет в курс дела, что необходимо для создания флотилии.

Соответственно с его планом, галеры должны быть качественными и большими, чтобы каждая из них могла вместить по 500 человек. По его расчетам, каждая из них должна иметь 260 футов в длину, 30 футов в ширину, 20 футов в высоту, чтобы с двух сторон могло разместиться по 30 гребцов.

3. Планируемые расходы на строительство флотилии

Из растущих на берегах Днестра лесов можно доставить дерево для строительства. Поэтому пражскому властелину нужно было вступить в переговоры с польским королем, чтобы свободно и бесплатно получить строительные материалы. Все остальное, что необходимо для создания армады, доставить из Польши, Риги или Москвы.

Реуттенбергер написал очень точный список, где перечислил по пунктам необходимые для строительства галер материалы и их стоимость. Соответственно ему, для каждой галеры нужно 200 дубов: для двух бортов по 40 и для настила 60; для каюты и для подготовительных работ потребуется еще 60 штук. Плоты должны иметь 60 футов в длину и 20 футов в ширину. Их стоимость поштучно должна составить 27 крейцеров (копеек), что для 100 галер равно 9 000 форинтов.

Для каждого судна было также необходимо 90 штук изогнутого дерева, которые стоили 15 крейцеров за штуку, общей стоимостью 2500 форинтов. Еще было необходимо 30 потолочных балок, по 30 крейцеров за штуку. Таким образом для 100 галер это должно было составить 1500 форинтов.

На каждую галеру требовалась мачта стоимостью в 2 форинта, в сумме 200 форинтов. Для движения галер были необходимы весла, по 60 штук на каждую, в сумме — 6 тыс штук. Реуттенбергер советовал иметь еще 2 тысячи в запасе. Весла стоили по 25 крейцеров за штуку, итого — 3333 форинта 20 крейцеров. Древесина для полного снаряжения флотилии вместе с веслами стоили бы 16 083 форинтов и 20 крейцеров. С подобной точностью подходил автор и к металлическим деталям. По его расчетам, для создания одного судна требовалось всего 445 металлических крючков, полная стоимость которых составила бы 17 800 форинтов. Для мачты и гвоздей требовалось еще 3000 форинтов. Для безопасного швартования судов, согласно расчетам, необходимо 200 якорей, стоимость которых составила бы 6000 форинтов.

Помимо этого к расходам прибавляется стоимость остнастки, паруса, конопли для забивки, что составляет для 100 галер 18 000 форинтов. Реуттенбергер обратил внимание, что последние два наименования вместе с провиантом король может получить из Московии, и таким образом сэкономить 18 000 форинтов. Для забивки щелей на кораблях на каждую галеру требовались смола и дёготь стоимостью 20 форинтов, что в сумме составило бы 2000 форинтов. В соответствии с калькуляцией автора, строительство 100 галер обошлось бы в 62 883 форинта и 20 крейцеров. Реуттенбергер для строительства флотилии считал достаточным привлечь 600 плотников, 1000 подёнщиков на 25 недель работы. Их необходимо было нанять из Польши, Кенинсберга, Гамбурга, Любека и Риги, так как в этих краях можно было найти корабельных дел мастеров. По его мнению, плотникам следовало платить по 2 форинта, подёнщикам по 1 форинту в неделю. Таким образом, по его калькуляции, общие расходы на работников составили бы 55 000 форинтов.

Полная стоимость флотилии составила бы 117 863 форинтов и 20 крейцеров, если прибавить к этому содержание 50 000 воинов, все равно выходит дешевле, аргументировал автор, чем ежегодные расходы на военные походы в Венгрии.

Для короля было бы лучшим вариантом, продолжал размышления Реуттенбергер, деньги, предназначенные для строительства, поручить верующе-

му человеку, который как необходимые материалы, так и работников оплатил бы в сроки. В таком случае 100 галер можно было бы построить за 2 года: в первый год провели бы необходимые закупки строительных материалов и подготовительные работы. Во второй год построили бы армаду.

4. Вооружение флотилии и ее армия

Автор имел конкретное представление и о том, как необходимо оснастить галеры. По его мнению, на каждом корабле должно быть по 7 пушек, 3 следует разместить в передней части и по 2 — по обоим бортам. У него возникла авантюрная идея, откуда их взять: предположительно, у казаков должно быть 200 пушек, которые они готовы предоставить. Московиты — также большие друзья короля, и они имеют много оружия, в том числе в Ливонии, большая часть из которого сделана из железа и, более того, никогда не использовалась. Таким образом, они в любой момент, без сомнения, могли бы предоставить сотни пушек³. Польский король Сигизмунд III также имеет много железа в Швеции, которое может быть использовано для галер. По мнению Реуттенбергера, у них можно позаимствовать сотни пушек, так как для них это излишки. Много оружия имели также пруссаки, которое они применяли против христианского польского короля Стефана Батория. Кроме того, корабельные пушки могли отдолжить и купцы на то время, пока будет идти война, и, возможно, победа будет достаточной платой за них.

Автор подумал и о том, что делать, если нужного количества металлических орудий собрать не удастся. В этом случае можно было бы использовать покрытые железными ободами деревянные пушки, которые при необходимости, как он считает, могут стрелять от 8 до 10 раз.

По мнению Реуттенбергера, самыми лучшими воинами для флота являлись казаки, таких храбрых витязей не найти во всем мире. У московского царя их на службе более 20 000, они пребывают в тесном контакте с запорожцами, вероятно, они будут рады послужить и королю. Автор рассчитал, что кроме этого царь тоже выделит 7 или 8 тыс. ратников. Также поляки и литовцы могут дать по 20 000 человек, которые представляют

³ Зимой 1590 г. российские войска вошли в Ливонию, чтобы вернуть себе потерянные за время правления Ивана Грозного территории. После первых успехов войскам под предводительством Бориса Годунова не удалось взять крепость Нарву. Согласно шведско-российскому перемирию о прекращении огня, Копорье и Ивангород вновь попали под власть царя. В следующем году шведские войска напали на Новгород и Псков, одновременно с этим под Москвой появилось многочисленное войско крымских татар. Война наконец завершилась после заключения Тявзинского (сейчас Эстония) мирного договора в 1595 г. (См.: Heller M. Orosz történelem. I. Az Orosz Birodalom története. — Budapest, 2000. — P. 172).

такую же ценность во время битвы, как и вышеупомянутые, но за меньшую плату. Тем не менее, автор отмечал, что опытным, испытанным казакам придется заплатить немного больше в месяц. На одну галеру примут 500 человек и разделят их на две равные группы: по 240 рядовых воинов и 10 командиров. Согласно этому, к каждому веслу должны сесть четыре человека, чтобы обе команды гребли по очереди, периодически сменяя друг друга. По мнению Реуттенбергера, кроме солдат и казаков необходимы будут опытные квалифицированные моряки, которые могут быть набраны из Польши, Кенигсберга и Риги.

5. Предложения по разрешению трудностей, стоящих перед военной флотилией

Реуттенбергер, вероятно, на основании собственного опыта знал о трудностях каботажного (плаванья) по Днепру. К ним следует отнести имеющиеся на реке пороги (интересно, что он постоянно называет их в тексте польски «Progi»), упоминал он и камни. Он опасался, что предложение не будет принято из-за того, что галеры не смогут безопасно плыть. Он предполагал, что при низком уровне воды путем углубления русла эту проблему можно решить. Когда же уровень воды вновь поднимается (в это время он составляет две с половиной сажени), суда без груза могут плыть дальше. Углубление русла он думал поручить казакам, или черкесам. По его расчетам, это стоило бы королю 7 или 8 тысяч форинтов, так как ему были известны лишь 12 порогов, которые можно преодолеть за 2 месяца, когда уровень воды низкий.

Не исключено, что польский король не захочет в этом принимать участия, потому что считает пороги природными защитными препятствиями, которые препятствуют продвижению османских судов по Днепру. На это автор замечает, что полностью углублять дно нет необходимости, это требуется лишь настолько, чтобы галеры один раз смогли пройти пустыми, а обратно они поплывут по Дунаю.

Следующий усложняющий плавание момент Реуттенбергер усматривал в том, что османские воины укрепятся на берегах реки или пошлют военную армаду против них. В качестве решения этого вопроса он предлагает строительство галер, насколько это возможно, держать в секрете и еще до Пасхи выйти в путь, чтобы противник не успел подготовиться и сопротивляться.

В качестве третьего усложняющего фактора он упоминает вмешательство татар, которые и до сих пор, используя неладу друг с другом христианских правителей, несли огромные страдания и нищету на Волынь, Подолию и в Московское государство. По его сведениям, в грабительских военных походах двух орд на Венгрию, Польшу и Московию приняли участие ногайские и крымские татары, которые могли поставить в строй

160 000 воинов⁴. Их обуздание он представлял так, что на первых нападут ратники царя, на последних — воины Сигизмунда III; также он не исключал, что после победы их можно использовать в войне против Османской империи.

6. Насколько можно считать пункты предложения Реуттенбергера реальными?

Первый вопрос, возникающий у человека после прочтения документа, — насколько можно считать реальным, что военная флотилия, проплыв по Днепру, может напасть на Константинополь? Жившие в те времена на южном отрезке реки запорожские, или вольные казаки осенью обычно совершали морские рейды в отместку за нападения османов и татар. Всего 60 футов в длину, 12 футов в ширину и 8 футов вглубь, оснащенные 2 кормилами и 20–30 веслами чайки, предположительно, за 36–40 часов пересекали Черное море, вызывая переполох в окрестностях Синопа и Константинополя. Вырубленные из липы чайки в открытом море почти не были видны, так как лишь на два с половиной фута возвышались над уровнем воды. В каждом рейде принимали участие 80–100 чаек, на каждой из которых находилось по 50–70 казаков, которые везли с собой порох, стрелковое оружие и немного провианта⁵. Итак, Реуттенбергеру его идею, что построенная на Днепре флотилия имеет шансы на успех при осаде столицы Османской империи, подсказали эти рейды (успешные) казаков. Можно предположить, что он не только слышал о них, но и принял участие в некоторых из таких рейдов. Об этом говорит тот факт, что ему была знакома нижняя часть реки, леса и пороги в тех краях. Ему было известно даже количество последних. Эти природные препятствия играли большую роль в

⁴ О союзе крымских татар и Ногайской орды см.: *Ivanics M.* A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. — Budapest, 1994. passim.; *Ibidem.* A Nogaj Horda — a nomád birodalomszervezés egyik lehetséges útja // Fegyveres nomádok, nomád fegyveresek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. — Szeged, 2002. szeptember 9–10 / Szerk.: Balogh László és Keller László. — Szeged, 2004. — P. 157–163.

⁵ *Gebei S.* A lengyel végek katonaparaszttsága a 16–17. Században // Emlékkönyv Rácz István 70. Születésnapjára / Szerk.: Kovács Ágnes. — Debrecen, 1999. — P. 69–82; *Ibidem.* Hajdú kiváltságolás — kozák kiváltságolás // «Frigy és békesség legyen...» A bécsi és zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. VIII / Szerk.: Papp Klára és Jeney-Tóth Erzsébet. — Debrecen, 2006. — P. — 153–168; *Ibidem.* Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. — Szeged, 2007. — P. 96–97; *Heller M.* Orosz történelem. I. Az Orosz Birodalom története. — Budapest, 2000. — P. 166; *Plokhy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — Oxford, 2001. — P. 19–20; *Witzenrath C.* Cossacks and the Russian Empire, 1598–1725. Manipulation, Rebellion and Expansion into Siberia. Routledge studies in the history of Russia and Eastern Europe. — London–New York, 2007. — P. 36–37.

жизни казаков, по венгерски слово «запорожье» означает «страна за порогами»⁶.

Для создания военной флотилии на Днестре королю было бы нужно заручиться поддержкой как казаков и Речи Посполитой, так и царя. Возникает вопрос, насколько это было бы возможно? Начнем в первую очередь с казаков. Связи Рудольфа II с вольными воинами Дикого Поля установились в начале 1594 г. Тогда в Прагу прибыл некий Станислав Хлопицкий, который назвал себя предводителем казаков и предложил королю помощь из 8–10 тыс. воинов. Рудольф II принял предложение и послал посла в лице Эриха Лясоты на Сечь, чтобы тот удостоверился в возможности и встретил казаков с 8000 золотых монет, привезенных с собой. Он провел переговоры с атаманом Микошинским о возможностях похода на Молдову, чтобы напасть на вставшего на сторону Османской Империи господаря. Хотя посланнику короля и сообщили, что за большую плату казачество готово служить Рудольфу II, этого, однако, не произошло. Для пражского двора переговоры Эриха Лясоты имели ряд очень важных результатов. Прежде всего выяснилось, что Хлопицкий — не гетман и по собственной воле, а не по просьбе, совершил путешествие в Прагу. Выяснилось и то, что вместо обещанных 8–10 тыс. воинов в его распоряжение может быть предоставлено вдвое меньше. В донесении Лясоты прозвучала мысль, что их позиции не лишены смысла по тем причинам, что, во-первых, война с Османской империей точно затянется, и в такой закаленной в боях армии потребность будет. Во вторых, большинство казаков хорошо разбирались в огнестрельном оружии, использовании пушек. В третьих, при их посредничестве и Москва быстрее окажет королю конкретную военную помощь. И наконец, путем найма можно воспрепятствовать их переходу на сторону политического противника Габсбургов — польского канцлера Яна Замойского⁷.

Большую роль играли казаки и в плане создания противоосманской лиги папой Климентом VIII. Святой престол, подобно Пражскому двору, рассматривал их, как отдельное воинское подразделение. Примерно в одно время с пражским путешествием Хлопицкого посланный папой далматин-

⁶ *Niederhorn J.P.* Die europäischen Mächte und der «Lange Turkenkrieg» Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). — Wien, 1993. — S. 476; *Heller M.* Orosz történelem... — P. 166; *Plokhly S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — P. 16–20.; *Gebei S.* Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. — Szeged, 2007. — P. 96.

⁷ О путешествии Лясоты см.: *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594 / Edited and with an Introduction by L. R. Wynar / Translated by O. Subtelny.* — Littleton, 1975; *Niederhorn J.P.* Die Verhandlungen über den Beitritt Polens zu einer antiosmanischen Liga in den Jahren 1595 bis 1597 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXCV. Prace Historyczne.* — Z. 121: *Studia Austro-Polonica* 5. — Kraków, 1996. — S. 84; *Ivanics M.* Kozák segédcsoportok Habsburg-szolgálatban (1593–1606). Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére / Szerk. Hausner Gábor. — Budapest, 2005. — P. 291–293.

ского происхождения легат Александр Комулович договорился с предводителем зарегистрированных казаков старостой Николаем Язловецким, что воины его приблизительно десяти тысячной армии опустошат татарские владения и будут держать в постоянном страхе молдавских и далматинских господарей, чтобы они не нарушали данную королю клятву. Римский план потерпел поражение, так как значительная часть нанятых воинов сбежала уже по пути. В противовес этому, в конце октября 1594 г. 12-тысячный отряд под предводительством Семена Наливайко, а также воины запорожского атамана Лободы вошли в Молдову и, несмотря на договоренность с Рудольфом II, сотрудничающего с татарами и Османской империей господаря Арона принудили выступить против своего патрона. Зимой 1594–1595 гг. господарь при содействии казаков завоевал крепости на берегах Дуная⁸.

Королевский военный совет отводил двойную роль казакам в ходе 15-летней войны. С одной стороны, от них ждали воспрепятствия продвижению отрядов крымских татар, а также постоянным нападениям на турецкие порты на Днестре. С другой стороны, небольшие подразделения хотели ввести в районы боевых действий в Венгрии, о чем свидетельствует письменное донесение Балинта Препощтвари, капитана из Эгера, герцогу Матяшу в январе 1595 г., где говорится, что казаки более всего подходят для борьбы с татарской конницей благодаря схожести их тактики ведения боя⁹. Первые отряды приняли участие уже в осаде Эстергома в 1595 г.; они появлялись на службе у правителя в начале XVII в. как на севере Венгрии, так и в районе боевых действий около Канижи¹⁰. На основании этого можно полагать, что план Реуттенбергера об использовании казаков в качестве помощи нельзя рассматривать, как плод его фантазии: он предложил более эффективно использовать уже существующую и сохранившуюся в ходе войны связь.

Несмотря на то, что папа Климент VIII в плане создания Священной Лиги — союза, охватывающего всю христианскую Европу, рассчитывал в его восточном крыле на поддержку как Речи Посполитой, так и царя, на самом же деле в первом случае не получили ее совсем, во втором — получали от случая к случаю, и то символически. Определяющего внутреннюю и внешнюю политику Польско-Литовского королевства канцлера Яна Замойского и предводимую им аристократию (шляхту) скорее рассматривали, как «палку в колеса» возможному противоосманскому союзу Габсбургов. Вопреки этому на заседаниях городского сейма в Кракове и в Варшаве в 1595–1596 гг.

⁸ *Niederborn J.P.* Die europäischen Mächte und der «Lange Turkenkrieg»... — S. 70–102, 478–479; *Ibidem.* Die Verhandlungen über den Beitritt Polens... — S. 84; *Ivanics M.* Kozák segédsapátok Habsburg-szolgálatban... — P. 291.

⁹ *Ivanics M.* Kozák segédsapátok Habsburg-szolgálatban... — P. 293.

¹⁰ Об осаде Эстергома см.: *Bagi Z.P.* Esztergom 1595-ös visszavétele a töröktől. Szakdolgozat. 1998. — P. 23; *Ivanics M.* Kozák segédsapátok Habsburg-szolgálatban... — P. 293–295.

считали, что он, как и король, готов поддерживать план антиосманских/военных действий. Действительно, у ЗамоЙского и в мыслях не было нарушить вновь установившийся при посредничестве англичан в 1591 г. мир с Портой. С другой стороны, он не был и сторонником политики друга Габсбургов Сигизмунда III, так как заключенный им в 1589 г. мирный договор с герцогом Максимилианом вызвал непромедлительную и бурную реакцию в Османской империи. Канцлер по своему усмотрению использовал определенную в 1595 г. сумму налога на создание армии против крымских татар (и тем самым против Османской империи) и в стратегически важной Молдове посадил своего человека Иеремию Могилу, таким образом наказав нарушившего статус-кво господаря Арона. Именно поэтому оставшиеся сторонники герцога Максимилиана выступили против сообщества и так как не желали видеть ЗамоЙского предводителем крупного и сильного войска, предприняли все, чтобы воспрепятствовать походу против татар. К их «партии» присоединились и другие ключевые личности в политической жизни Речи Посполитой, которые также противостояли политике канцлера. Примас Карнковский в одном из анонимных документов выступал против плана союза Габсбургов.

В следующем году канцлер на сейме во всеуслышанье выставил такие необходимые для присоединения к лиге условия, которые ни папа, ни пражский двор не могли выполнить. Продолжение переговорного процесса теряло смысл, так как в ноябре 1595 г. во время мирных переговоров с представителями крымского хана были разделены сферы влияния в Молдове, и таким образом образовался трансильванско-валахско-молдовский противососманский союз. К тому времени отношения между монархией Габсбургов и Речью Посполитой вновь были отравлены из-за деятельности казаков, что также сыграло на пользу ЗамоЙскому. Поляки чувствовали себя обиженными и за то, что король без их согласия хочет нанять казаков. С другой стороны, восставших в 1592–1593 гг. казаков под предводительством Наливайко и Лободы польским войскам удалось победить лишь после многомесячной кровавой войны. Вышеупомянутые имели в то время связь с герцогом Максимилианом, что послужило поводом для спекуляции — «избранный король» поддерживает бунтарей¹¹.

Для Москвы, как и для Речи Посполитой, набеги ханов крымских татар и в какой-то мере расстановка сил на Кавказе могли бы сделать привле-

¹¹ *Niederkorn J.P.* Die europäischen Mächte und der «Lange Turkenkrieg»... — S. 470–487; *Ibidem.* Die Verhandlungen über den Beitritt Polens... — S. 81–95; *Tóth S.L.* A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. — Szeged, 2000. — S. 53–54.; *Várkonyi G.* A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában (Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból, 1593–1597) // *Aetas* 15. — 2000. — Sz. 4. — P. 106–123; *Horn I.* Báthory András. — Budapest, 2002. — P. 156–157; *Várkonyi G.* Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások. — 2003. — S. 51–52.

кательным присоединение к союзу Габсбургов¹². Правящий вместо душевнобольного царя Федора Ивановича Борис Годунов, как и Замойский, усматривал в таком союзе свой политический интерес. Он хотел использовать многообещающую возможность в целях укрепления собственного господства. Помимо этого, правитель видел в Габсбургах партнера в борьбе против своего второго главного врага — Королевства Польского. Дипломатические переговоры начались уже в 1592–1593 гг. Однако лишь один раз, в августе 1595 г. визиты посла Николауса Вакера в Москву дали конкретные результаты. Тогда же прибыл царский посольский кортеж в Прагу, который состоял из 24 повозок и 52 арб. Стоимость привезенной на них пушнины составляла по тем временам 800 000 форинтов, но ее продажа доставила много хлопот¹³.

Итак, можно утверждать, что на момент предложения Реуттенбергера вероятность того, что как Речь Посполитая, так и Москва активно примут участие в войне против Османской империи, была довольно высока. Но, как мы видим, для обеих сторон это было важно лишь как способ достижения собственных внутри- и внешне политических целей.

Хотя план, предложенный Реуттенбергером, определенно можно считать невыполнимым и дерзким, тем не менее его нельзя расценивать в качестве абстрактных идей. Бывший ратник, он подтвердил свою компетентность не только в технических и военных вопросах, но и продемонстрировал отличные знания местности, наблюдательность и политическую информированность.

¹² *Niederkorn J.P.* Die europäischen Mächte und der «Lange Turkenkrieg»... — S. 451; *Heller M.* Orosz történelem... — S. 173.

¹³ *Niederkorn J.P.* Die europäischen Mächte und der «Lange Turkenkrieg»... — S. 449–457; *Hieronimus Augustinus Ortelius: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegeempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395.* — Nürnberg, 1602. — 91v–92r. (Репринт: Pytheas Kiadó 2002).

Володимир Пилипенко

**«TRAKTAT DE OFFENSIVO BELLO»:
до встановлення авторства**

Одним з важливих факторів розвитку українських земель XVI–XVII ст. було сусідство з Кримом, що часто переростало у відкрите протистояння, ціною якого ставали тисячі людських життів. Татарські напади були проблемою не лише прикордонних до ханату територій. Столиці ВКЛ, Польського королівства (із 1569 р. — Речі Посполитої), Московської держави активно шукали способу протидії цим нападам. Як наслідок світ побачило чимало геополітичних проектів. У розвідці нас цікавитиме один з проектів реформування польського війська з метою запобігти татарській загрозі південно-східним воєводствам. Ми спробуємо наблизитись до відповіді на питання, хто ж є автором анонімного тексту «Traktat de offensivo bello»¹, який побачив світ на початку 1613 р.

Спочатку слід пояснити, чим цей текст цікавий і чому саме він привернув нашу увагу з-поміж сотень інших анонімних текстів періоду ранньої Речі Посполитої. Текст є типовою публіцистикою. Твір був надрукований десь наприкінці 1612 — на самому початку 1613 р., адже дедукаційний лист у ньому датований 15 грудня 1612 р., а на титульній сторінці проставлений 1613 р. «Трактат» — анонімний текст. Дедукаційний лист підписано *M. Prostak Szlachcic, z domu Zadora*. Усталеною, хоча не єдиною, є думка, що автором був Мартин Пашковський — okazіональний поет початку XVII ст., який жив і працював у Кракові, собі на життя заробляв своїми віршами, шукаючи меценату та протекції «сильних світу цього». «Трактат» віддавна був відомий історикам, але значної слави не зажив. За великим рахунком, він на неї і не претендував. Твір потрапляв до класичних бібліографій польської літератури². До нього, як до прикладу текстів, що писались із пропагандистською метою перед сеймами, звертався польський історик Януш Биліньський, досліджуючи історію сеймів 1613 р.³ Дуже короткий огляд твору

¹ [Zadora] Traktat de offensivo bello: abo Uprzejme zucziliwe Wiernego Polaka do wŹech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. — B. m. dr., 1613.

² Estreicher K. Bibliografia polska. — Т. 34. — З. 1. — Kraków, 1951. — S. 72–73 // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/indeks/55692,0074.html>

³ Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. — Wrocław, 1984. — 278 s.

здійснив Кароль Олейнік у контексті досліджень історії військової думки Речі Посполитої⁴. На сьогодні «Трактат» перебуває у полі зору Міхала Курана — польського дослідника творчості Мартина Пашковського. Саме йому належить монографія, до якої ми неодноразово будемо звертатися. Пашковським та «Трактатом» у контексті антитурецької літератури Речі Посполитої цікавиться автора цих рядків.

Тепер слід дати відповідь на питання: чим цей текст цікавий для історії України? «Трактат» цілком і повністю присвячений проблемі реформування війська для кращої оборони українських теренів. І якщо припустити, що його автором був таки Пашковський (а саме цієї позиції ми дотримуємось), то виявиться, що малопольський шляхтич, який немає нічого спільного з Україною чи українськими землями, половину всіх своїх творів присвячує саме питанням їх оборони. І якщо з «польської» позиції це, може, і не викликає значного інтересу, то з української перспективи виглядає щонайменше дивно і незвично.

Предметом наших роздумів є проблема авторства «*Traktat de offensivo bello*». За робочу гіпотезу приймаємо твердження, що автором є Мартин Пашковський. Розглянемо аргументацію сторін. Прихильником Пашковського як автора є Дмитро Вирський. Аргументи наступні. Псевдонім *M. Prostak Szlachcic, z domu Zadora* відповідає Мартинові Пашковському, адже він *M.* — це Мартин, а Пашковський користувався гербом Задора. До того ж час написання трактату співпадає з часом творчості нашого героя. Проблема, яку підіймає автор, також відповідає зацікавленням Пашковського. Так як ми не знаємо інших авторів гербу Задора, вірогідним є припущення, що автором і справді є Мартин Пашковський.

Іншої думки дотримується Міхал Куран. Свої аргументи і сумніви дослідник послідовно виклав у статті «*Problematyka ukraińska w twórczości Marcina Paszkowskiego*»⁵ та повторив у ґрунтовній монографії «*Marcin Paszkowski — poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku*»⁶. Розглянемо їх. По-перше, Пашковський ніколи у своїх творах не використовував аргумент простоти (*M. Prostak Szlachcic*). По-друге, у дедукаційних листах до меценатів писав про своє скрутне матеріальне становище. По-третє, завжди підписував свої твори. По-четверте, ніколи не використовував жанру трактату і не писав про актуальні справи. По-п'яте, з точки зору поетики, дедукаційний лист «Трактату» відрізняється від дедукацій у інших творах Пашковського.

⁴ Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku. — Poznań, 1976. — S. 128.

⁵ Kuran M. Problematyka ukraińska w twórczości Marcina Paszkowskiego // Київські полоністичні студії. — Т. XVIII. — 2011. — С. 136–143.

⁶ Kuran M. Marcin Paszkowski — poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. — Łódź, 2012. — S. 54–56.

Проаналізуємо аргументи М. Курана. Перш за все, звернімо увагу на обставини оприлюднення «Трактату»: він постав у розпал передсеймової агітації, і, як припускає Януш Билінський, в цей час у оточенні короля могли працювати над проектами податкової реформи, про що якраз і писав анонімний автор⁷. Якщо це так, і при дворі справді планували чи, принаймні, думали про реформу, то брошура могла б «грати» на боці регалістів. Звідси виникає наш контраргумент: автор міг приховувати своє ім'я, бо боявся переслідувань від шляхти за свої заклики до податкової реформи, які не були популярними. Друкар теж приховав власне ім'я, що, як нам здається, підтверджує нашу думку. По-друге, використання аргументу власної простоти теж не випадкове. І те, що Пашковський ніколи до того цим не користувався, нічого не доводить. Ні до, ні після «Трактату» Пашковський не писав таких творів, і тому йому було важливо привернути до тексту увагу якнайбільшої кількості читачів. Саме для цього і був використаний образ простоти, простого шляхтича, якими була більшість учасників сейму, на який і писався текст. Це мало було створити довірливу атмосферу між читачем та автором, який є таким же, як і читач, і не пропонує нічого поганого та небезпечного. Літературний топос простоти дуже часто використовувався у оказіональній поезії та політичній публіцистиці. Вона протиставлялась сучасній розкоші у одязі, їжі, напоях, прикрасах тощо. Публіцисти часто закликали повернутись до простоти предків. Тому звернення до такого аргументу видається нам виправданим. До того ж, як відмічає у своєму дослідженні М. Куран, Пашковський часто використовував топос скромності поета по відношенню до себе⁸.

Дистанціювання від літературної праці автора (*Bo ja inszą robotą z łaski P. Boga, stanowi i wiekowi memu przystojną, a nie retoryką się zabawiam; a do tego nie tak phrasim, jako potrzebę samę R.P., aby jako naporządniej była wyrażona, upatrowałem...*), на яку вказує М. Куран як на доказ не авторства Пашковського, є ще одним риторичним прийомом самого автора. Цей пасаж мав підштовхнути читача до думки, що автор відклав важливі справи, якими він займався, і взявся за перо лише для того, аби донести до шляхти справді важливу інформацію.

Твердження, що Пашковський ніколи не писав трактатів, не доводить, що він не міг його написати, адже кожний постійно щось робить вперше. Зрештою, припущення, що «Трактат» міг написати краківський бургтраб Пьотр Пашковський, теж не витримує критики. Адже він ніде не «засвітився» у літературній діяльності. Звісно, можна сказати, що якщо ми не знаємо напевно, чи він писав, це не значить, що він не міг написати. Однак логічніше було б припустити, що трактат написала особа, яка вже мала

⁷ Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. — Wrocław, 1984. — S. 31.

⁸ Kuran M. Marcin Paszkowski — poeta okolicznościowy... — S. 241, 363, 516, 532.

літературний досвід. А з-поміж представників гербу «Задора» таким є лише Мартин Пашковський.

Поглянемо на проблему встановлення авторства «Трактату» з іншого боку. Спробуємо визначити основні поняття, якими користується Мартин Пашковський у своїй поезії, та порівняти їх із понятійним апаратом аноніма. Завдяки цьому матимемо можливість обґрунтовано стверджувати, чи співпадає інтелектуальний портрет Пашковського з портретом анонімного автора.

Отже, до сьогоднішнього дня збереглося майже два десятки творів Мартина Пашковського. Всі вони невеликі за обсягом. Для аналізу ми відібрали тексти, що стосуються актуальних військово-політичних подій, польсько-турецько-татарського протистояння. Утворився такий список у хронологічній послідовності:

- Ukraina od Tatar utrapiona... — 1608;
- Posiłek Bellony Sauromackiej... — 1608;
- Minerva Marcina Paszkowskiego z Ligi Chrześcijańskie zebrana... — 1609;
- Wizerunek Wieczney Sławy Sauromatów Starych... — 1613;
- Dzieje Tureckie... — 1615;
- Rozmowa Kozaka Zaporozskiego z Perskim Goncem... — 1617;
- Podole utraipone... — 1618;
- Bitwy znamienite... — 1620;
- Bitwy albo wiersz o walkach Polaków... — 1620;
- Chorągiew Sauromatska w Wołoszech... — 1621;
- Posiłek Bellony Słowińskiej... — 1620⁹.

Таким чином, отримуємо 11 творів з 21, що написав автор.

До головних характеристичних рис інтелектуального портрета ми віднесли ставлення до держави, ставлення до державного устрою та ставлення до запорозьких козаків. Такі поняття, як «ojczyzna», «Rzeczpospolita», «rzeczpospolita», зустрічаються у кожному з віршів наведеного списку. Це й не дивно, адже вони складали серцевину політичних дискусій.

Почнемо з тексту, що у хронологічному відношенні стоїть найближче до «Трактату», — «Wizerunek Wieczney Sławy Sauromatów Starych». У творі кілька разів згадується Русь, як окрема земля, а не складова Польського королівства:

*Ruś, Czechowie, Wołoszą, y z Pomorczykamy,
Niemcy, Więgrzy, y Turcy są tego świadkami*¹⁰.

⁹ *Estreicher K.* Bibliografia polska. — Т. 24. — Kraków, 1912. — S. 124–127 // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/index/34644.html>

¹⁰ *Paszkowski M.* Wizerunek wiecznej sławy Sauromatów starych, pobudzający młódcz rycerską ku naśladowaniu spraw ich... — Kraków, 1613. — S. A3V.

Перераховуючи, звідки походили відомі князі, Пашковський пише: *z Polski, z Litwy, y z Rusi*¹¹.

У іншому тексті «Ukraina od tatar utrapiona, Xiążąt i Panów pogranicznych o ratunek z żalosnym lamentem prosi» Пашковський чітко відділяє Україну від решти Речі Посполитої. Наприклад,

*Jest ci niemało was cnych miłośników,
Którzy wpędziecie w las tych rozboników,
Jest siedm Woiewod Ukraińców samych,
Jest dosyć Xiążąt, y ka tam ich
W swoim okrętu...*¹².

Там же Пашковський завуальовано говорить про різницю між польським і руським військами:

*Jesli się Polskie wprzod potykać maią
Woyska, czyli Rusi wiec się nie zgadzaią...*¹³.

У двох місцях автор згадує руських князів: Струсів, Боратинських, Вишневецьких, Острозьких, Ружинських, Заславських, Збарзьких, Претвича, Струся¹⁴. Подібний список «героїв Русі» зустрічаємо пізніше у іншому вірші¹⁵.

У вірші 1609 р. «Minerva Marcina Paszkowskiego z Ligi Chrześcijańskie zebrana...» Пашковський виділяє Русь як окрему землю і одночасно визнає мілітарну силу запорожців. Поет, описуючи християнську антитурецьку Лігу, риторично запитує:

*Co nad Polaka, o cześć, cnotę bitniejszego?
Przydam ktemu Litewskie y Ruskie Junaki,
Moskwę, Szwedy, y straszne Nizowe Kozak*¹⁶.
*... y Ruskie waleczne Panięta
Tatarski sprosny narod z Państw swych wyganaiąc*¹⁷.

Знову маємо справу з усвідомленням окремішності українських земель у складі Речі Посполитої.

Цікаво, що у пізніших текстах таке «відділення» Русі від решти Речі Посполитої зникає. Ми зафіксували лише одного разу у «Choragiew

¹¹ Ibidem. — S. C3.

¹² Paszkowski M. Ukraina od Tatar utrapiona książąt i panów pogranicznych, o ratunek z żalosnym lamentem prosi. — Kraków, 1608. — S. B2.

¹³ Paszkowski M. Ukraina od Tatar utrapiona... — S. B3.

¹⁴ Paszkowski M. Ukraina od Tatar utrapiona... — S. B, B2.

¹⁵ Paszkowski M. Podole utrapione z państw przyległemi, książąt i panów pogranicznych o społeczny ratunek prosi. — B. m. dr. — 1618. — S. A4V.

¹⁶ Paszkowski M. Minerva Marcina Paszkowskiego z ligi chrześcijańskiej zebrana i cytowaniem znacznych a rozmaitych autorów konfirmowana: o upadku mocy tureckiej; o wyzwobodzeniu Ziemie Ś[więtej] z ręki ich przez narody chrześcijańskie... — Kraków, 1609. — S. C3.

¹⁷ Paszkowski M. Wizerunek wiecznej sławy Sauromatów... — S. A3V.

Sauromatska w Wołoszech», як Пашковський говорить про подолян, коли перераховує учасників Хотинської битви:

*Sam Hetman w srzodku, przy nim Podolanie,
Y Szkoci z Niemci, bitny nad mniemanie*¹⁸.

Причини такої зміни нам не до кінця зрозумілі. Можливо, це пояснюється тим, що Пашковський відійшов від поетичних скарг та прозопопій і почав більше писати про героїчні події (Цецорська та Хотинська битви). Вважаємо, що остаточна відповідь ще вимагає детальнішого аналізу текстів та фактів біографії поета.

Виділивши «основні поняття» у словнику його творів, порівнюємо їх із «Трактатом». Відразу відмітимо, що «Трактат» написаний на значно вищому філософсько-політичному рівні. Причиною, на нашу думку, є те, що текст писався для шляхти на сейм, і тому була необхідність від звичайної агітації піднятися до теоретичних узагальнень та роздумів. Нашу увагу привернули два уривки з тексту:

*W każdym Woiewodztwie są Podkomorzowe, nawet y w drugich Ziemiach, iako w Rusi*¹⁹ (виділення наше. — В.П.); автор наводить перелік сучасних йому князівств і включає до нього **Xięstwo Ruskie**²⁰.

За нашими спостереженнями, це унікальний випадок, адже жоден автор оказіональної поезії та політичної публіцистики початку XVII ст. не відділяв українські землі від цілої Речі Посполитої. У нашому випадку маємо точний збіг у використанні терміну в унікальному значенні. Це дає нам підстави досить обережно припустити, що автором «Traktat de offensivo bello» міг бути Мартин Пашковський. Хоча ж остаточне вирішення цього питання вимагає подальших досліджень — занадто багато невідомих у цій історії.

Насамкінець намітимо завдання на перспективу. Важливим є дослідження біографії поета та його оточення, адже ці два фактори мають надзвичайно великий вплив на формування інтелектуального обличчя особи.

¹⁸ *Paszkowski M.* Chorągiew sauromacka w Wołoszech, to jest pospolite ruszenie i szczęśliwe zwrócenie Polaków z Wołoch, w roku terażniejszym 1621. — Kraków, 1621. — S. A2.

¹⁹ [Zadora] Traktat de offensivo bello... — S. G2V.

²⁰ Ibidem. — S. H3.

Тарас Барабаш

**Стильові та графічні особливості листів
Богдана Хмельницького до магістрату
Львова 1655 р.**

У ЦДІА України у Львові зберігаються 12 листів гетьмана Богдана Хмельницького, написаних до уряду Львова в час облоги міста 25 (15 за ст. ст.) вересня — 8 листопада (29 жовтня) 1655 року¹. Вони є органічним елементом документального масиву гетьманської канцелярії, утвореного в 1648–1657 рр. (475 одиниць, із них 169 оригіналів²). Листи становлять собою цінне історичне джерело для висвітлення подій Хмельниччини, неодноразово використовувались при написанні монографій, нарисів з історії України та козацької держави. При значній змістовій інформативності багатий матеріал надають і зовнішні особливості листів, а саме специфіка письма. Проте спеціальні палеографічні студії над ними не проводились, як зрештою, і над більшістю документів гетьманської канцелярії. Використовувались в основному їх текстологічні дані, що зумовило вживання схожих методів джерелознавчої критики та залишило майже незмінним інформаційний потенціал.

Поряд із текстологічним опрацюванням з XIX ст. проводилось і єдиційне археографічне опрацювання, яке можна вважати первинним етапом палеографічної евристики. На матеріалах львівських архівів Д. Зубрицький підготував альбом автографів, для якого зібрав зразки підписів Богдана Хмельницького та інших гетьманів України, членів Львівського братства тощо³. Однак план видання альбому не був реалізований. Кілька підписів гетьмана включив до свого каталогу археограф І. Каманін⁴. М. Грушевський, пишучи «Ілюстровану історію України», замовив В. Липинському виготовити фак-

¹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 132 (Листи державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та ін. країн). — Оп. 1. — Спр. 2-13.

² ДБХ. — К., 1961. — С. 16 (з 1982 до 1994 рр. виявлено ще 11 різних документів гетьмана, невідомих раніше. Див.: Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. — Вип. 1. — Львів, 1996. — С. 135–145).

³ Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 15.

⁴ Каманін І. Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. — К., 1899. — Вып. I. — Док. 39.

симіле підписів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Юрія Немирича⁵.

Першим необхідність власне палеографічних студій над індивідуальними почерками Хмельницького та його писарів, дослідження латиномовних, польськокомовних та кирилических текстів задекларував І. Крип'якевич. Статтею «До питання про авторство листів Богдана Хмельницького» вчений висловив свої міркування щодо визначення осіб, відповідальних за оформлення листів та послань гетьмана⁶. В той же час П. Захарчишин порівнював кирилическе письмо Хмельницького із взірцями прописів Львівської і Київської братських шкіл, з метою визначити, у якій із них навчався гетьман⁷. У своїй монографії «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.» В. Панащенко присвятила увагу тільки документам гетьмана, писаним кирилицею. А листи до магістрату, писані латинським письмом, розглядала Н. Яковенко у 1977 р., працюючи над кандидатською дисертацією. Проте до рукопису ці спостереження не були введені⁸. Індивідуальний науковий план роботи на 1988 рік старшого наукового співробітника ЦДІА України у Львові О. Мацюка (пункт 4.3.2.3.1.) містив підготовку статті «Папір листів Богдана Хмельницького», але її не було опубліковано⁹. Та й взагалі, за невеликими винятками¹⁰, українські палеографи не проводили аналіз індивідуальних почерків козацької доби.

Листи до магістрату написані кількома почерками: листи, датовані 3, 4, 5, 6 жовтня, — одним; листи від 9, 10, 13, 14, 22 жовтня, — другим; лист, датований 19 жовтня 1655 р., — третім.

⁵ *Гирич І.* Постать В'ячеслава Липинського у світлі його листування з дореволюційних часів // *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія.* — 2008. — Вип. 14. — С. 74–95.

⁶ *Крип'якевич І.П.* До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР.* — № 3. — 1964. — С. 18–21.

⁷ *Захарчишин П.І.* Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // *Історичні джерела та їх використання.* — Вип. 1. — К., 1964. — С. 189–194.

⁸ *Яковенко Н.М.* Палеография латинского документального письма на правобережной Украине: вторая половина XVI — первая половина XVII вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1983.

⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф. Р-15 (Особовий фонд Ореста Мацюка). — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 114.

¹⁰ *Митченко В.* Діахронний аналіз морфології українських скорописних почерків XVI — поч. XVIII ст. // *Мистецтвознавство України.* — К., 2009. — Вип. 10. — С. 194–204; *Симчик М.* До питання атрибуції філософських курсів Інокентія Гізеля // *Рукописна та книжкова спадщина України.* — К., 2005. — Вип. 10. — С. 277–289, *Його ж.* До проблеми ідентифікації рукописних курсів професорів Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII ст.) // *Наукові записки НаУКМА.* — Т. 25: Філософія і релігієзнавство. — К., 2004. — С. 69–73.

Перший почерк являє взірєць регуляризованої гуманістичної бастарди, з елементами канцелярески. Бастарда як курсивне письмо, призначене для канцелярій, постала у першій половині XVI ст. в Італії внаслідок взаємовпливу італіки та готичного фінансового (купецького) письма¹¹. У 1580-х роках бастарда почала вживатись у Польщі. Тоді ж у писарську практику увійшло перо із тонким центральним зрізом¹², на противагу широкому ко-сому готичному, що давало змогу виводити тонкі, делікатні лінії в графемах. Для цього типу письма був характерним нахил літер вправо, витягнуті нижні виносні, подекуди потовщені верхні, петлисті або додаткові графічні нашарування, модифікації виносних¹³. Палеографи називають химерними, витіюватими такі особливості бастарди і вбачають у цьому відображення барокового стилю у мистецтві кінця XVI–XVIII ст.¹⁴ Разом з бастардою на території Польщі майже одночасно поширилась і канцеляреска¹⁵, найбільш характерним проявом якої були каплевидні потовщені завершення виносних (тестеджіати)¹⁶. В. Панашенко відзначає, що в другій половині XVII ст. знаряддям для письма в канцеляріях Гетьманщини служили гусячі, зрідка павині пера. А документи писалися на папері чорним атраментом (чорнилом), який відзначався стійкістю. Один з рецептів його виготовлення наводить «Грамати́ка» Мелетія Смотрицького 1619 р.¹⁷

Для цього почерку характерними елементами канцелярески в графемах є тестеджіата у верхній частині **l**, інколи **v**, подекуди у нижній частині **y**, дуговидний зачин у **n**; неоднорідна вага літер, трапляються як волосні, так і злегка потовщені верхні виносні, виведення слів під прямим кутом і незначним нахилом вправо. Міжрядкові інтервали сягають 1,5–2 корпуси, невелика відстань між словами — 0,5 см. Абсолютна більшість літер зв'язана між собою, у випадку вільного їх розташування міжлітерна відстань становить 2–3 мм. Графеми **z** (мала) та **L** (велика) мають потовщене витягнуте плавне завершення нижньої частини (довжиною до 2,5–3 сантиметрів). Буква

¹¹ Banderowicz K. Poznańskie album civium — charakterystyka właściwości graficznych i językowych dokumentu // Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza. — T. 18 (38). — Z. 1. — S. 82.

¹² Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. — Lublin, 1992. — S. 105–106.

¹³ Szymański J. Paleografia // Nauki pomocnicze historii. — Warszawa. — 1983. — S. 362.

¹⁴ Górski K. Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX ww. — Warszawa, 1978. — S. 14.

¹⁵ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... — S. 108.

¹⁶ Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на правобережній Україні (2 половина 16 — 1 половина 17 ст.) // Архіви України. — К., 1978. — № 6. — С. 19.

¹⁷ Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 34.

у представлена у трьох варіантах: із витягнутим лівобічним округленням (напівспіраль) нижньої виносної, діагональним продовженням вправо нижньої виносної (що створює вигляд незавершеного трикутника) і петлистим завершенням, із хвилястим продовженням праворуч від лінії виносної. Таку ж петлисту будову із продовженням за межами виносної має і графема *p*, деколи цей завиток редукований у видовжену пряму, що здійснюється знизу вгору, до верхньої частини літери. Ліва частина графеми *n* являє собою коротку вертикаль із незначним лівим верхнім округленням.

Специфічною є форма запису дати: 1) перед нею вписано скорочення слова *die* (дня); 2) день, місяць і рік підкреслені знизу або прямою лінією, або дугою, або хвилевидною лінією; 3) назва місяця записана скороченням із використанням спеціальних знаків — цифри 8 для позначення місяця жовтня латиною (*octobris-octo-8*); 4) цифри у позначеннях майже злиті, інтервал між ними сягає в середньому 0,5 см. Я. Кісь відзначав, що свої універсали Хмельницький датував новою ерою, називав спочатку дні, місяці, а потім роки (кирилицею). А в листах до магістрату місячні і річні дати пише арабськими цифрами, вживає для місяців латинські назви¹⁸. Одиниця у формі тодішнього написання літери *r* (*v*). Цифра шість із витягнутою напівспіраллю над звуженим овалом у нижній частині графеми. А у графіці п'ятірки півовал у нижній частині незавершений, а верхня горизонталь потовщена, округла та похила, опущена донизу (взірець почерку наведено у додатку № 1).

Другий почерк є взірцем біглої бастарди, що поширилась у 1640–1648 рр. на Правобережній Україні¹⁹, з елементами канцелярески. Характерними для бастарди літерами є: *i*, *p*, *k*, *a*, *y*, *L*²⁰, для канцелярески — каплевидні потовщення кінців виносних у *b*, *l*, літера *n* та ін. В цьому почерку невеликий модуль рядкових літер, незначні міжрядкові інтервали (1,5–2 корпуси), 1 корпус — відстань між словами, 1–2 мм — міжлітерна відстань. Неоднорідна вага літер, трапляються як волосні, так і злегка потовщені верхні виносні. Доволі витягнуті нижні виносні — від 3 до 5 корпусів літер. Основні особливості графем: нижня виносна вертикаль літери *p* представлена у вигляді витягнутого еліпса²¹, *d* (мала) писана у кількох варіантах із петлистою та напівспіральною верхньою частиною (такий же правий верхній елемент має *P* (велика). Графема *y* має нижню частину у формі

¹⁸ Кісь Я. Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 1. — К., 1964. — С. 220.

¹⁹ Яковенко Н. Передумови поширення... — С. 19.

²⁰ Детальніше про особливості формування бастарди у другій половині XVII ст. див.: Gieysztor A. *Zarys dziejów pisma łacinskiego*. — Warszawa, 1973. — S. 181.

²¹ Див. схожу графему у контумації Владислава IV у справі суперечки між урядом міста Познаня та орденом кармелітів від 1637 року // Електронний ресурс. Режим доступу: <<http://www.wbc.poznan.pl/publication/7440>>

незавершеного трикутника²², або напівспіралі, зверненої вправо. **L** (велика) — із дуговидним завершенням нижньої частини опорної вертикалі. Графемі **k** притаманне витягнуте напівспіральне продовження уверх правої частини. Специфічною є форма запису дати: 1) день, місяць і рік підкреслені знизу або прямою лінією, або дугою, або хвилевидною лінією; 2) між днем, місяцем та роком стоять двокрапки; 3) цифри у позначеннях розставлені вільно, інтервал між ними сягає 1,5–2 корпуси; 4) назва місяця записана скороченням із використанням спеціальних знаків — цифри 8 для позначення місяця жовтня латиною (*octobris-octo-8*). Така писарська практика була поширена, за спостереженнями Е. Ружицького, у судово-адміністративних книгах Львова до кінця XVIII ст., щоправда, з використанням римських цифр²³. В загальному, запис дати зводиться до наступного вигляду: 22:8bris:1655. Одиниця у вигляді короткої, злегка похилої вертикалі, п'ятірка із тільдевидним завершенням угорі (взірець почерку наведено у додатку № 2).

Для третього почерку характерний здрібнений модуль літер і разом з тим — більш вільне та недбале їх написання у порівнянні з проаналізованими почерками. Між літерами майже немає сполучних елементів. Міжрядковий інтервал сягає 1,5–2 корпуси, відстань між словами в середньому 0,5 см, вага літер неоднорідна. Самі графеми представлені у варіантах канцелярески та бастарди. Та, порівняно з почерками в інших листах, змінений (злегка спрощений) дукт графем **A**, **P**, літера **d** вживається здебільшого із потовщеною прямою верхньою виносною²⁴, **I** завершується не округленням, а короткою хвилястою чи прямою рисою (взірець почерку наведено у додатку № 3).

Палеографічні студії передбачають не тільки аналіз письма, його типів, видів, еволюцію графіки²⁵, а й встановлення особи писаря конкретного рукопису²⁶. Виходячи із проаналізованих палеографічних особливостей листів, писар, що їх складав, мав володіти латинською і польською мовами, мати

²² Схожа графема є у вписі краківської книги тестаментів від 1614 року (АРКг. — Z. 29/33 (Akta miasta Krakowa). — Sygn. 772 (Testamenta in officio consulari Cracoviensi, 1427–1623 гг.). — S. 700.

²³ Ружицький Е. Цифри латинського письма 14 - 18 ст.: на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 146.

²⁴ У каліграфії XVII століття таку графему називали «прямою» (Малов В. Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. — М., 1975. — С. 138).

²⁵ Ляків-Свидницький М. Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні? (Деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: «Либідь», 2008. — 520 с.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2010. — Вип. 45. — С. 722.

²⁶ Porebski S. Paleografia łacińska; Podręcznik dla studentów. — Warszawa, 1997. — S. 7.

кількарічну писарську практику, володіти навичками каліграфії, здобути відповідну освіту. Повністю під ці критерії підпадає і сам гетьман. В. Замлинський висловив міркування, що Хмельницький спочатку навчався вдома, а згодом в одній із приходських шкіл у Києві. Десь у 1605–1607 рр. Богдан, очевидно, продовжив навчання у школі при одному із київських монастирів. І. Крип'якевич заперечив тезу В. Коховського про те, що це була Київська братська школа. Разом із тим, палеографічний аналіз власноручно написаних гетьманом листів та універсалів вказує на почерк, характерний саме для Київської школи. В 1608–1615 (1616) рр. майбутній гетьман навчався у Львові, де опановував граматику, поетику та риторичку, польську і латинську мови. Серед його вчителів згадується Андрій Гонцель Мокрський — відомий вчений, доктор богослов'я та автор панегіриків²⁷. У 1637–1638 рр. Хмельницький був писарем Війська Запорозького.

Та варто відзначити, що свої листи й універсали Хмельницький складав сам лише на початку гетьманування. Причина була доволі проста — не мав відповідно підготовлених помічників. Згодом (у 1650-х роках) це стало компетенцією генерального військового писаря та канцеляристів. На підтвердження цьому є оригінали, писані різними почерками. Написання листів гетьман тримав під своїм контролем — у різних документах трапляються типові для нього фрази та вислови, що вживав сам та диктував писарям²⁸.

Здебільшого написання важливих дипломатичних актів Хмельницького, в тому числі і листування з Польщею, приписують генеральному писареві Війська Запорозького Іванові Виговському²⁹. У квітні 1649 р. в реєстрі Війська Запорозького зазначено, що цю посаду обіймає він та Іван Креховецький. У реєстрі, складеному наприкінці 1649 — на початку 1650 рр., Виговський згадується одноосібним генеральним писарем³⁰. Він дістав гарну освіту, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, добре володів церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був добрим каліграфом. Згідно з даними Самійла Величка, Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах»³¹. У другій половині 30-х років Виговський працював писарем у луцькому міському суді, а згодом — намісником староства, у 1638 р. — писарем при Яцку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким у 1638–1648 рр. Нерідко Виговський писав лист чи універсал від імені гетьмана, а Хмельницький тільки ставив підпис. Не випадково

²⁷ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 36.

²⁸ Крип'якевич І.П. До питання про авторство листів... — С. 18–19.

²⁹ Там само. — С. 20.

³⁰ Рудий В. Гетьман Іван Виговський — політик, дипломат, полководець // Електронний ресурс. Режим доступу: <www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2009_11/177-197.pdf>

³¹ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — К., 2004. — С. 8.

польська агентура доносила: «Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів»³².

Томаш Юзефович безпосередньо вказує, що листи до магістрату писав Виговський разом із Хмельницьким³³. Неодноразово під час облоги Виговський і члени магістрату обмінювались приватними листами³⁴. Їх оригінали зберігаються в ЦДІА України у Львові³⁵. Попри те, що підписані вони особисто Виговським, текст виконаний такими ж трьома почерками, що й листи, підписані Хмельницьким. Перший визначений в них почерк зустрічається в листах Виговського від 5 та 6 жовтня, другий від 14–15 та 30–31, третій від 10 та 13 жовтня.

В ЦДІА України у Львові зберігаються ще один лист Богдана Хмельницького з Суботова до головнокомандуючого військами Трансільванії Івана Кемені із запевненням у вірності та дружбі (29 березня 1653 р.) та лист Івана Виговського з Суботова до Кемені із запевненням у дружбі у зв'язку з його переговорами з козацьким послом Михайлом Гунашевським (29 березня 1653 р.)³⁶. Листи за кордон канцлери Хмельницького зазвичай писали латинською мовою, у пишномовному стилі³⁷. Вони були залучені для порівняльного аналізу для ідентифікації писарів. Кожен із листів має скорочену та розширену версії (додаток № 4 та 5 відповідно). Тип письма та почерк у відповідних версіях листів повністю співпадають. З огляду на важливість документів, їх міг оформити тільки генеральний писар, яким тоді був Іван Виговський.

Розширена частина писана регуляризованою бастардою, з елементами канцелярески, з тяжінням до каліграфічності. Виразний правобічний ухил літер, написання по лінії рядка, міжрядковий інтервал сягає 2–2,5 корпусів літер, між словами 2 корпуси, між літерами 3–4 мм, скорочення фактично відсутні. Особливо вплив бастарди проявляється у дукті літер *b, e, q, p, o, x, s, f, a* канцелярески — у літерах *n, e, v, u*. Морфологія письма загалом характерна для італійської бастарди XVII ст.³⁸ Цікаво те, що почерк розширеної частини листів доволі схожий на один із трьох почерків запису судової справи між Миколаєм Турським та Миколаєм Смоліковським у книзі

³² Рудий В. Гетьман Іван Виговський — політик, дипломат, полководець // Електронний ресурс. Режим доступу: <www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2009_11/177-197.pdf>

³³ Jozefowicz T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. — Lwów, 1854. — S. 187.

³⁴ Ibidem. — S. 188.

³⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф. 132. — Оп. 1. — Спр. 368.

³⁶ Там само. — Спр. 367.

³⁷ ДБХ. — С. 16.

³⁸ Див., напр., взіреть листа державного секретаря Франції Летельє до французького посла в Голландії Брассе від 1645 р. (Люблинская А.Д. Латинская палеография. — М., 1969. — Таб. 61).

Коронної Метрики³⁹. Початок запису датується 1511 роком і виконаний готико-гуманістичним курсивом. Можна висловити припущення, що автор частини цього запису опановував мистецтво каліграфії з одного і того ж підручника, що й писар цих листів.

Скорочена частина листів писана змішаним типом письма, де: 1) графеми із верхніми виносними представлені то у варіанті бастарди, то канцелярески, 2) рядкові писані бастардою, 3) графеми з нижніми виносними — здебільшого у формі канцелярески⁴⁰. Причому типові для канцелярески каплевидні потовщені завершення ледь помітні або редуковані. Графема *f* являє собою своєрідний писарський новотвір, в якому продовження опорної вертикалі знизу справа має вигляд округлої, ламаної з середини лінії. Письмо цієї частини має багато схожостей із графікою запису в раєцькій книзі міста Львова від 1618 р.⁴¹ Є деякі графічні подібності із першим визначеним почерком листів до магістрату, більш каліграфічним. Ймовірно, і цю частину листів писав автор послання Івану Кемени Іван Виговський.

Як бачимо, є суттєва різниця у графіці почерку розширеної та скороченої версії. Еклектизм стилів письма свідчить про фаховий писарський вишкіл та про напрацьований поліморфізм — перехід від одного стилю написання до іншого⁴². Французькі палеографи Ж. Уї і П. Жиль дотримуються думки, що один і той самий писар міг переходити від одного стилевого варіанту до іншого⁴³. Встановлено також, що кожен писар королівської канцелярії у Франції у XVII ст. володів як французьким курсивом — для написання королівських послань, так і італійським гуманістичним — для написання, наприклад, листів державних секретарів⁴⁴.

В цілому зафіксовано уже три різних почерки, що співпадають у листах до магістрату, де поставили підпис Виговський та Хмельницький. До того ж, два інші почерки зафіксовано у посланнях до Кемени 1653 р. Очевидно, що така кількість почерків не могла належати одній людині. Повинні були бути ще писарі (канцеляристи, підписки), які писали зазначені документи, із відповідною освітою, знанням мови та писарською практикою.

³⁹ *Stronczyński K.* Wzory pism dawnych w przerysach wystawione, i objaśnione drukowaniem ich wyczytaniem. — Cz. 1: Obejmująca pismo dyplomatów od roku 1228 do 1536. — Warszawa, 1839. — Tab. 81.

⁴⁰ Див. схожий взірець письма: *Люблинская А.Д.* Латинская палеография. — Таб. 56.

⁴¹ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Збірник документів. — Львів, 1961. — Док. № 60.

⁴² *Мажуга В.* Отождествление руки писца в палеографии и кодикологии // Вспомогательные исторические дисциплины. — Ленинград, 1976. — Вып. 7. — С. 282.

⁴³ *Льків-Свидницький М.* Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського магістрату у першій половині 16 століття (на матеріалах ЦДІА України у Львові) // ЗНТШ. — Т. ССІІ: Секція спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2006. — С. 43.

⁴⁴ *Малов В.Н.* Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. — М., 1975. — С. 106.

Польські історики перераховують тих, хто був в таборі Хмельницького під час облоги з його оточення: Іван Виговський, полковники Павло Тетеря, Григорій Сільницький, Самійло Богданович, Томаш Носач та інші⁴⁵. Томаш Юзефович до цього списку додав брата Івана Виговського Данила і вирішив чомусь відзначити, що Тетеря був спритний «в польській, латинській і слов'янській мовах»⁴⁶ (майже в унісон із характеристикою полковника у літописах: «в науці письма вправний, і у всяких справах біглий»⁴⁷). Перед 1648 р. Тетеря обіймав посаду канцеляриста гродського суду м. Луцька. З початком Української революції він переходить на сторону Хмельницького, і в 1649 р. бачимо його військовим писарем Переяславського полку, а потім, у 1653–1658 рр. — переяславським полковником⁴⁸. Тож і Тетеря міг написати якусь частину листів до магістрату. Проте перевірити відповідність почерку Тетері важко. Адже більшість підписаних ним оригіналів польськомовних документів (в основному, це інструкції послам до короля) зберігались у бібліотеці Ординації Красінських у Варшаві, що в 1944 р. згоріла⁴⁹. А наявного підпису в кількох збережених оригіналах в бібліотеці Чарторийських в Кракові⁵⁰ недостатньо для повноцінного порівняльного аналізу.

На час походу Хмельницького на Галичину наказним гетьманом було призначено брата Івана Виговського Данила⁵¹. В ЦДІА України у Львові зберігається лист Данила Виговського із табору під Львовом до львівського магістрату про відправлення Йосипа Органіста за товарами, зазначеними у реєстрі. Лист датований 1655 роком (без місяця і дня) і закріплений приватною печаткою гетьмана, із гербом «Абданк» з хрестом, або Сирокомля. Всі інші листи, де Хмельницький виступав не як приватна особа, а як гетьман, запечатані печаткою із зображенням козака з мушкетом на плечі та шаблею при боці — державної емблеми Війська Запорозького⁵². Це говорить про те, що Данило не тільки був із братом поряд із Хмельницьким, а й брав участь у створенні вихідної кореспонденції гетьмана. 24, 25, 26 жовтня

⁴⁵ Jaworski F. Obrona Lwowa, 1655 r: wspomnienie dziejowe w 250 rocznicę oblężenia miasta przez moskali i kozaków. — Lwów, 1905. — S. 19.

⁴⁶ Jozefowicz T. Kronika... — S. 180.

⁴⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004. — С. 217.

⁴⁸ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004. — С. 42.

⁴⁹ Там само. — С. 221–222, 226–227, 232–233, 242–243, 244–245.

⁵⁰ Див.: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. — Львів, 2000. — Вип. 4–5 — С. 374–449.

⁵¹ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... — С. 5.

⁵² Сварник І. Герб Богдана Хмельницького // Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. — К.–Львів, 1991. — С. 30.

львівський магістрат та козацькі послы вели перемовини щодо викупу⁵³. А 22 жовтня Хмельницький відправив лист до магістрату міста Львова з повідомленням про відрядження ним уповноважених для одержання викупу від міста⁵⁴. Ймовірно, що лист Данила Виговського був написаний у 20-х числах жовтня 1655 року. 15 жовтня Данило на чолі козацького війська взяв Люблін⁵⁵, а потім, вочевидь, повернувся до Львова. Є схожі графеми у листі Данила та листі Хмельницького від 19 жовтня (третій встановлений почерк). Та в дечому стиль письма листа від 19 жовтня відповідає стилю підпису гетьмана, що буде розглядатись далі. Тому не можна твердити однозначно, що цей запис належить або гетьманові, або братові генерального писаря.

Окремої уваги потребують і особисті підписи Хмельницького (див. додаток № 6). Підписувався гетьман зазвичай так: «Bohdan Chmielnicki, het. z W. j. car. m. Zap.» («Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskom jego carskiej mosci Zaporoskim»), використовуючи при написанні титулу скорочення типу сігл та суспенсій. Лише у двох листах додав «gręką swą». Перед підписом зазвичай вказувалось: «Wmsm życzliwy we wszem», або «wmcioł we wszem życzliwy przyjaciół». Текст запевнення у приязні та зичливості записаний тим же почерком, що й основний текст листів. А своє ім'я і титул гетьман писав сам. Стиль письма його підпису можна визначити як еклектичний, із взаємовпливами пізньоготичного курсиву та гуманістичного письма. Для графіки підпису характерна динамічна форма літери **B** — із розвиненими півовалами, де нижній більш витягнутий, ніж верхній, а опорна вертикаль продовжується спіраллю, що деколи переходить у корпус нижнього півовалу. Графема має виразний нахил вправо, решту тексту написано більш-менш рівно. Підпис зазвичай займав два рядки, і графема за висотою зазвичай відповідала висоті рядків з верхніми, нижніми виносними та міжрядковим інтервалом. У з витягнута потовщена нижня частина із округленням — вигляд правобічної напівспіралі. Це робить її приналежною до італіки з пізньоготичними нашаруваннями⁵⁶. Мала та велика букви **h** мали схожий корпус, з тією різницею, що у великої лівобічна вертикаль була округла з двох кінців (вигляд витягнутої сплющеної дуги). За графічним стилем графеми є типовими взірцями постготичної канцелярески⁵⁷. Пізньоготичні віяння знайшли своє відображення і у дукті графеми **d**. В її будові є пряма плавна вертикаль, з незначним правим нижнім округленням, та розвинений овал, знизу зліва від вертикалі. Це робить її взірцем італіки. Та овал літери, виведений під кутом, продовжується короткою рисою, що фактично стає серединною перетинкою

⁵³ Jozefowicz T. Kronika... — S. 200.

⁵⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф. 132. — Оп. 1. — Спр. 13.

⁵⁵ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... — С. 5.

⁵⁶ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego ... — S. 195

⁵⁷ Ibidem. — S. 194

вертикалі. Таким чином графема стає зразком італіки із впливом пізньоготичного курсиву.

Коли апробація гуманістичного письма в Речі Посполитій тільки починалась, писарі суміщали курсивну, консервативну постготичну манеру письма із новою гуманістичною, округлою. Остання не одразу видавалась їм придатною для швидкого і оперативного письма в канцеляріях. Наприклад, у львівських фінансових книгах рецепція гуманістичного курсиву вперше фіксується у 1503–1504 роках⁵⁸. Але далі продовжується використання регуляризованого готичного курсиву і напівкурсиву. Таким чином, польський пізньоготичний курсив вживався у Польщі майже до другої половини XVII століття⁵⁹ і перестав практикуватись тільки з появою бастарди. Італіка тут отримує постготичні риси від 1540-х років, а з 1580-х років вони проявляються у канцеляресці⁶⁰. І однією із сфер цього прояву власне і було приватне письмо⁶¹. Тому видається певною мірою закономірним, що стиль підпису Хмельницького містить постготичні риси.

Підводячи підсумки, можна зосередити увагу на наступних аспектах:

1) в письмі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова у 1655 році переважала гуманістична бастарда, з елементами канцелярески;

2) вдалось визначити коло осіб, які могли бути писарями листів: особисто гетьман, генеральний писар Іван Виговський, його брат, наказний гетьман Данило Виговський, переяславський полковник Павло Тетеря;

3) у листах вдалось виокремити три почерки; палеографічний аналіз дає змогу гіпотетично стверджувати, що перший із них належить, ймовірно, Іванові Виговському; третій братові Виговського Данилові, самому Хмельницькому або комусь іншому; другий же почерк поки що не можна ідентифікувати із писарською рукою певного історичного діяча. Пошук та порівняння інших рукописів того часу колись дасть можливість відповісти на це питання.

⁵⁸ *Льків-Свидницький М.* Готико-гуманістичне письмо і проблема гуманістичної реформи письма у канцелярії львівського магістрату 16 — початку 17 століття // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. — Львів, 2006. — Вип. 1. — Ч. 1. — С. 51.

⁵⁹ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego — S. 191.

⁶⁰ *Ibidem.* — S. 68.

⁶¹ *Ibidem.*

Додаток № 1

ма над тобою у міжусице ругувались, з иним же вступом
 людским згубити тебе і твою місію, заборвем твій виступ
 до Бога і твої діла, а інші протворять, і скажуть, що ти
 такий же, як і всі інші, і нічого тобі не надлежить, нам давай де-ла
 свій без бабачих протворів і поручень твоїх, ми
 ще й обиди, а втім, дай нам твою обіцянку, що ти
 ругати нас не будеш, і будеш нас любити, як і всі інші.

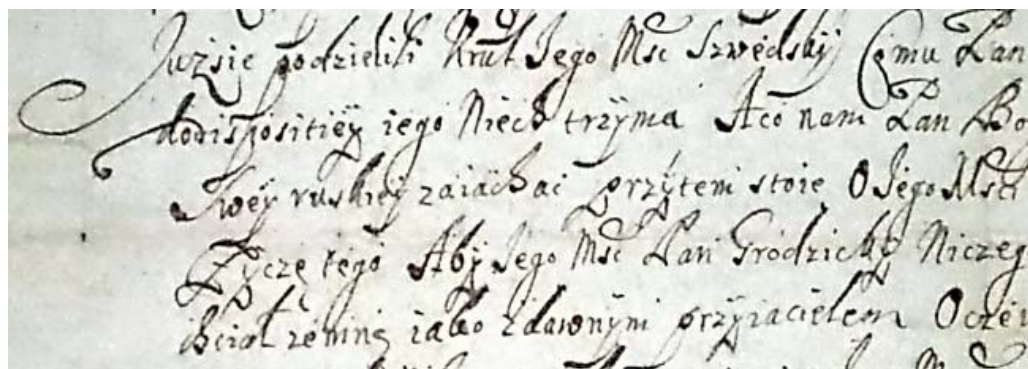
Яковлевський 1655

Додаток № 2

наші у панстві родина затишні, а те, що
 тоталітер поставили, воля наша, то скажемо
 оповістим, і кондиції, і функції, і функції
 виступаючі, і кондиції, і функції, і функції
 від усіх. Кантові декларації, і функції
 виступаючі, і кондиції, і функції, і функції
 від усіх. Кантові декларації, і функції

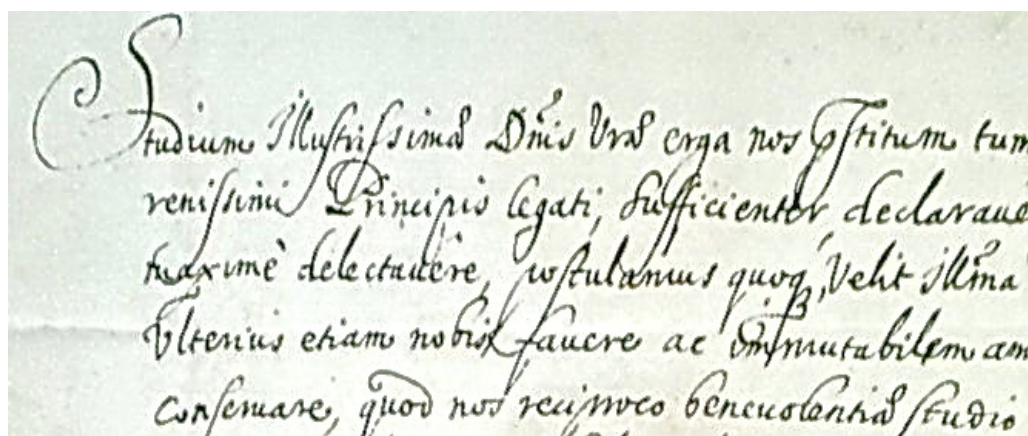
Мелам, дат. в Таворі.
 22: 8bris: 1655.

Додаток № 3

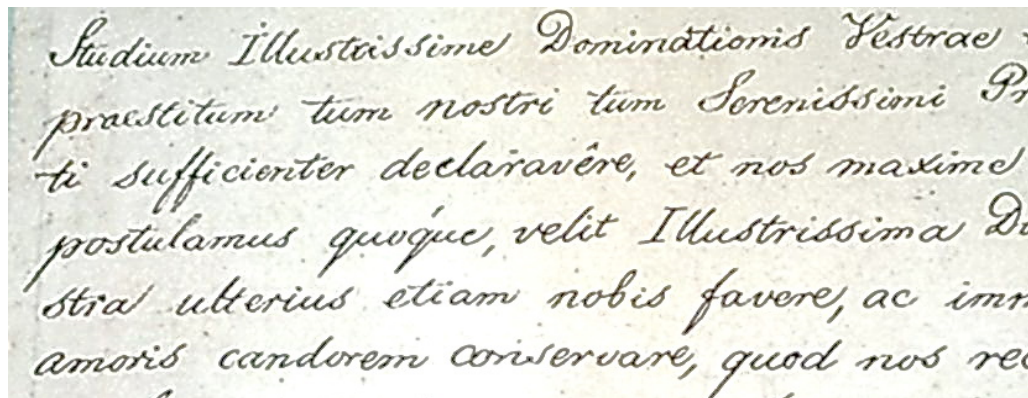
Już sie rozdzielili Król Jego Msc Szwedzkiemu (mu) Lan
 donoszący jego Niesed trzyma. Aco nam Lan Bo
 twoj ruskiej zaiacoi przystem stois O Jego Msc
 Dzece tego Abj Jego Msc Lan Grodzicki Nieczeg
 biat zening iako zdanym przystacielom Oczier

Додаток № 4

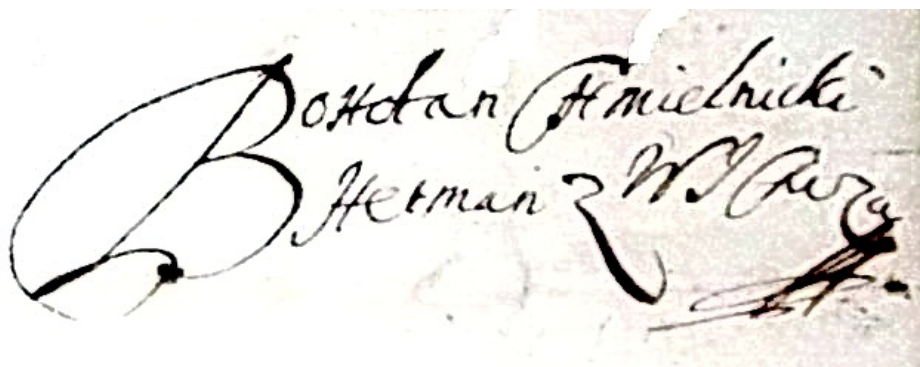
Studium Illustrissimae Domus Vrae erga nos prae-
 stitum tum venissimae Principis Legati, sufficienter declarave-
 re, maxime delectare, postulamus quoque, velit Illma
 Ulterius etiam nobis favere ac immutabilem am-
 conseruare, quod nos recipere benevolentiam studio

Додаток № 5

Studium Illustrissimae Dominationis Vestrae
 praestitum tum nostri tum Serenissimae Pr-
 ti sufficienter declaravere, et nos maxime
 postulamus quoque, velit Illustrissima Do-
 stra ulterius etiam nobis favere, ac imm-
 amoris candorem conseruare, quod nos rec-

Додаток № 6

Бондан Гмишник
Гетман З. М. Гоголь

Тарас Чухліб

**Полівасалітет як традиційна модель
зовнішньої політики Українського
гетьманату в другій половині XVII —
на початку XVIII ст.**

Витоки начебто різкої й невмотивованої зміни суверена для козацької держави під час повстання Івана Мазепи (1708–1709 рр.), на нашу думку, слід шукати у революційній добі середини XVII ст. Адже саме тоді завдяки впровадженню гетьманом Богданом Хмельницьким своєрідної моделі поведінки на міжнародній арені, яка дістала назву полівасалітету¹, Військо Запорозьке почало утверджуватися в геополітичній структурі Центральної, Східної та Південно-Східної Європи як фактично невідчужимий державний організм². З часом, у результаті військових та дипломатичних дій, правитель самопроголошеного Українського гетьманату був визнаний європейськими та азійськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право на йменування титулом «*Дух*», що у ранньомодерну добу прирівнювався до князівського чи графського титулів³.

¹ Див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.—Нью-Йорк, 2003. — С. 13–14; Його ж. Європейські витoki політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українознавців. Історія. — Ч. 1. — Чернівці, 2003. — С. 315–318; Його ж. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. — К., 2011.

² Див.: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Липинський В. Твори. Історична секція. — Філадельфія, 1991; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк, 1954; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; Чухліб Т. Український гетьманат: проблема міжнародного утворення. — К., 2007 та ін.

³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 205–206; Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 294.

Проблема васальних (ленних) стосунків у середні віки та ранній новий час всебічно досліджена у світовій історіографії⁴. Останнім часом науковці все більше схилиються до того, щоб висвітлювати їх через призму відносин «патрон — клієнт»⁵. Генеза та причини одного з багатьох аспектів цього питання, а саме — визнання одним васалом підлеглості декільком патронам були ґрунтовно досліджені французькими істориками Марком Блоком та Жаком Ле Гоффом. У своїх працях вони стверджують, що в епоху класичного середньовіччя майже кожен васал був людиною одночасно двох, а то й кількох сеньйорів⁶. Один з найперших випадків такої підлеглості датується 895 роком, а вже протягом XI–XIII ст. це перетворюється на доволі звичне явище⁷. З цього часу можна говорити про зародження своєрідних полівасалітетних відносин, коли практика перебування васала у залежності від кількох панів одночасно стає доволі поширеною.

Ознаки автентичних васальних зв'язків, на думку М. Блока, «знову й знову відроджувалися з попелу» в більш пізніших часах і суспільствах Європи⁸. Середньовічні сюзеренно-васальні стосунки між різними феодалами позначилися на процесах формування держав та політичних структур вже у ранньомодерну добу європейської історії, адже вони, як правило, творилися на основі територіальних феодалських князівств⁹. Система феодално-васальних відносин сприяла збереженню елементів патримоніального права та переплетенню династичних владних принципів з основами ранньомодерного державотворення у Європі. Протягом XIV–XVIII ст. політика

⁴ З основної новітньої літератури див.: *Bloch Mark. La societe feodale.* — Paris, 1994 (укр. вид.: *Блок М. Феодалне суспільство* / Пер. В. Шовкуна. — К., 2002); *Ganshof F.L. Qu'est-ce que la feodalite?* — Brussels, 1957; *Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Osterreichs im Mittelalter.* — Darmstadt, 1973; *The Medieval Nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century* / Ed. T. Reuter. — Amsterdam, 1978; *Poly J.-P., Bournazel E. The Feudal Transformation 900–1200.* — New-York — London, 1991; *Hicks M. Bastard Feudalism.* — London — New-York, 1995; *Reynolds S. Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted.* — Oxford, 1996 та ін.

⁵ Див., зокрема: *Stone L. The Crisis of the Aristocracy 1558–1642.* — Oxford, 1965; *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* / Wyd. E. Gellner, J. Waterbury. — London, 1977; *Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne* / Ed. Y. Durand. — Paris, 1981; *Kettering S. Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France.* — New-York–Oxford, 1986; *Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit* / Hrsg. A. Maczak. — Munchen, 1988; *Macszak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* — Warszawa, 1994; *Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej* // *Genealogia — władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej.* — Toruń, 1999. — S. 47–122 та ін.

⁶ *Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада.* — М., 1992. — С. 91; *Блок М. Феодалне суспільство.* — С. 224–231.

⁷ *Блок М. Феодалне суспільство.* — С. 224.

⁸ Там само. — С. 224–231, 456, 458.

⁹ *Окиниевич Л. Вступ до науки про право і державу.* — Мюнхен, 1987. — С. 48.

персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають відчуження територій, змінюють державні кордони й стають причиною виникнення об'єднаних королівств та імперій, а також т. зв. малих держав¹⁰.

Як наслідок розвитку багатоваріантних політичних структур та інститутів, розпочався процес складання європейської моделі держави, яка лягла в основу принципів побудови *Etat modern*, тобто сучасної держави¹¹. Цей процес розтягувався на довгі століття, включно до XIX ст., й був складним та нерівномірним, зважаючи на різні причини. Однією з них стала проблема перетворення старих «приватних» сюзеренно-васальних феодалських відносин, заміна персональних зв'язків між главою держави, суверенами та васальними володарями на модерні інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи іншої держави.

«Це був вільний, нерівномірний, переповнений можливостями перехідний стан багатоваріантного процесу місцевої регіональної динаміки: від конгломератних феодалських політичних структур до національних, краще окреслених державних об'єднань»¹², — відзначав щодо цього російський дослідник зазначеної проблеми Михайло Петров. Таким специфічним державним організмом і став Український гетьманат, який виник у результаті революційних подій середини XVII ст. на теренах східних українських/руських воєводств Речі Посполитої.

Історіографічну ретроспекцію питання зовнішньополітичної легітимації Українського гетьманату за допомогою політики полівасалітету розпочнемо з оцінок тогочасних подій сучасниками. Як заявляв у серпні 1649 р. засновник козацької держави Богдан Хмельницький, «я буду триматися того пана (монарха. — Т.Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці»¹³. Однак вже через десять років з огляду на відомі події знаний церковний діяч з Сербії Юрій Крижанич, який у 1659 р. відвідав Україну, повідомив московському цареві Олексію Михайловичу: «не було зле, коли б це Гетьманство і на двоє розділилось, щоб один гетьман за Дніпром, а другий перед Дніпром володів..., а так, що один другого не повинен слухати, але обидва та будуть однаково»¹⁴. Того ж року польський урядовець Анджей Потоцький у

¹⁰ Медведев И. Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). — Ленинград, 1990. — С. 9.

¹¹ Strayer J. On the medieval origins of the modern state. — Princeton, 1973. — P. 12.

¹² Петров М. Об исторической модели «мирового Возрождения» в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренессанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе. — С. 190.

¹³ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — Отд. III. — К., 1898. — С. 464.

¹⁴ Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г. по взгляду на них серба Юрия Крижанича // Чтения в Московском обществе истории древностей Российских. — Кн. 3. — Ч. 5. — 1876. — С. 117–120.

листі до короля Речі Посполитої Яна II Казимира зазначав, що бунтівливі козаки не хочуть бути «ні під Вашою Королівською Милістю, а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Милість царем, а царя Вашою Королівською Милістю»¹⁵. І тоді ж, у 1659 р. представники українського посольства до австрійського імператора Леопольда I заявляли: «вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря...»¹⁶.

В одному з перших в історії вітчизняної суспільно-політичної думки публіцистичному трактаті «Пересторога Україні» (1669 р.) невідомим автором відзначалося нелегке міжнародне становище Українського гетьманату та окреслювалася проблема військового і політичного впливу на нього оточуючих монарших дворів Європи та Азії: «...зла и тяжка Москва Україні, а поляки зовсім тяжкі... Але [від] турецької і татарської злості ще тяжче... А їж з тих трьох монархів жодному віднятися, а від своєї згуби відійти Україна не може»¹⁷. Такою була оцінка зовнішньополітичного положення козацької держави у зв'язку з боротьбою за Україну Московського царства та Речі Посполитої, а також безпосереднім втручанням у ті події Османської імперії та Кримського ханства, що стало відгомонам більшого тогочасного світового конфлікту — довголітнього протистояння між Габсбургами, з одного боку, та Бурбонами і Османами — з іншого.

Досить промовистою була й характеристика ситуації, у яку потрапив Український гетьманат у 60–70-х роках XVII ст., в оцінці відомого церковного і культурного діяча, митрополита Лазаря Барановича (1671 р.): «...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згуду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятелі зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинутися через незгуду, чого не дай Боже»¹⁸. Промовистим було й висловлювання правобережного гетьмана Петра Дорошенка у листі до короля Речі Посполитої Яна II Казимира від 24 серпня 1671 р. У зв'язку з посиленням наступу коронних військ гетьман писав: «...непевність ласки Його К[оролівської] М[ило]сті... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що

¹⁵ Памятники. — Т. 3. — Отд. III. — К., 1852. — С. 300.

¹⁶ Цит. за: Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. 1657–1660. — Lwów, 1922 — S. 244–245, 484–485.

¹⁷ Цит. за: Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 129–138.

¹⁸ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 363.

інших мушу шукати протекцій...»¹⁹. А ось як оцінював лавірування Правобережної України між Варшавою і Стамбулом польський дипломат Висоцький, який говорив, що турки хочуть дозволити, «щоб Україна *indifferenter* залишалася, не буде ні в Отоманській, ні в нашій [польській] протекції»²⁰. Хоча сенатори Речі Посполитої вважали, що «він [Дорошенко] нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався».

Неодноразово проблему почергової підлеглості українських гетьманів кільком іноземним володарям висвітлювали у своїх історичних творах, які були написані наприкінці XVII — початку XVIII ст., Роман Ракушка-Романовський («Самовидець»), Самійло Величко та Григорій Граб'янка. Наголошуючи на внутрішніх причинах руйнації інститутів Українського гетьманату («...через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали»)²¹, Самійло Величко вказував і на зовнішній збудник, що полягав у «розкросенні через незичливі змовини сусідніх монархів (що ясно видно з Андрусівських договорів, постановлених 1667 року) нашої бідної Вітчизни, єдиної Малої Росії, надвоє»²².

На переломі XVIII–XIX ст. невідомий автор історико-публіцистичного трактату «Історія Русів» зазначав, що послы з Варшави, Москви та Стамбулу навперебій пропонували Богдану Хмельницькому прийняти протекцію їхніх володарів, на що український гетьман відповідав: «Союз і дружбу я готовий тримати зі всіма народами і ніколи їх не знехтую, яко дару Божественного і всьому людству пристойного...»²³. Однак чи не першим істориком, який проаналізував специфічність зовнішньої політики Українського гетьманату, починаючи від доби Богдана Хмельницького, був Микола Костомаров.

У своїй рецензії на працю П. Буцинського «О Богдане Хмельницком» М. Костомаров відзначав: «В один і той же час український гетьман [Б. Хмельницький] визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз із ним та з Річчю Посполитою і водночас допомагав [князю Трансільванії] Ракочі, який задумував скинути Яна Казимира з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою запо-

¹⁹ Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. I. — Kraków, 1880. — S. 674.

²⁰ Ibid. — S. 901.

²¹ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 245.

²² Там само.

²³ Цит. за: Історія Русів / Український переклад І. Драча. — К., 1991. — С. 141.

вітну мрію — дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою...»²⁴.

Через багато десятиліть після таких спостережень М. Костомарова американські вчені Омелян Пріцак та Йосип Решетар, оперуючи широкою джерельною базою, відзначили визнання гетьманом Б. Хмельницьким одночасної залежності від царя Олексія Михайловича та султана Мегмеда IV²⁵. У 80-х роках XX ст. канадський історик Зенон Когут зробив висновок, що «Хмельницький явно не бачив жодних протиріч між своєю присягою московському цареві та переговорами зі шведським королем для одержання підтримки з боку останнього, хоча тоді Московія та Швеція були ворогами. Теоретично козацьке державне утворення одночасно перебувало під протекторатом Московії, Швеції й Османської Порти»²⁶. Цю думку підтримала Лариса Гвоздик-Пріцак, яка в одній із своїх книг писала: «Богдан Хмельницький перебував водночас під протекторатом Османського султана, Кримського хана, Московського царя і Шведського короля»²⁷, а Ярослав Федорук зазначив, що «можна багато дискутувати про те... чому Б. Хмельницький, хоч і формально, але брав на себе зобов'язання перед одним протектором, не зрікаючись іншого»²⁸. Такі висновки попередників підтримав Віктор Бrehуненко, який у своїй монографії підсумував, що Москва лише «мала стати одним із складників вибудованої Б. Хмельницьким системи входження Гетьманщини під опіку одразу кількох держав, що вважалося ним запорукою існування останньої»²⁹. А Віктор Горобець неодноразово відзначав існування «багатовекторної та поліваріантної політики» гетьманських урядів України у 1650–1660-х роках³⁰. Складні питання зовнішньополітичних стосунків Українського гетьманату за доби правління Богдана Хмельницького³¹ та Петра

²⁴ Костомаров Н. Рец. на кн.: Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 // Южный край. — Харьков, 1882. — № 693 (28 декабря). — С. 2.

²⁵ Pritsak O., Reshetar J. Ukraine and the Dialectics of National-Building // Slavonic Review. — 1963. — Vol. XXII. — № 2. — P. 239.

²⁶ Український переклад: Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — К., 1996. — С. 66.

²⁷ Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999. — С. 136.

²⁸ Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 173–174.

²⁹ Бrehуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005. — С. 7.

³⁰ Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Ч. 1. — Одеса, 1999. — С. 181–188.

³¹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 2010.

Дорошенка³² неодноразово висвітлювали у своїх працях Валерій Смолій та Валерій Степанков.

Кожен із дослідників історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. та українсько-російських відносин цього часу не повинен забувати про специфіку міжнародної ситуації, адже, за визначенням відомого російського історика Андрія Сахарова, «Україна знаходилася між трьох вогнів, між трьома монстрами, між трьома сильними державами: Річчю Посполитою, Туреччиною і Росією. Ця обставина вплинула на всю історію розвитку початкової української державності, яка стала зароджуватися як самостійний історичний феномен вже в середині XVI ст. Звідси, я думаю, ми повинні приймати і той факт, що українське суспільство волею-неволею знаходилося під цим потрійним впливом»³³. Очевидно, слід погодитися з таким висновком, але з єдиною заувагою — в окремі періоди (у 1655–1660 та 1700–1721 рр.) вищеназваний геополітичний «трикутник» за рахунок міжнародного великого впливу на Україну Шведського королівства ставав вже «чотирикутником».

Оцінюючи другу половину XVII ст., можемо відзначити факт визнання правителями Українського гетьманату підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям. Так, гетьман Богдан Хмельницький протягом 1654–1657 рр. перебував у номінальній залежності від турецького султана й московського царя та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітети. Іван Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Юрій Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. Від 1663 р. лівобережний гетьман Іван Брюховецький ревно дотримувався царської зверхності, але у 1668 р. вирішив прийняти османський протекторат. Майже так само діяв і його наступник Дем'ян Ігнатович (Многогрішний) протягом 1669–1672 рр. Гетьман Петро Дорошенко у 1669–1676 рр. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. Іван Самойлович хоча й притримувався протягом усього свого правління у 1672–1687 рр. зверхності царя, але наприкінці гетьманування був звинувачений у політичній зраді Москві³⁴. Іван Мазепа

³² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: політичний портрет. — К., 2011.

³³ Сахаров А. Вступительное слово // Материалы заседания Научного Совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках. — М., 2004. — С. 5.

³⁴ Див.: Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І.Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 2. — С. 48–67.

відмовився від довголітньої зверхності московського царя та перейшов під сюзеренітет польського короля і протекторат шведського монарха (1708–1709 рр.), а його наступник Пилип Орлик вимушений був визнавати протягом 1710–1712 рр., окрім шведської, ще й турецьку протекцію.

Отже, автономістські прагнення українського козацтва призвели до того, що воно у статусі корпоративної військово-політичної структури — «колективного васала» — розпочало боротьбу за «відновлення» своїх *privilegia et libertates* та, з метою впливу на польського короля (який перед тим був довголітнім сюзереном Війська Запорозького), звернулося до сусідніх монархів з проханням про прийняття на військову службу й надання допомоги. Наслідком цих дій стало те, що козацтво перетворилося на силу, яка порушила тогочасну міжнародну систему відносин і, зрештою, поступово набула рис суб'єкта міждержавних стосунків. У результаті чисельних військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомилася з проблемою міжнародного утвердження придунайських князівств — Молдавії, Волощини, а також Трансільванії. Вона полягала в орієнтації місцевих еліт на три потужні сусідні сили — турецького султана, австрійського імператора та польського короля (а в окремі періоди — ще й на угорського короля й московського царя). Проявом зовнішньої політики правителів цих невеликих держав була почергова зміна своїх сюзеренів, а іноді й прийняття одночасно двох (і навіть — трьох) протекцій задля збереження власної державності. Саме під впливом молдавсько-волозько-трансільванської практики міждержавних стосунків й відбувалося зародження політики полівасалітетної підлеглості Війська Запорозького.

Досить жвавим також був політико-культурний вплив на уявлення козацької еліти про клятву-присягу сюзерену представників державних та напівдержавних утворень Криму та Північного Причорномор'я. Адже, згідно з спостереженнями сучасників, «клятву вони (кочові народи. — Т.Ч.) вважають засобом виграти, а клятвовідступництво і віроломство пустими словами»³⁵. Як відзначали дослідники, послаблення контролю з боку держав-сюзеренів розглядалося кочовиками як ознака їхньої слабкості й часто спонукало до зміни підданства³⁶. Очевидно, що саме під впливом політико-культурної традиції *Pax Orient* в Україні сформувалися такі політичні цінності, які передбачали розуміння «підданства» не більше як «протекцію», тобто перебування слабшого під захистом сильнішого, що не передбачало сталих взаємовідносин між «малими» та «великими» державами³⁷.

³⁵ Цит. за: Перетяткович Г. [Е. И.]. Поволжье в XV и XVI веках (очерки из истории края и его колонизации). — М., 1877. — С. 126–127.

³⁶ Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // У ЦСЄ. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 139–140.

³⁷ Порівн.: Кочкаев Б.-А. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. — Алма-Ата, 1988. — С. 99.

Таким чином, полівасалітетна політика гетьманських урядів Війська Запорозького була відгомонам міждержавних стосунків країн Європи та Азії на переломі середньовіччя та раннього нового часу, а головне — військового, політичного і дипломатичного протистояння між Габсбургами, Бурбонами, Османами та Романовими. Українські правителі, починаючи від доби гетьманування Богдана Хмельницького й закінчуючи часами Івана Мазепи, зважаючи на військове та дипломатичне суперництво між більш сильнішими сусідами — Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією та Шведським королівством, були вимушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора або ж сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правове визнання гетьманської влади, що було необхідною умовою для подальшої боротьби за повну незалежність Українського гетьманату. Інколи гетьмани визнавали зверхність кількох монархів одночасно, що робилося заради того, аби зберегти підвладні їм територію та народ від інкорпорації до більш могутніх «великих» монархічних держав.

Ярослава Верменич

УКРАЇНСЬКА РАННЬОМОДЕРНА ДЕРЖАВА У «КОРДОННОМУ» КОНТЕКСТІ

У міру того, як концептуального статусу (поки що переважно в системі географічних дисциплін) набуває теоретична лімологія — наука про кордони й пограниччя, дослідження граничності як феномена просторово організованого буття перетворюється в одну з важливих домінант методологічного інструментарію історичного аналізу. Коли кордон — просторовий чи візуальний — постає як важливий інноваційно-обмежувальний чинник, тьмяніють і втрачають сенс класичні схеми центр-периферійних відносин, а ідентичності набувають розмитих, «плаваючих» обрисів. Таке зміщення акцентів диктує потребу у нових пояснювальних парадигмах і новій науковій мові. Чималі евристичні можливості відкриваються, зокрема, на шляхах використання концепту лімінальності (від лат. *limen* — поріг), зручного для аналізу нерівноважних систем, що перебувають на порозі змін. Лімінальність у просторовому вимірі — це перебування у своєрідному просторі «між» — з нечітко вираженими центрами тяжіння, відчутними ознаками незавершеності й перехідності, які не виправдано затягуються. Лімінальні простори надзвичайно різноманітні, але пріоритет у їхньому дослідженні, безумовно, належить пограниччям. Теоретик лімінальності Хомі Бхабха бачить головну її ознаку у культурній гібридності, яка підтримує відмінності поза нав'язаними ієрархіями¹.

Для аналізу українських реалій концепт лімінальності здатен дати відповідну точку осмислення діалектики прогресу й регресу, дуальних опозицій, розколотих смислів. Соціум, що перебуває у просторі між кількома центрами тяжіння, змушений постійно долати потужну ентропійну тенденцію і тому, як правило, виявляє схильність до непередбачуваності, множинності етнонаціональної свідомості, консервації «перехідних» станів.

На етапі раннього нового часу на майже неосвоєних внаслідок постійних набігів кочових племен землях Нижнього Подніпров'я сформувався специфічний хронотоп «козацької вольниці», налаштованої як на захист доволі умовного кордону між Річчю Посполитою та Кримським ханством, так і на «акції відплати». Ефект сакралізації війни виявлявся не лише у культі

¹ Bhabha H. The Location of Culture. — London — New York, 2004. — P. 4.

сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. Але не меншою мірою на свідомість людини прикордоння впливали обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів. Очевидно, що сьогодні вони мають досліджуватися на основі нової цивілізаційної парадигми глобального розвитку, в рамках «нової просторової науки», контури якої вимальовуються на перетині глобалістики й регіоналістики, культурної антропології й гуманітарної географії. Дедалі частіше при цьому у класифікаційних моделях виділяють окремий клас пограничних просторів, або просторів-кордонів². «Рубіжна комунікативність» (термін В. Дергачова) має особливу природу, зумовлюючи соціокультурну біполярність із виразною емоційною складовою. Пограниччя тому мають вивчатися і як специфічні соціокультурні феномени, і як «уявні» ментальні конструкти.

Традиційно пограниччя в Україні досліджуються за допомогою тернерівської моделі «фронтиру», із включенням степової зони у систему «Великого кордону Європи». В. Брехуненко представляє український степ як частину типологічно однорідної смуги Великого Кордону від Дністра до Волги та Яїка з власним етапом козакотворення³. Однак не можна не бачити й того, що застосування тернерівської моделі до українських реалій хибує на підживлення міфотворчості — маємо, за оцінкою С. Плохія, «міф про людину з прикордоння, а не про прикордоння як таке». Доводиться чути й значно більш категоричні оцінки: «тернерова теорія фронтиру недоречна для української історії» (К. Браун)⁴.

Якщо вилучити з тернерівської моделі давно розвінчану ідею зіткнення «цивілізації» з варварством, у понятті «фронтир» залишиться те, що його понад століття тримає «на плаву», — концепт колонізаційного освоєння погранич. Те, що він за будь-якого підходу заслуговує на специфічну «оптику» дослідження, сьогодні вже не піддається сумніву. Як, до речі, і необхідність деміфологізації базового дискурсу національної історії, що виходить з постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації й абсолютизації тяглості (континуїтету)⁵. Історія України вмістила історії різної тривалості, і кожна з них має досліджуватися у її власних темпоритах.

Формула Степу як ворожої стихії, першоджерела українських традицій, тиражувалася десятки, якщо не сотні разів. Відчуття постійної небезпеки, що

² *Замятин Д.Н.* Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. // *Полис*. — 2001. — № 6.

³ *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // *УЦСЄ*. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 458–460.

⁴ «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // *Україна модерна*. — 2011. — Ч. 18. — С. 65–66.

⁵ *Касьянов Г.В., Толочко О.П.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // *Укр. іст. журн.* — 2012. — № 6. — С. 4–24.

виходила від кочівників, насамперед кримських татар, стало альфою і омегою місцевого світосприйняття, а відтак і провідною ідеєю національних наративів. Ця небезпека усвідомлюється як зовнішня, і була такою, завдавши українському етносу, що перебував у процесі становлення, непоправних втрат. Феномен перетворення на «дике поле» величезної території з родючими чорноземами — небачене в історії явище, що заслуговує на всебічний аналіз. Додаткові складності при цьому створюються двома обставинами: тим, що історія Кримського ханату — це теж історія України, і тим, що у світовій науці триває процес суцільного переосмислення феномена номадизму, який руйнує усталені стереотипи взаємовідносин «осілих» і «кочових» людських спільнот.

Прикметно, що цей процес почався — під виразним впливом постколоніалізму — майже одночасно і на європейському, і на американському, і на азійському континентах. Спільними зусиллями істориків, філософів, географів переконливо доведено, що стійка культурна ідіома, яка ототожнює номадизм виключно з архаїкою, варварством, примітивізмом смаків і устремлень, являє собою ідеологічний конструкт, призначенням якого було обґрунтування «цивілізаційної місії» колоніалізму. Нині світ кочівництва прийнято розглядати під іншим кутом зору, з акцентом на специфічності особливих скотарських цивілізацій — зі своїм відносно автономним, багато у чому специфічним способом ведення господарства, з власними соціокультурними цінностями і звичаями. Номади створили особливі, засновані на близькості до природи, засоби соціальної адаптації, свої моделі контактів із сусідами, специфічні зразки поведінкових реакцій і моральних норм. Кочівницький спосіб життя був немислимий без розвинутої інтуїції, аскетичного самообмеження у потребах, фізичної витривалості, особливого самовладання. Новітній соціальний портрет феномена номадизму, який будується на відмові від застарілих, європоцентристських парадигм зіткнення цивілізацій з варварством, є значною мірою психологічним, базованим на уважному дослідженні місцевих культурно-історичних традицій.

Якщо говорити конкретно про специфічність вітчизняного варіанту номадизму, не можна скидати з рахунку також відмінності між номадичними ареалами та їхніми маргінальними зонами. Кримське ханство по відношенню до Золотої Орди було саме такою маргінальною зоною — з власними містами, високим рівнем ремесел, іригаційного мистецтва, своєрідної архітектури. Очевидно, що автоматичне віднесення запорозького козацтва до осілої, а кримських татар — до кочової культур хибує на спрощення, і це вагомий аргумент на користь порівняльного аналізу відповідних культур саме у «кордонному» контексті. Безліч запозичень у мові, топоніміці, звичаєвій культурі свідчить про те, що умовний кордон між Запорожжям і Кримським ханством був не лише зоною постійних конфліктів, але й простором найрізноманітніших контактів. Загалом же осмислення на новому теоретико-методологічному рівні потребує уся система відносин на пору-

біжжях. Особливо це стосується ранньої історії відносин між правителями Криму та Великого князівства Литовського, Великої Орди, Московського князівства, Османської імперії, Молдавії, генуезьких колоній тощо.

Для відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України комплексна тема «Феномен пограниччя у долі України: історичні витоки, рефлексії, ментальні впливи» є одним з пріоритетних дослідницьких напрямів. Простеження ролі граничності в історичній долі українського народу розраховуємо сполучити із кроками на шляху концептуалізації історичної лімології з акцентом на осмисленні просторово-часових відносин на «рухомих» міжцивілізаційних та міждержавних «стиках», у перманентно конфліктних середовищах. Сподіваємося, що саме через аналіз бар'єрних і контактних функцій кордону вдасться відійти від значною мірою міфологізованих «фронтирних» схем і представити пограниччя як ареал взаємозв'язків, перехресних впливів, крос-культурних контактів, а водночас і як простір «роздвоєння» історичної пам'яті.

Кордон як елемент простору і як символ

Хоч проблема кордонів ще від часів Римської імперії потрапляла в поле зору історичних і географічних наук, до появи теоретичної лімології вона не розглядалася системно. Існувала чітка розмежувальна лінія між дослідженнями внутрішньої і зовнішньої політики; як правило, до проблем кордонів приверталася увага лише у країнознавчих дослідженнях, у рамках відносин двох держав.

Лімологія, що виникла спочатку як напрям в системі географічних наук, поставила проблему окремо взятого кордону у найширший контекст — з охопленням усієї системи світових кордонів на різних просторових рівнях — від глобального до локального. Кордон у баченні російських фахівців з лімології — це і елемент простору у його геополітичному вимірі, і символ, що орієнтує політичний, економічний, правовий і культурно-інформаційний ландшафт у напрямі певного ядра і тим самим відіграє роль потужного централізуючого фактора.

Як відповідь на виклики глобалізації з'явилися «перехресні», «пов'язані», «інтегровані» історії, в яких увага фокусується саме на кордонах і пограниччях. Мова йде насамперед про зміну кута зору — змінюється, за І. Іоновим, позиція спостерігача, вона стає децентралізованою і не чітко фіксованою⁶.

Предметне поле «перехресних» історій їх засновники, представники школи «Анналів» М. Вебер та Б. Циммерман позначили як простір між емпірією та рефлексивністю — дослідника цікавлять, отже, і реальні кордони

⁶ Ионов И.Н. Глобальная история и изучение прошлого России // Общественные науки и современность. — 2011. — № 5. — С. 149–152.

між націями, регіонами, цивілізаціями, і уявні кордони між універсаліями, за допомогою яких ці суспільства осмислюються. Зявдяки такому переходу вдається не лише зміщувати в просторі позицію спостерігача, але й докладно досліджувати сферу «Між» (А. Ахієзер), зокрема, у тій її площині, яка стосується відносин між традиціоналізмом і модернізацією.

Польський історик В. Вжосек розглядає поняття «кордон» і «граничність» як мисленнєві категорії, що допомагають з'ясувати сутність ідеї скінченності й/або перервності. Ідея граничності у його баченні (перекладачі на українську мову не зовсім точно, на наш погляд, передають її поняттям «межовість») має сильні просторові асоціації, які виразно домінують над темпоральними. При цьому він відштовхується від думки Г. Зіммеля: «Соціологічний факт — це те, що люди відмежовуються від сусідів. А чи будуть вони вважати кордоном (межею) гору, ріку або ущелину, чи проведуть її в чистому полі, то вже є конкретне «просторове наповнення». Простір сам по собі нічого не означає. Це люди надають йому сенс і відповідно в ньому діють». У різних дискурсах, за Вжосеком, використовуються або дефініції, або метафори границі. В історіографії поняття кордону (межі) виступає одночасно у своїй метафоричній загадковості та багатоманітності.

Багато що залежить і від того, міркує Вжосек, хто виступає суб'єктом визначення чи «уявлення» кордонів. Від політичних кордонів, які проводяться волею держав, монархів тощо, відрізняються ті, які визначаються культурними практиками: господарчими, торгівельними, релігійними. Так з'являються границі дифузії, поширення та наслідування — межі протестантизму, бароко, Реформації і т.п. Завжди треба враховувати полісемантичність поняття «кордон» — це може бути і межа, окраїна, і сполучна ланка між культурами, і бар'єр, і «простір між». Концепція гетеротопії у М. Фуко впливає з положення про змінність простору та його внутрішніх меж, які визначаються делімітуючими соціальними практиками, соціальними знаннями та ментальністю⁷.

Вітчизняний дослідник О. Мостяєв характеризує створений на українських теренах соціокультурний комплекс як украй суперечливий: західний за соціально-політичним типом, східнослов'янський за етичним, східностеповий за способами соціальної діяльності: «Русь-Україна виявилася пограничною, кросцивілізаційною країною, для культури якої характерна межовість та соціокультурна периферійність щодо основної частини Європи». Це зумовило осцилятивні коливання в усьому подальшому розвитку українського народу з дуже високою амплітудою і стрибками від надмірної активності до надмірної пасивності. Простежені науковцями два цикли осциляції пов'язуються з геополітичними орієнтаціями — під час першого, литовсько-

⁷ Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постанови неklasичної історіографії. Про історичне мислення. — К., 2012. — С. 221–230.

польського циклу геополітичні пріоритети України були зорієнтовані на Захід, під час другого — на Схід⁸.

Поза цими «осцилятивними коливаннями», створеними реаліями життя на пограниччі, неможливо зрозуміти феномен українського козацтва. А. Тойнбі побачив у ньому явище світового масштабу і зовсім не випадково використав цей «case-study» для підтвердження тези: «чим сильніший виклик, тим сильніший стимул». До виклику Степу першими пристосувалися кочівники, але створені ними номадичні імперії виявлялися недовговічними. Козацтво зуміло не просто вистояти у боротьбі проти азійських кочівників, але й освоїти номадичні землі, створивши новий спосіб життя і нову соціальну організацію⁹.

Здається, жоден з вітчизняних гуманітаріїв не обминув тему пограниччя як домінанти української історії. В. Липинський розглядав проблему Степу як протистояння європейської землеробської традиції, уособлюваної городовим козацтвом і шляхтою, січовій стихії степової вольниці¹⁰. О. Пріцак наголошував на тому, що, як усяке пограниччя, територія України була вагітна водночас злиттям багатств різних культурних традицій і протиріччями, які ці різні складники приносять із собою¹¹. А. Кримський бачив у створеній на пограниччі новій соціальній і політичній організації перемогу «розумної ойкумени» над безоднею й хаосом і наголошував на розумінні кордону й межі як цілісності¹². Г. Корольов, навпаки, пов'язує з кордоном феномен українського розділення, специфіку якого вбачає у його принциповій неподоланості — з різними відповідями на один виклик, станом роздвоєної лояльності та дихотомної ментальності¹³.

Хоч якими розмитими можуть бути (і є) рефлексії з приводу місця й ролі «рубіжного» чинника в українській історії, незаперечне одне: саме кордон створює додаткову рамку-вікно, через яку найкраще піддаються аналізу складні перипетії вітчизняної історії. У першу чергу це стосується «точок розриву», поворотних пунктів, найважливішим з яких у межах раннього нового часу стала Національна революція середини XVII ст.

⁸ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. — К., 2004. — С. 114–117.

⁹ Тойнбі А. Дж. Постигжение истории. Избранное. — М., 2001. — С. 178–204.

¹⁰ Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). — К., 1997. — С. 89, 229.

¹¹ Пріцак О. Що таке історія України // Вісник міжнародної асоціації україністів. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 53.

¹² Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996. — С. 104–105.

¹³ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX — початок XX століття). — К., 2010. — С. 16–17.

Ранньомодерне націотворення і державотворення: нові ракурси

Коли з'являються модерні нації? З постановки цього питання починає свою книгу «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999» відомий американський історик Т. Снайдер. Цю працю можна розглядати як новаторську у тому розумінні, що для автора час і простір — не фон, а важливий чинник націотворення. Цікава вона й тим, що проблему становлення модерної української нації автор чітко вписав у дискурс пограниччя: розділ про Україну у книзі має назву «Війни за українське прикордоння». Чинник порубіжжя уявляється автору саме тим методологічним ключем, який здатен об'єднати строкату палітру подій на українських землях наскрізною ідеєю.

Проблема кордонів — просторова у своїй основі, і історична лімологія, якщо вона відшукає свою нішу в системі соціогуманітаристики, стане частиною «просторової науки», контури якої вже вимальовуються. Але у дослідженні кордонів неможливо абстрагуватися від часових параметрів, і найвиразнішою точкою відліку в українській історії є час становлення козацької державності. У баченні Т. Снайдера саме 1569 рік — рік Люблінської унії — може стати нетрадиційним відправним пунктом для роздумів над національними історіями Польщі, Литви, Білорусі, України чи Росії. На відміну від традиційних підходів, ґрунтованих на простеженні ідеї тяглості від часів середньовіччя до сьогодення, Снайдера цікавлять насамперед точки біфуркацій на шляху від ранньомодерної нації на розлогих територіях Речі Посполитої до формування чотирьох модерних націй. Успадкувавши козаків разом з Україною від Литви у 1569 р., Польське королівство покладалось на них для захисту свого південного прикордоння від Кримського ханату, а водночас і для атак на сусідів. Але воно виявилось не готовим до інкорпорації вільної озброєної спільноти переважно селянського, а не шляхетського походження. Козаків «змушували до мобілізації, не надаючи права репрезентації». Разом з релігійною унією і закріпаченням селян це створило вибухову суміш, наслідком якої стала поява нової модерної нації і нового різновиду державності.

Національну революцію середини XVII ст. Снайдер вважає атакою, що поставила під загрозу існування Речі Посполитої, і початком серії катастроф, якими ознаменувався її занепад як європейської потуги. Проблемою ранньомодерних європейських правителів у баченні Т. Снайдера був конфлікт релігійної та політичної лояльностей — їхніх власних та їхніх суб'єктів. Слабка центральна влада, маргіналізація міст і відсталість села могли й самі по собі приректи Річ Посполиту на занепад. Але якби конфлікт в Україні в середині XVII ст. їй вдалося подолати, можливо, Річ Посполита могла б справитися зі своїми проблемами. Але для цього вона мала б стати державою трьох націй,

а не двох. Провал Гадяцької угоди унеможливив компроміс; шанс утримати лояльність політичної еліти в Україні було надовго втрачено¹⁴.

Конфлікт лояльностей і спричинена ними криза самоідентифікації, що дістала вияв передусім у полонізації української шляхти, пояснює поміж іншим і те, чому у тогочасній свідомості на пограниччі потьмяніли і поступово почали виходити з ужитку традиційні назви «Русь», «русичі». Берестейська церковна унія Київської митрополії з Римом 1596 р. створила і нові політичні поділи, і нові модули світобачення.

За Н. Яковенко, лінія барикад, що постала під час собору у Бересті, надовго розділила Русь уніатську і Русь православну. Тугий вузол взаємопов'язань і суперечностей вона також пов'язує з воєнізованим характером прикордонного життя на Подніпров'ї: замість станового бар'єра на перше місце висувався чинник фахової організації «збройного люду», поєднаний з елементами міжетнічного антагонізму. Наслідком стала боротьба «русі з руссю» і поява у полемічному контексті поняття «нова русь», пов'язаного з уніатством.

О. Неменський пише у зв'язку з цією кризою про дві лінії розколу: етносоціальну й етноконфесійну і про притаманну пограничному соціуму крайню суперечливість ідентифікацій. У категоріях тогочасної культури не було адекватного термінологічного й логічного інструментарію, щоб дати прийнятне описання нових реалій¹⁵.

Етимологія назви козацької держави: вплив кордону

Поняття «Україна» виникло у контексті порубіжжя: уже в XV ст. у термінопрактиці Великого князівства Литовського фігурують України як синонім погранич і українники як їхні мешканці. Утім, якщо абстрагуватися від застосування поняття «Оукраина» як суто географічної дефініції (від часу літописної згадки 1187 р.), доведеться визнати, що аж до середини XVII ст. поняття «Украина» було, так би мовити, позаетнічним. Щоправда, у польському дискурсі другої половини XVI ст. вже відчувається потреба в узагальнюючій назві для простору, який зазвичай іменувався руським. «Україна Руська, Київська, Волинська, Подільська, Брацлавська» фігурує, приміром, в універсалі Станіслава Баторія 1580 р.¹⁶ Україна як топонім зафіксована на карті Великого князівства Литовського, виданій в Амстердамі 1613 р. Застосовував цю назву у своїх універсалах і Богдан Хмельницький.

¹⁴ *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Пер. з англ. — К., 2012. — С. 18–20, 135–148.

¹⁵ *Неменский О.Б.* Русская идентичность в Речи Посполитой в конце XVI — первой половине XVII в. (по материалам полемической литературы) // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века — новое время. — М., 2008. — С. 180–197.

¹⁶ Територія України / Під ред. В. Січинського. — Прага, 1944. — С. 12, 31.

Офіційною назвою новоствореної козацької держави Україна, однак, не стала. Тиск потужної військової традиції зумовив дещо несподівану для держави назву «Військо Запорозьке». О. Моця пояснює це тим, що поняття «україни» (найчастіше у множині) мали здебільшого географічно-орієнтовальний характер і відбивали пов'язаність зі статусом пограниччя. Потрібен був час, щоб одна з цих назв набула конкретного географічного змісту. «Ставши територіальним осередком гетьманської держави, Україна не передала їй своєї назви. Як і раніше, в усіх сферах життя широко вживалася давня етнічна й політична назва «Русь — Мала Русь»»¹⁷.

Те, що в офіційній назві держави Богдана Хмельницького було відбито пріоритет військової організації, пояснити не так вже й важко. Це був час, коли війна охопила практично всю Європу, і те, що відбувалося в середині XVII ст. в Україні, вписувалося у складний процес формування в Європі нової системи політичних структур і державних інститутів на ґрунті перетворення «приватних» сюзеренно-васальних відносин у міждержавні. Претендуючи на певний міжнародний статус, українська козацька держава могла легалізуватися в очах володарів сусідніх країн лише шляхом відмови від прямого підпорядкування Війська Запорозького польському королю і переведення колишніх відносин підданства у формат протекторату. У тогочасних європейських традиціях полівасалітетної залежності це могло диктувати одночасний пошук кількох сюзеренів. Зрозуміло, що війську було легше знаходити сюзеренів, ніж державі з поки що не закріпленим офіційно статусом.

Мілітарні традиції козацького самоврядування склалися упродовж усього XVI століття. Спочатку у запорозькому анклаві, а потім і на всій території нижнього Подніпров'я утверджувалися початки корпоративної організації, яка чимось нагадувала структуру міських братств, будучи водночас спорідненою із статусом рицарських орденів. Специфічні козацькі «товариства» із виборністю старшини, постійною боєготовністю і системою цінностей, орієнтованою на захист християнської віри від «бусурман», уже в 70-х роках XVI ст. здобули правове визнання у польських урядових колах і використовувалися для несення прикордонної служби. І хоча прагнення нового козацького стану до узаконення своїх прав на чималі території між Дніпром і Дністром ішло врозріз з інтересами польської правлячої верхівки, вона все ж не в змозі була відмовитися від використання послуг козацтва як дієздатної військової сили. Внесенням козаків у спеціальний список — реєстр — вона намагалася обмежити їх чисельність, але водночас підтверджувала їхній статус як особливого, вільного від загальних повинностей, стану. Сеймова ординація 1601 р. зафіксувала наявність чотирьох полків по 500 козаків у кожному. Щодо 20-х років джерела фіксують наявність уже

¹⁷ Моця А. «Анти» — «руси» — «українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. — К., 2012. — С. 16.

13 полків, причому межі їх відповідають територіям відповідних староств, а сотні розміщуються у волосних центрах¹⁸.

Важливим кроком на шляху становлення козацького політичного автономізму було усталення наприкінці 1625 — на початку 1626 рр. полково-сотенного військово-територіального устрою у регіоні, який козацтво вважало своїм. У цей час утворилися Чигиринський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський полки. Процес формування ще чотирьох полків — Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського — тривав і в 30-х роках В. Смолій та В. Степанков розглядають Куруківську угоду 1625 р. і наступні протестні прояви як спробу виведення з-під державних впливів метрополій великої території українських земель, свідчення наміру «перетворення козацького регіону на автономний адміністративно-територіальний організм»¹⁹.

1648 рік виявився рубежем, за яким стало можливим говорити не лише про козацький автономізм, а й про орієнтацію на суверенітет і про становлення своєрідного українського республіканізму у формі гетьманщини. У ході переговорів з польським посольством А. Кисіля (лютий 1649 р.) Б. Хмельницький чітко сформулював намір звільнити «з лядської неволі народ весь руський», причому західним кордоном своєї держави бачив Львів, Холм і Галич²⁰. Ще раніше, у листопаді 1648 р., в листі до турецького султана Хмельницький вбачав «одвічну волю неба» у тому, що козакам вдалося «взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу»²¹. Ввівши до своєї титулатури формули «dux», «великий князь», гетьман виразно виявив претензію на утвердження Українського гетьманату як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Значною мірою це йому вдалося: в геополітичній структурі Європи з'явилася «держава фактично невіддільна, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону»²².

¹⁸ Заруба В.А. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 14.

¹⁹ Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 233–235.

²⁰ ВУР. — Т. II. — М., 1953. — С. 118–119.

²¹ Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 96.

²² Чухліб Т. Український гетьманат — Трансільванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. — К., 2006. — С. 171.

Ранньомодерна козацька державність як відповідь форпосту

Поняття «форпост» уведене А. Тойнбі на означення соціумів, які, відчуваючи постійний тиск іззовні, реагували на нього активним спротивом. Козацьку Україну він відніс до числа тих, чия відповідь на виклики часу виявилася успішною. Тому і події Національної революції середини XVII ст. неможливо розглядати поза тим викликом, яким стала для Європи Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. Її можна розглядати і як останню в історії Європи релігійну війну, і як першу загальноєвропейську війну між двома великими угрупованнями держав, що прагнули до панування над усім «християнським світом».

Українські параметри участі у цій війні визначалися як залученням озброєних козацьких формувань до активних воєнних дій на боці Польщі, так і величезною напругою релігійного протистояння, яке вже тоді мало виразний регіональний вимір. На землях Холмщини, Підляшшя, Західної Волині церковна реформа здобула підтримку, тоді як для Львівської дієцезії, Київщини, Східної Волині захист православ'я перетворився на основне ідеологічне гасло, що підживлювало небачену за своїми масштабами енергію спротиву польській експансії.

Національна революція середини XVII ст. в Україні важко піддається однозначним оцінкам. З одного боку — вдала, підкріплена цілою серією воєнних перемог маніфестація державної ідеї, проголошення радикальної «кордонної» стратегії, упровадження в адміністративно-територіальний устрій національних форм територіальної організації, ефективна мобілізаційна політика. З другого — «жорстка затятість селянського бунту» (Н. Яковенко), розгул войовничої юдофобії, невправні дії української дипломатії, особливо на «російському напрямі».

Прийняття Україною протекторату російського царя, оформивши юридично факт її виходу зі складу Речі Посполитої, однак, не означало входження її до складу Росії на правах автономії. Йшлося лише про номінальну васальну залежність за умови збереження державної самостійності і внутрішнього суверенітету; останній обмежувався лише частковим контролем за зовнішніми зносинами. Авторитетний російський історик права В. Сергеевич був недалекокий від істини, коли характеризував Переяславську угоду 1654 р. як особисту унію: «Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а лише визнала своїм государем московського царя з його потомством»²³. Передбачалося збереження гетьманського устрою й існуючого адміністративно-територіального поділу, фінансової та фіскальної систем, підтверджувалися права й привілеї козацтва.

²³ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — Изд. 3-е. — СПб., 1903. — С. 107.

Я. Дашкевич вважав найбільшою загадкою, яку навряд чи вдасться колись розгадати, питання про те, чому Україна не була проголошена державою де-юре? На його думку, для цього були усі необхідні важелі — від звільненої збройною рукою території до цілком імовірного дипломатичного й політичного визнання ряду інших держав, зокрема, Туреччини і Швеції. Україна увійшла до складу Московії не як окрема держава, а як відірвана від Речі Посполитої територія фактично без назви (бо «Військо Запорозьке» — це лише мілітарне об'єднання, а Гетьманщина — пізніший штучний термін). «Переяслав не підтвердив державності України, а навпаки», — з болем констатував вчений, і з цим можна погодитися. Росія була зацікавлена у тому, щоб доля України вирішувалася не у правовому полі, а засобами війни. Держава Хмельницького не була суб'єктом міжнародного права, а тому і не могла бути рівноправним партнером Московії²⁴. Інкorpорована територія чітко не окреслювалася; вважалося, що її площа (приблизно 200 тис. кв. км) сягатиме на заході до р. Случ, на сході — до Прип'яті, на півдні — до степової смуги Дикого Поля. До території Війська Запорозького були віднесені північні волості Чернігівського та південні Смоленського воєводств — Новгород-Сіверська, Стародубська, Почепська.

Розвиваючи ідею «особистої унії», сучасна російська дослідниця українсько-російських відносин Т. Таїрова-Яковлєва наголошує: Хмельницький шукав військового союзника і знайшов його. «Усе інше — обмеження зовнішньополітичної діяльності гетьмана, сплачування податків і присутність воєводи в Києві — було просто ціною за військову допомогу Москві. Саме тому жодна з статей договору за життя Богдана не виконувалася — він, як і раніше, вів незалежну зовнішню політику й не платив ні копійки в Москву. Зате Росія отримала доступ у білорусько-литовські землі. Тому обидві сторони робили вигляд, ніби угода залишається в силі. Це був компроміс»²⁵.

Компроміс, укладений 1654 р., був, однак, хитким, оскільки українське розуміння договору слабо узгоджувалося із російським баченням «царської милості». За точним спостереженням А. Каппелера, «козаки, що жили за звичаями Речі Посполитої та Степу, розглядали угоду як щось на кшталт військової конвенції, яка хоча й підпорядковувала Гетьманщину, однак зберігала її самостійність. Для Москви, навпаки, йшлося про перший крок до інкорпорації України. Вже в угодах 1654 року цар називав себе «самодержцем всія Великої і Малої Русі», «Малу Русь» «вотчиною», а її населення — своїми підданими»²⁶.

²⁴ Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. — Вид. 2-ге. — Львів, 2007. — С. 121–127.

²⁵ Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2003. — С. 71–72.

²⁶ Каппелер А. Мала історія України. — К., 2007. — С. 58.

Те, що українській стороні уявлялося воєнно-політичним союзом, російська розглядала як акт «збирання руських земель», а отже, розширення власних володінь. Невипадково, починаючи з останньої третини XVII ст., гетьманське управління лівобережною частиною України від імені російського монарха позначалося запозиченим із німецької адміністративної практики терміном «регіментарство»²⁷. Оскільки ж усні домовленості не були належним чином оформлені, це відкривало для Росії можливості розширення впливу на внутрішні українські справи, аж до встановлення повного контролю над гетьманською владою і зрештою — через 110 років — до ліквідації самого інституту гетьманства.

І все ж соціальні й політичні наслідки Національної революції виявилися настільки вагомими, що про повернення до попереднього стану мови вже не могло бути, особливо на Лівобережжі. В українській державі з'явилася і якісно нова модель соціальної структури, і нові форми самоврядування, і нові механізми циркуляції еліт. Як феноменальне соціально-політичне явище розглядають масове виникнення вільних військових сіл і містечок, жителі яких впродовж кількох десятиліть відчували себе вільними господарями. Український народ збройним шляхом утвердив своє право на національно-державну окремішність, і усвідомлення цього факту стало фундаментом колективної свідомості і відповідної політичної культури. За В. Горобцем, політичне спрямування цього процесу визначалося тим, що еліта козацької України, відмовившись на початку 60-х років від ідеї політичної автономії через створення Великого князівства Руського в межах Речі Посполитої, «гостро переймалася проблемою забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького як окремого привілейованого соціального організму». Йшлося про її бажання гарантувати реєстровому козацтву статус *колективного шляхетства* — форми соціальної організації, яка набула на той час поширення у Трансильванії та Угорщині²⁸.

Реалізувати цей план повністю не вдалося, але не можна недооцінювати самого факту досить-таки тривалого існування фактичної автономії Війська Запорозького. Вона базувалася на інституційній моделі військово-політичної організації, поєднаної з певними традиціями, запозиченими із польського шляхетського устрою. Навіть після поділу України на два гетьманства після 1663 р. продовжувала існувати поліцентрична козацька держава — Українське гетьманство; обидва регіони пов'язували з єдиним державним організмом власні політичні, економічні, етнокультурні, конфесійні та інші інтереси. Спогади про славні діяння гетьмана Богдана допомагали мешканцям

²⁷ Регіментом в Австрії називалася центральна урядова установа, що здійснювала управління територіями (Див.: Цьольнер Е. Історія Австрії. — Львів, 2001. — С. 153–154).

²⁸ Горобець В. Чи мала шанси весна 1661 року стати термідором української революції? // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 166–167.

Правобережжя та Лівобережжя відчувати себе частинами єдиного державного організму, що дає дослідникам підставу говорити про існування єдиного соціально-економічного простору по обидва боки Дніпра. А специфічний адміністративно-територіальний устрій впродовж століття формував у суспільній свідомості орієнтований на «народ» соціальний ідеал і тривке уявлення про козацький імунітет.

Інкорпорація Лівобережної України до складу Росії значною мірою змінила функції кордону в її житті, але фактор граничності набув нового виміру і ще більшого значення. Росія стала, за визначенням А. Неклесси, простором фронтирності, одночасно і відцентрової, і доцентрової. Саме з неї він виводить і гальмування суспільної енергії, і втрачені плацдарми, й повторні диспропорції. Екстремальність у російському варіанті мала потужну енергію експансії — «переміщувалися народи, з'єднувалися, заселялися окраїни, *у-країни*, межі». Але така «потокова соціальність» сполучалася з явищами екстремальності, утопізму, есхатологічними очікуваннями. Зрештою утворився симбіоз розбійної вольниці і мало чим обмеженої сваволі місцевих адміністрацій²⁹.

Те, що відбувалося на українських теренах у другій половині XVII ст., О. Єфименко називала добою, коли «безладна та безглузда гра випадковостей» нищила усі життєві пагони, а зовнішня політична анархія підтримувала внутрішню. «Змінюються гетьмани, з'являються і зникають партії; походи, битви і мирні переговори мерехтять перед нами, неначе в калейдоскопі. Нарешті все рушиться, знищуючи політичну цілісність і самостійність України»³⁰.

Головну причину «Руїни» О. Єфименко бачила у зовнішніх чинниках: суперництво Москви і Польщі роздирало край навіпіл; татари, за якими стояла Туреччина, втручалися у міжусобиці з метою грабунку й наживи. Але не меншою мірою «Руїну» спричинили й егоїстичні інтереси козацької старшини. В. Смолій та В. Степанков констатують: позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши в своїх руках виконавчу й судову (військову та цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки про особисті. Зрештою ціною, яку українська еліта заплатила за зрівняння у правах з російським дворянством, стало скасування автономного устрою Гетьманщини і всіх решток самобутнього ладу української козацької держави³¹. Унітарна козацька держава перетворилася у щось на зразок конфедерації Правобережної

²⁹ Неклесса А. Северная Ромея. Пространства сложного диалога // Полис. — 2012. — № 5. — С. 32–40.

³⁰ Єфименко О.Я. Історія України та її народу. — К., 1992. — С. 116.

³¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 99, 297.

й Лівобережної Гетьманщин та Запорозжя, і ніякі заклики й звернення щодо збереження єдності, які лунали з місць, уже не могли змінити ситуацію.

Один з уроків Національної революції XVII ст. полягає в усвідомленні сумної істини: від «демократії без берегів» люди швидко втомлюються і тоді шукають іншої, більш твердої влади. Від ідеалів польської «непідлеглості» суспільна психологія хитнулася убік до ідеалів авторитаризму — до такого політичного режиму еволюціонував Хмельницький, пізніше ознаки цезаризму демонстрував у своїй політиці Д. Дорошенко. Під час «Руїни» Україна випробовувала і щось на зразок олігархічних режимів (Д. Виговський, Ю. Хмельницький). Але загальною тенденцією була поступова відмова від республіканізму на користь авторитаризму, що зрештою і зруйнувало підвалини того демократичного в своїй основі ладу, який був створений Національною революцією. Звідси уже був прямий шлях до інтеграції в більш жорсткому, російському варіанті абсолютизму. Останній став розглядатися як засіб порятунку і забезпечення стабільності. Так Україна, всупереч внутрішній логіці власного саморозвитку, опинилася на орбіті російського деспотизму.

Виходячи зі сказаного, легко пояснити той факт, що український народ дещо пізніше не сприйняв той шлях «вестернізації», який пропонував йому Мазепа. Він волів терпіти нелюдські знущання, але зберігав вірність жорсткому цареві Петру I. Автор «Історії Русів» пояснював особливу прихильність українського народу до російської сторони «одновірством та однородством». До цього можна було б додати, що у народу, який пройшов через жах «Руїни», панічний страх викликала думка про можливість нових потрясінь, спричинених змінами зовнішніх орієнтацій.

Юрій Кудінов

**Проблематика Української
національної революції XVII ст.
в північноамериканській історіографії**

Мета статті полягає в системному аналізі оцінок американськими і канадськими істориками феномену Української національної революції. Для реалізації цього завдання залучено найгрунтовніші праці, у яких відтворено революційні події, наведено трактування різноманітних дефініцій щодо означення цього суспільно-політичного явища, міститься характеристика його хронологічних меж та головних здобутків.

Грунтовні дослідження у царині історії зарубіжної науки провів Олексій Ясь. Учений встановив, що наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років українська наукова еміграція переживала період первинної інтеграції з інтелектуальним середовищем північноамериканського суспільства, що відбувалося завдяки прагматизму та мультинаціональності соціуму. Український науковий інститут Гарвардського університету та Канадський інститут українських студій були подібними за організацією до іноземних кафедр (вірменська, японська, єврейська) й інституцій у структурі університетів, які були розраховані на потреби західного наукового світу¹.

Проблему висвітлення Національно-визвольної війни в англomовній історіографії розглядав Валерій Цибульський. В його монографії узагальнено погляди західних істориків на питання Української національної революції XVII ст., в працях яких, на противагу пропагованій впродовж 1930–1980-х років радянській концепції, існували альтернативні думки.

Визвольну війну українського народу середини XVII ст. в англо-американській історіографії за проблемно-хронологічним принципом аналізував Костянтин Анісімов. Він поділив дослідження тематично (характеристика європейських визвольних змагань, розкриття передумов Національно-визвольної війни, перебіг військових кампаній (1648–1654 рр.), розбудова Української козацької держави). Науковець уживав термін «північно-

¹ Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — Вип. 1. — 2005. — С. 348, 354–355.

американська школа» та розрізняв англо-американських і діаспорних істориків².

При оцінці історичних праць учених США та Канади нами враховується насамперед те, якої світоглядної парадигми притримувався фахівець — україноцентричної чи російськоцентричної, а не національне походження істориків. Якщо перші вбачали окремішність українського історичного процесу, то другі наполягали на його розвитку невіддільно від російського. Наприклад, американський історик Бікфорд О'Брайан не був українського походження, однак співчував долі Українського гетьманату після його розподілу між Російською державою та Річчю Посполитою за Андрусівською угодою 1667 р.³

Українська національна революція впродовж XX ст. не стала предметом спеціального монографічного вивчення у Північній Америці, а досліджувалася в рамках козацьких студій. Однією з перших синтетичних праць про козацтво стала книга Вільяма Крессона «The Cossacks»⁴ (1919 р.), у якій Богдан Хмельницький постає «козацьким національним лідером». Вільям Крессон був очільником Американського посольства у Петрограді 1919 р., а також фахівцем Принстонського університету. Вагомими у науковому сенсі до закінчення Другої світової війни були ті праці, які відображали постать Богдана Хмельницького, зокрема, монографія Джорджа Вернадського⁵ «Bohdan: Hetman of Ukraine» (1941 р.), у якій колоритно та з проукраїнських позицій розкривається образ великого гетьмана. У 1954 р. побачила світ монографія Олександра Оглоблина про Переяславську раду 1654 р.⁶ українською мовою та водночас в англійському перекладі. Як правило, історія України досліджувалася переважно в контексті історії Росії, Польщі, чи Східної Європи загалом. Українське козацтво вважалося частиною російського. Бікфорд О'Брайан висвітлював українську політичну історію в межах Тринадцятилітньої війни 1654–1667 рр. між Московським царством та Річчю Посполитою⁷. З його точки зору, українці не змогли відстояти незалежність Війська Запорозького через внутрішні конфлікти та важке геополітичне становище.

² *Анісімов К.В.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького в англо-американській історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 3, 5.

³ *O'Brien B.C.* Muscovy and the Ukraine From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. — Berkeley–Los Angeles, 1963. — P. 1–2.

⁴ *Cresson W.P.* The Cossacks: Their History and Country. — New-York, 1919.

⁵ *Vernadsky G.* Bohdan: Hetman of Ukraine. — New Haven–London–Humphrey Milford, 1941. — P. 119.

⁶ *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк–Торонто, 1954; *Ohloblyn A.* Treaty of Pereyaslav 1654. — Toronto–New York, 1954.

⁷ *O'Brien B.C.* Muscovy and the Ukraine From...

У 1950–1960-х роках українознавчі студії продукувалися переважно українською мовою та вченими на еміграції або діаспори. З 1960–1970-х років дослідження все більше публікувалися англійською мовою на базі нових українознавчих інститутів, які вливалися в академічну науку США та Канади. Доречно виділити праці, які побачили світ завдяки Українському науковому інституту у Кембриджі (штат Массачусетс, США) у 1980-х роках, Франка Сисина⁸ та Зенона Когута⁹. Зокрема, Франк Сисин детально дослідив постать київського воєводи Адама Киселя, який відіграв важливу роль у примиренні між Річчю Посполитою та козацькою Україною в роки революції. Хоча Зенон Когут у монографії «The Russian centralism and Ukrainian Autonomy» ставить за мету прояснити крах Гетьманщини, але він також розкриває природу української автономії на етапі її створення.

В історіографії існує спеціальна дисертація, присвячена проблемі формування політичних ідей козацької старшини, канадського історика Степана Величенка¹⁰. Відображення подій Української національної революції осмислено також у студіях Сергія Плохія¹¹.

* * *

Північноамериканські вчені виділяли дві групи чинників, які сприяли революції у Речі Посполитій: релігійні (створення уніатської церкви, католицько-православне протистояння) та соціально-економічні (важке становище селянства, суперечності між «черню» та старшиною)¹². Поступово війна переросла у рух за створення незалежної України¹³.

На думку Франка Сисина, на виникнення війни впливали фактори відродження руської історичної традиції православними священиками. Тобто, регіональний патріотизм у поєднанні з історичною свідомістю у Центральній Україні слугували підставою сприймати козацтво повноправними представниками руської нації. До того ж, між 1548 та 1658 рр. поняття «козак», «русин» та «українець» стали синонімами¹⁴.

⁸ Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. — Cambridge, 1985.

⁹ Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s. — Cambridge, 1988.

¹⁰ Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social ideas, on the politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack officers between 1648 and 1657: PhD. thesis: History. — London, 1980.

¹¹ Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — New York, 2001; Ibidem. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — New York, 2006.

¹² Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. — P. 2–3.

¹³ O'Brien C. Bickford Muscovy and the Ukraine From... — P. 12.

¹⁴ Sysyn F. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Special Issue. Early Modern Ukraine: Journal of Ukrainian Studies. — 1992. — Summer-Winter. — Vol. 17. — № 1–2. — P. 150–153, 156.

Як стверджує Сергій Плохій, з початком повстання зникли ідеї про дві Русі — уніатську та православну, в епоху митрополита Петра Могили, акценти перемістилися на ідеї кінця XVI–XVII ст. про єдину православну Русь¹⁵.

Одним із завдань нашого дослідження є аналіз термінів, якими означають Українську національну революцію в англomовній науковій літературі. Ці поняття різні, але часто мають подібне синонімічне значення, як-от — «повстання», «війна», «козацька війна», і відмінне — «революція». Доволі часто в працях американських вчених домінує її трактування у формі широкого суспільного руху українського народу. Зокрема, Вільям Крессон порівнював ті події з «Жакерією», адже революція мала риси масштабного повстання, в результаті якого була створена «автономія українських провінцій» у 1649 р.¹⁶.

Діаспорна історіографія на Заході використала надбання державницького напрямку української науки початку XX ст. На цьому зауважував північно-американський вчений Сергій Плохій, адже термін «Хмельниччина» перекладався вченими як «Khmelnytsky Uprising» і «Khmelnytsky Revolt». Натомість учені незалежної України у цьому вбачають негатив і подібність з висловами радянської історіографії — «Бандерівщина» чи «Петлюрівщина», тому намагаються їх не вживати¹⁷.

Американські історики Іван Лисяк-Рудницький¹⁸ і Франк Сисин називали дане протистояння «Хмельниччиною» («the Khmel'nyts'kyi uprising»). Причому, на переконання останнього, «козацьке повстання» перетворилося у громадянську війну у травні-червні 1648 р., адже усі соціальні страсти на Правобережжі та Лівобережжі взялися до зброї¹⁹. Крім того, Бікфорд О'Брайан трактував даний феномен боротьбою українців під проводом Богдана Хмельницького за збереження державності. Від 1657 р. відбувається регрес через відсутність лідера, який би проводив цілеспрямовану одновекторну політику²⁰.

Тімоті Снайдер вважав, що це було «козацьке повстання 1648 р.», чи «велике козацьке повстання 1648 р.»²¹, акцентуючи увагу на соціальному аспекті подій XVII ст.

¹⁵ Ploky S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — P. 189.

¹⁶ Cresson W.P. The Cossacks... — P. 79, 82.

¹⁷ Ploky S. The Ghost of Pereiaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era // Europe-Asia Studies. — 2001. — May. — Vol. 53. — № 3. — P. 494–495.

¹⁸ Rudnytsky-L.I. Pereiaslav: History and Myth // Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. — P. XII.

¹⁹ Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine... — P. 141, 146.

²⁰ O'Brien B.C. Muscovy and the Ukraine From... — P. 33.

²¹ Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. — New Haven–London, 2003. — P. 114, 117.

Найвиразніше термін «Українська революція» вжито Джорджем Вернадським²². Джон Басараб перемінно використовував «Українська козацька революція»²³ або «козацька революція»²⁴. У Зенона Когута — то «національне повстання», то «революція 1648 р.»²⁵.

Наступним питанням є аналіз інтерпретацій хронологічних меж Національної революції. На нашу думку, її закінчення у 1654 р., як це було протрактовано в радянській історіографії, робить незрозумілою подальшу боротьбу Війська Запорозького проти Речі Посполитої до Гадяцької угоди 1658 р., ратифікованої сеймом у травні 1659 р.²⁶ Хронологічні рамки 1648–1654 рр. чітко зазначав Джон Басараб, мабуть, навіяний працями радянських вчених, які він детально аналізував у своїй історіографічній розвідці²⁷.

Коли вчені оцінюють події XVII ст., то не в усіх прописані чіткі часові межі революції. На думку Вільяма Крессона, вона завершується у 1657 р., після смерті Богдана Хмельницького: ««The Free Cossack State» розпалася на шматки майже за ніч». До того ж, Переяславський договір 1654 р. між Українським Гетьманатом та Російською державою вважався, з погляду великого гетьмана, хибним, адже він жалкував про цей крок після інтервенції Швеції у Річ Посполиту і підписання Віленського перемир'я між Москвою та Варшавою²⁸.

Джордж Вернадський наголошував, що Богдан Хмельницький помер, коли війна ще продовжувалася, і статус Українського гетьманату не був сформований. Настав час «Руїни», тобто боротьби Війська Запорозького за свою державність як всередині автономії, так і проти іноземних загарбників²⁹.

Бікфорд О'Брайан дотримувався версії, що Українська революція тривала до 1657 р., оскільки період 1657–1667 рр. відносив уже до «Руїни»³⁰. На його думку, відносини між Україною та Росією були договірними, а у 1654 р. почалася Тринадцятилітня війна між Російською державою та Річчю Посполитою, котра завершилася 1667 р.

Якщо Б. О'Брайан визначав початок «Руїни» від смерті Богдана Хмельницького, то у трактуваннях Франка Сисина та Зенона Когута³¹ це був

²² Vernadsky G. Bohdan: Hetman of Ukraine. — P. 39.

²³ Basarab J. Pereiaslav 1654... — P. XXV.

²⁴ Ibidem. — P. 97.

²⁵ Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy... — P. 16–17.

²⁶ о. Мицук Ю. Гадяцький договір 1658 року у висвітленні українських літописців // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 269.

²⁷ Basarab J. Pereiaslav 1654... — P. XXV.

²⁸ Cresson W.P. The Cossacks... — P. 89, 92.

²⁹ Vernadsky G. Bohdan: Hetman of Ukraine. — P. 119.

³⁰ O'Brien B.C. Muscovy and the Ukraine From... — P. V.

³¹ Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy... — P. 69.

1659 р.³² Інші фахівці — Анджей Камінський³³ та Тімоті Снайдер вважали, що у 1659 р. міг відбутися компроміс між українською та польською сторонами в результаті підписання Гадяцької угоди. Колапс ранньомодерного політичного порядку Речі Посполитої заклав фундамент для виникнення сучасних Польщі, України і навіть Росії³⁴.

Ратифікація Гадяцького договору 22 травня 1659 р., на переконання Ендрю Пернала, підсумувала завершення «одинадцятилітнього протистояння» між козацькою Україною та Річчю Посполитою. Без Зборівського, Білоцерківського договорів не було й мови про особливий статус України-Русі³⁵.

На основі польських джерел вчений акцентував, що Богдан Хмельницький незадовго до своєї смерті у 1657 р., розчарувавшись у союзі з Москвою, невдалій співпраці зі Швецією та Трансильванією, мав перемовини з польським послом Станіславом Беншовським про входження козацької України на нових умовах до Речі Посполитої. Тому, незважаючи на шведську інтервенцію 1655–1660 рр., дипломатія Речі Посполитої приймала адекватні рішення і могла доводити розпочаті справи до кінця³⁶.

Отож, північноамериканські вчені передусім доводили верхню межу Української національної революції до початку «Руїни». В українській науці 1990–2000-х рр. це втрачає актуальність. На думку вітчизняного вченого Тараса Чухліба, період 1657–1687 років доречніше вважати не «Руїною», а боротьбою за утвердження Української козацької держави. Хоча країна була розколена на два гетьманства, але збереглась більшість утворених під час революційних подій політичних інститутів. Правителі Війська Запорозького були вимушені проводити політику лавірування між володарями Речі Посполитої, Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства задля міжнародно-правової легітимності новоствореної держави³⁷.

Заключним аспектом нашої статті є аналіз висвітлення північноамериканською історичною наукою досягнень революції. Більшість учених обґрунтовували думку, що після даного суспільно-політичного явища була створена автономна Українська держава. Як зазначено у праці Вільяма

³² *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine... — P. 202–203.

³³ *Kaminski A.* The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1977. — Vol. 1. — № 2. — P. 186, 195–196.

³⁴ *Snyder T.* The Reconstruction of Nations... — P. 117.

³⁵ *Pernal A.B.* An Analysis of Disbursements for Diplomacy during the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // *HUS*. — 1993. — June. — Vol. 17. — № 1–2. — P. 72, 80.

³⁶ *Ibidem.* — P. 73, 78.

³⁷ *Чухліб Т.В.* «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // *Україна в Центральній-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.* — Вип. 4. — 2004. — С. 492, 499.

Крессона, козаки мріяли про могутню третю слов'янську країну у Східній Європі після Речі Посполитої та Московського царства. Історик відзначав вплив революційних подій на розвиток національної свідомості, тому проводив паралелі між рухом українців за свої права у 1917–1921 рр. та подіями середини XVII ст.³⁸

Велику полеміку викликала природа Переяславського договору 1654 р., укладеного між Військом Запорозьким та Російською державою. На думку Джорджа Вернадського, Україна стала автономією під царським протекторатом. Вчений наголошував: «Богдан Хмельницький став васалом царя, однак ніколи не був його прислужником»³⁹.

У візії Бікфорда О'Брайана договір означав перенесення «земель і міст» від протекції Польщі до Росії на шляху України до незалежності. Тобто, була створена автономна держава, яка де-факто мала ознаки незалежної країни (територія, звільнення від податків). Вчений трактував два протилежних погляди на цей українсько-російський договір. Для Богдана Хмельницького та старшини він був військовим союзом проти Польщі, що мало посилити Україну на міжнародній арені. З російської точки зору, Україна або «Мала Росія» стала складовою частиною Російської держави, тобто події 1654 р. означали політичну унію, задовольняючи прохання українців⁴⁰. Отже, Переяславський договір здобув важливу увагу в працях вчених. Хоча Богдан Хмельницький створював нові коаліції держав проти Речі Посполитої у 1655–1657 рр., однак за його життя він де-юре не змінив протектора Гетьманату.

Подібні думки про розуміння українцями Переяславського договору у формі військового альянсу висловили Олександр Мотиль та Сергій Плохій⁴¹. Факт небажання присягнути від імені царя, на думку Франка Сисина, став причиною пошуку Богданом Хмельницьким союзу зі Швецією⁴². До того ж, Віленське перемир'я 1656 р. між Росією та Польщею дало підстави історикам оцінювати союз 1654 р. військовим альянсом.

Концепти істориків різних історичних шкіл щодо Переяславської ради з'ясовував канадський історик Джон Басараб. У вступній статті до його монографії Іван Лисяк-Рудницький розтлумачив сутність «Переяславського міфу». На переконання останнього, де-факто держава Богдана Хмельницького була незалежною, а де-юре — автономією⁴³. Він відзначив, що

³⁸ Cresson W.P. The Cossacks... — P. 89.

³⁹ Vernadsky G. Bohdan: Hetman of Ukraine. — P. 99, 109.

⁴⁰ O'Brien C. Bickford Muscovy and the Ukraine From... — P. 26–28.

⁴¹ Motyl A.J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. — New York, 1993. — P. 102.

⁴² Sysyn F.E. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine // Eighteenth-Century Studies. — 2001. — Fall. — Vol. 35. — № 1. — P. 79, 83.

⁴³ Rudnysky-L.I. Pereiaslav: History and Myth... — P. XIII.

«Переяславський міф» використовувався як українцями у відстоюванні своїх «прав і вольностей» перед Російською державою, так і росіянами (а згодом радянською владою) перед українцями як доказ легітимізації приєднання українських земель. Відсутність оригіналу Переяславсько-Московського договору ускладнює подальшу роботу істориків, а також призводить до дискусій стосовно відмінностей між редакціями договорів 1654 р. і 1659 р. з Російською державою⁴⁴.

Омелян Пріцак та Джон Решетар, проаналізувавши основні концепти засновника державницького напрямку української історіографії В'ячеслава Липинського та опубліковані джерела, висловили ідею про правонаступництво Гетьманщини щодо Київської Русі⁴⁵. Важливо підкреслити, що інший учений Девід Фрик навіть використовує термін «Русь» для означення державного утворення часів Богдана Хмельницького та Івана Виговського⁴⁶. На підтвердження правильності цієї гіпотези може слугувати наведений Сергієм Плохієм факт створення київськими книжниками концепції Великого князівства Руського⁴⁷.

Північноамериканські учені називали Гетьманщину «першою українською модерною країною-автономією»⁴⁸, яка була вперше визнана Річчю Посполитою 1649 р., а в 1654 р. навіть Російською державою⁴⁹. Франк Сисин у свою чергу наголошував, що у 1649 р. після Зборівської угоди козацьке політичне утворення стало «окремою» країною («separate state»)⁵⁰.

Кароліна Фінкель назвала наслідки війни Богдана Хмельницького вагомими, оскільки вони спричинили воєнне протистояння між Російською державою, Річчю Посполитою та Османською імперією, що, зрештою, призвело до поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Богдан Хмельницький вчасно не отримав допомоги від турків, тому й уклав союз з Московським царством⁵¹. З точки зору Шауля Штампфера, відсутність критики антисврейських погромів у часи Хмельниччини вказує на риси опозиційності до політичного й морального аспектів наукового доробку Михайла Грушевського⁵².

⁴⁴ Ibidem. — P. XVI–XVIII.

⁴⁵ Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. — 1963. — June. — Vol. 22. — № 2. — P. 229.

⁴⁶ Frick D. The circulation of Information about Ivan Vyhovs'kyj // HUS. — 1993. — Dec. — № 3-4. — Vol. 17. — P. 271.

⁴⁷ Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — P. 175.

⁴⁸ Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy... — P. 16.

⁴⁹ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Sources and Documents Series: In two volumes — Cambridge, Mass, 1978. — Vol. 1. — P. 1.

⁵⁰ Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine... — P. 181.

⁵¹ Finkel C. Mykhailo Hrushevsky, History of Ukraine-Rus'. Vol. 8: The Cossack Age, 1626-1650. Trans. by Marta Daria Olynyk, ed. Frank E. Sysyn. Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002 // The Turkish Association Journal. — 2003. — Vol. 27. — № 2. — P. 101–107.

⁵² Stampfer S. Mykhailo Hrushevsky, History of Ukraine-Rus'. The Cossack Age, 1626–1650, Volume eight. Translated by Marta Daria Olynyk. Edited by Frank E. Sysyn with the

Втручання іноземних держав у внутрішньополітичні справи Війська Запорозького призвели до соціального антагонізму, у результаті чого аристократи і шляхта, як носії концепції повноцінного державотворення, були фізично ліквідовані. Певну стабілізацію суспільно-політичного життя Гетьманщини вчені вбачають у політиці гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи, проте уже 1709 р. ідея руського князівства була знищена назавжди⁵³.

Підсумовуючи, зазначимо, що причини і перебіг Української національної революції XVII ст. учені трактували у своїх працях з позицій кардинальних соціальних і етнополітичних змін у Речі Посполитій.

Терміни, якими послуговувалися фахівці щодо означення Української національної революції XVII століття, були різними: «Хмельниччина», «козацьке повстання», «революція», «козацька революція». Їх вживання визначалося історіографічними традиціями Польщі, Росії чи України, на яких побудовано авторські концепції північноамериканських дослідників.

Хронологічні рамки Української національної революції історики окреслюють періодом діяльності гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). Досить стійким у використанні є термін «Руїна» щодо періоду громадянської війни та несприятливого геополітичного становища. Нижню межу хронологічних рамок доби «Руїни» учені визначають по-різному: від смерті Богдана Хмельницького (1657 р.), ратифікації Гадяцької угоди та її нереалізованості (1659 р.), розколу України на два гетьманства (1663 р.).

Таким чином, у результаті дослідження встановлено, що окремі учені сприймали Українську національну революцію XVII ст. виключно з позицій козацької боротьби за корпоративні інтереси. Особлива увага з боку істориків приділялася ідеї «Переяславського міфу», який посів чільне місце в українській національній пам'яті та державотворенні. Втрата оригіналу договору 1654 р. давала певні підстави для формування цього міфу. Крім того, детально окреслюються наступні вектори зовнішньополітичного курсу періоду Української національної революції XVII ст.: османсько-кримський, російський, шведський, молдавський, трансильванський.

Різне трактування серед науковців має також і статус Українського гетьманату, утвореного у середині XVII ст.: напівавтономна країна; прото-держава; «буфер» між Росією, Річчю Посполитою та Османською імперією. Зарубіжні фахівці чітко визначили природу української політичної самостійності як прагнення до збереження статусу реальної політичної системи Війська Запорозького.

assistance of Myroslav Yurkevich, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton/Toronto, 2002 // *Jews in Russia and Eastern Europe*. — 2003. — Summer. — Vol. 50. — № 1. — P. 204–205.

⁵³ *Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building...* — P. 230.

Георгій Папакін

Змагання за українську корону у XVIII ст.: перші претенденти

Історична доля України (українських земель) у XVIII ст. визначалася багатьма зовнішньополітичними та внутрішніми факторами. Одним з провідних таких факторів став геополітичний. Україна виявилася практично у центрі вузла протиріч європейської (католицько-протестантської), азійсько-африканської (мусульманської) та євразійської (православно-мусульманської) цивілізацій, кожна з яких, у свою чергу, поділялася на об'єднання країн — конгломерати, зі своїми власними суперечливими стосунками. Ці конгломерати перебували у стані переважно відкритого, або часом прихованого конфлікту, створювали дипломатичні коаліції, укладали ситуативні або довготривалі союзи, вели між собою військові дії тощо.

Така геополітична ситуація, а також заможність українського населення, потенційна вагомість грошових і натуральних прибутків з даної території робили Україну навіть в обмежених кордонах Лівобережної Гетьманщини (Війська Запорозького) привабливим об'єктом для зазіхань іноземних володарів. Водночас верховний суверенітет (сюзеренітет) над українськими лівобережними землями, після невдалої спроби гетьмана Івана Мазепи у 1708–1709 рр. позбутися його, беззастережно належав Російській імперії. Остання народжувалася саме цього століття, багато в чому завдяки зусиллям українських інтелектуалів (церковних і державних діячів, правників тощо) та використанню українських матеріальних ресурсів.

Отож, саме Росія міцно тримала в своїй зовнішньополітичній картярній колоді український козир і час від часу демонструвала готовність розіграти його в перемовинах з іншими сторонами. Тому і постала проблема «української корони», під якою маємо на увазі обіцянки (іноді демонстрації) готовності віддати Україну (зрозуміло, позірно, формально, під своїм контролем) якомусь іноземному принцу, бажано без власних володінь. Така корона мала б, на думку великоросійських стратегів, задовільнити амбіції, забезпечити керованість такого «володаря» і водночас фактично не відпустити українську перлину з власних рук. З іншого боку, були і піддані російської держави, які бажали отримати собі такий ласий шматок, як Україна, у винагороду за дійсні чи уявні послуги імперії.

Свою роль у таких комбінаціях відіграла і фактична невизначеність юридичного статусу Війська Запорозького (Лівобережної Гетьманщини) у

складі Московської держави/Російської імперії. В унітарній Московії, з необмеженою і всеохоплюючою владою царя, не було місця територіальним привілеям, корпоративним правам соціальних груп, Магдебурзькому праву і місцевому самоврядуванню, Литовському статуту — тобто всім суттєвим елементам українського державно-політичного і правового життя. Гетьманщина мала розглядатись такою державою або як іноземна територія, пов'язана з нею угодою, або як особливий власний домен царя. На практиці застосовувались обидва підходи, іноді — одночасно; часом брав верх один із них. До кінця XVII ст. українськими справами займався Малоросійський приказ — відгалуження Посольського приказу, до компетенції якого відносилися виключно міжнародні зносини. Це свідчило про визнання московським урядом статусу України як іноземної держави. Разом з тим, зміна титулування монарха («самодержець усієї Великої і Малої Росії») нібито говорила про офіційний статус Малоросії як власного домену царя. З іншого боку, при створенні Сенату в 1711 р. як центрального органу управління Росією «малоросійські справи» (окрім козацьких, якими відала військова колегія), були віднесені до його компетенції. У 1722–1727 рр. управління Гетьманщиною здійснювала спеціальна Малоросійська колегія — єдина, що була організована не за галузевою, а за адміністративно-географічною ознакою. Це свідчило про трактування Гетьманщини як відокремленої, але складової частини імперії зі специфічним статусом. З відновленням гетьманства (1728–1734 рр.) до гетьмана був приставлений спеціальний резидент, а загальні справи вирішувалися через петербурзьку Іноземну колегію.

По смерті гетьмана Данила Апостола у 1734 р. при Сенаті була заснована Канцелярія малоросійських справ, що знову перетворило до рівня внутрішніх. Безпосередньо ж Гетьманщиною у 1734–1750 рр. керувало Правління гетьманського уряду (або Міністерське правління), очільником якого (міністром) був, як правило, командувач російськими військами на території Гетьманщини.

Оскільки йтиметься здебільшого про нереалізовані (гіпотетичні) плани, потенційні можливості, імовірності, припущення, то джерелами для наших гіпотез слугуватимуть не стільки державні акти, в яких відбилися ті чи інші достеменні факти, а натяки, що містяться в наявних документах, приватному листуванні, згадки у мемуарах, чутки, які ходили серед населення тощо. Попри таку позірну опосередкованість, застосовуючи науковий арсенал історичної та джерельної герменевтики, зовнішньої і внутрішньої критики джерел, методи оцінювання, прогнозування, порівняння та контент-аналізу, сподіваємося вийти на достовірні наукові висновки.

Наразі маємо визначити коло претендентів на «українську корону» у першій половині XVIII ст. Починати доводиться, як це не дивно, з непереможного британського полководця, дипломата, відомого політичного діяча початку XVIII ст. Джона Черчилля, першого герцога Мальборо.

За деякими побічними відомостями, чутки про ймовірність заміни гетьмана Війська Запорозького на іншу особу та з іншим титулом за мос-

ковським вибором з'явилися з 1700 р. Саме тоді їх приносили козаки, які поверталися з Ліфляндії: «Тогда же поползли слухи о намерениях Петра реорганизовать козаков, что беспокоило и старшину. Говорили даже и о планах царя заменить самого гетмана иностранным генералом или московским вельможею»¹. Таким іноземцем міг виявитися Джон Черчилль.

Останній на той момент уважався найкращим європейським військовим стратегом і дипломатом, організатором другого Великого альянсу 1701 р. (Англія, Голландія, Священна Римська імперія), спрямованого проти Франції. Велика Британія була зацікавлена на той момент у продовженні Північної війни, яка тримала шведів на сході, не даючи їм можливість утрутитися в європейські військові дії на боці французів. Це створювало певні точки порозуміння з московським царем.

Російський дипломат у Гаазі А. Матвеев у 1702–1703 рр. зустрічався з герцогом Мальборо і, за вимогою Петра, спробував зацікавити його у підтримці Московського царства. За наслідками цих зустріч він писав з Гааги канцлеру Головину: «..а если кого можно подкупить, то это фаворита королевы английской Мальбурга, чтоб он был весь на нашей стороне, и если Англия согласится на шведскую войну, то здесь будут этому очень рады»². Причому, московський резидент прямо говорив, що традиційні подарунки хутом чи коштовностями тут нічого не варті — їх сприймали лише як знак поваги. Для підкупу потрібні були значні кошти. Сам герцог був на той час дуже зацікавлений у грошах: фамільних статків у нього фактично не було, а придворний статус, життя за кордоном і родинні витрати з'їдали посадові прибутки.

У 1707 р. Матвеев уже їздив до Лондона і там зустрічався з британським полководцем. Російський історик С. Соловйов так описував результат цієї зустрічі: «Мальборо в ответ рассыпался в обнадеживаниях и обещаниях всякого рода. Но одними этими обнадеживаниями и обещаниями и надобно было ограничиться»³. Суть прохань Петра цього разу полягала в отриманні згоди Великої Британії (або персонально герцога Мальборо) на посередництво у мирних переговорах зі шведами. Саме тоді Карл XII переможно крокував Польщею та Саксонією, погрожував західним кордонам Московського царства, а цар не був упевнений у власних силах.

Після повернення герцога на континент для керівництва союзним військом у війні за іспанську спадщину з ним зустрічався інший царський конфідент Гюйсен. Тому герцог нібито відверто заявив, що готовий допомогти Петру, але вимагав за це князівство в Росії. Коли канцлер повідомив

¹ *Гай-Нижник П.* Геополітичний вибір І. Мазепи 1708 р.: особиста інтрига гетьмана чи вимушений крок задля порятунку Батьківщини // *Гілея*. — 2010. — № 37. — С. 20.

² Цит. за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен: В 15 книгах. — Кн. VIII. — М., 1962. — С. 54.

³ Там же. — С. 161.

царю, той дав таку письмову директиву: «Ответствовать Геезену на его вопрошание, что дук Мальбург желает княжество из русских: на что отписать к Геезену, и если от вышереченный дук к тому склонен, то обещать ему из трех, какое похочет — Киевское, Владимирское или Сибирское, и притом склонять его, чтоб оный вспомогал у королевы о добром миру с шведом, обещать ему, ежели он то учинит, то с оного княжества по все годы жизни его непременно дано будет по 50000 ефимков, тако ж камень-рубин, какого или нет, или зело мало такого величества в Европе, також и орден св. Андрея прислан будет»⁴.

Як бачимо, завжди заощадливий і навіть скарений цар був готовий формально відмовитися від однієї зі складових свого спадкового титулу, аби заручитися британською підтримкою. Втім, будь-яких наслідків справа не мала. Ми не знаємо, як поставився Джон Черчилль до зробленої пропозиції і чи обрав для себе саме Київське князівство, але перша спроба поставити українську корону на кон великої європейської дипломатичної гри у такий спосіб була зроблена.

Можливо, шведи заплатили герцогу, про якого говорили, що в молоді літа він продавав себе, а в старші — свою шпагу, більше, ніж обіцяли росіяни. Для Матвеєва дипломатична місія в Лондоні завершилася гучним скандалом з арештом за борги. По поверненню в Гаагу він написав на батьківщину: «От двора английского не обещаю ни какой царскому величеству приязни, видя неизмеримые лукавства герцога Мальборо и склонность его к шведскому и ганноверскому дворам»⁵. Князівський титул Черчилль отримав від Священної Римської імперії в 1704 р., а 1711 р. став князем Мінделгеймським.

Оскільки одним з посередників у переговорах упродовж 1707–1708 рр. був також О. Меншиков, то у виправдувальних документах щодо його розтрат державних коштів є згадки про надіслання 1707 р. герцогу Мальборо коштовного портрету царя⁶.

Наступним претендентом на українську корону став сам О. Меншиков, за Петра I — «счастья баловень безродный, полудержавный властелин», а по смерті останнього — і претендент на свійство з імператорською родиною. Маючи надзвичайні амбіції, Меншиков, очевидно, на додаток до пустодзвонних титулів Священної Римської імперії (графа та князя), отриманих ним ще 1706 р., або новоствореного титулу «світлішого князя Іжорського», за яким не було нічого — ані земель, ані реальної влади, бажав мати в руках щось більш ґрунтовне, із справжніми підданими та великими прибутками.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 256.

⁶ Див.: Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. — Изд. 3-е. — М., 1989. — С. 100.

Тому імовірно, що конфлікт з Іваном Мазепою, який став останнім камінцем у різкій зміні зовнішньополітичної орієнтації гетьмана Війська Запорозького, був навмисно спровокований Меншиковим, щоб скинути «хворого дідугана» і звільнити місце під себе. Така ідея, що виникла після відвідань «квітучої Української держави», за свідченням російського історика Т. Таїрової-Яковлевої, керувала царським фаворитом приблизно з 1705 р. З цього приводу дослідниця писала в своїй останній праці: «Возможно, что гетманом Меншиков становится не собирався, но получит в свою вотчину Украину явно был не прочь»⁷. На думку історика з діаспори Б. Крупницького, навіть отримання Іваном Мазепою титулу князя Священної Римської імперії 1707 р. останній зустрів без ентузіазму і вважав певним відступним: «Властиво, він уже не сумнівався: князівський титул — не що інше, як своєрідна компенсація за передання фаворитові гетьманської булави»⁸.

Єдине джерело, в якому йдеться про зазіхання О. Меншикова на українську корону, — лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського 1721 р., в якому викладено причини переходу гетьмана Мазепи на бік шведів. Тому варто навести цілком той фрагмент листа, де йшлося про амбітні плани світлішого князя, переказані княгинею А. Дольською з посиланням на опінію російських фельдмаршала Б. Шереметева та генерала К.Е. Рена. Пилип Орлик стверджував: «Писала однакъ единъ листь цифрами до его Мазепы съ Львова, въ которомъ для перестороги доносила ему, что она тамъ же в Львовъ была у когось (того не упамятаю) восприѣмницею съ Борисомъ Петровичемъ Шереметомъ, а сѣдячи у столу на христинахъ между тѣмъ же Борисомъ Петровичемъ и енералом Реномъ, воспоминаула по случаю передъ нимъ Реномъ имя его Мазепы похвальнымъ словомъ, а енераль Рень, отвѣтуя ей, такожде похвално, будто соболѣзноваль ему Мазепѣ тако: «пожалей Боже того доброго и разумного Ивана! Он бѣдный не знает что князь Александеръ Даниловичъ яму под нимъ ріеть и хочет, его отставя, самъ в Украинѣ быть гетманомъ»; а она тому удивившися, вопрошала Бориса Петровича Шеремета, если то можетъ событися? Что будто и онъ когда подтвердилъ, рекла она «и для чого ж нихто его съ добрыхъ пріятелей не перестережетъ?» а Борисъ Петровичъ будто отвечаль: «не возможно, и мы сами много терпимъ, но молчать принуждены». Выслушав писма того, Мазепа сказалъ: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и обо мнѣ: хотятъ меня уконтентовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украину осадить. Якожъ не треба о томъ много

⁷ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 279, 284.

⁸ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 138.

говорить, сами вы слышали, чтоимѣте надѣяться, когда князь Александеръ Даниловичъ, в квартири моей в Кіевъ, во время бытности царского величества, до уха мнѣ говорилъ: «пора ныне за тѣхъ враговъ пріиматца». Другое слышали вы, якъ тотъ же Александеръ Даниловичъ публычне о княженіе себѣ черниговское просиль, черезъ которое стелеть и готуетъ путь до гетьманства»⁹.

Сучасні історики по-різному оцінюють автентичність уміщених в листі фактів. Частина висловлює їм беззастережну довіру¹⁰. Інша — критично сприймає його виклад. О. Сокирко з цього приводу цілком справедливо зауважує: «Однозначно визначити джерельну цінність цих повідомлень важко. З одного боку, Орлик входив до небагатьох гетьманських «конфідентів», з якими Мазепа ділився найпотаємнішими міркуваннями, а отже, й різного роду секретною інформацією. Безумовний доступ до останньої він, як випливає з того ж листа, мав і як генеральний писар, і часто навіть як особистий секретар гетьмана. З іншого боку, лист до Яворського написаний через 15 років після подій, що не могло не відбитися на ненавмисному перетлумаченні деталей і фактів, їхньому викладенні у довільній послідовності, словом, фіксації в манері, властивій не суворому канону офіційного документа, а швидше мемуарного жанру. Не слід забувати й про загальний тон листа, його спрямованість. Пишучи до Яворського, Орлик через компроміс і примирення з Петром шукав можливостей повернутися в Україну, що пояснює передусім той набір фактів, які фігурують у листі. У своїй сукупності вони мусять розкрити причини не стільки мазепинського виступу, в якому Орлик відводить собі досить пасивну роль, скільки причини загального невдоволення «малоросійського» народу російською політикою: знущання російських офіцерів над козаками, використання їх на роботах, що не личать лицарському стану, презирливе ставлення до старшин тощо»¹¹.

Певним підтвердженням вірогідності фактичного матеріалу листа Пилипа Орлика служить гетьманське звернення від жовтня 1708 р. до Івана Скоропадського, на той час стародубського полковника, в якому докладно йшлося про причини виступу. Значне місце серед них належало московським планам реформування урядової структури Війська Запорозького, хоча про загрозу своїй посаді Мазепа не згадував: «не тилко от зычливыхъ пріятелей міючи тайные перестороги, лечъ и сами тое явными доводами відячи и совершенно вдаючи, же насъ, Гетмана, Енералную Старшину, Полковников и увесь войска Запорожского начал, врожеными своими прелестми хотят к

⁹ Лист Пилипа Орлика до Київського митрополита Стефана Яворського (1721) // Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 2-е доп. вид. — Нью-Йорк–К.–Львов–Париж–Торонто, 2001. — С. 406.

¹⁰ Гай-Нижник П. Геополітичний вибір І. Мазепи 1708 р. — С. 17–27.

¹¹ Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — С. 84.

рукам прибрати и в тиранскую свою неволю запровадити, имя войска Запорожского згладити, а козаков в дракгонію и салдати перевернути»¹².

Одним словом, можливо, документально не оформлене, але очевидне бажання московських зверхників у якійсь спосіб трансформувати політично-державний устрій Війська Запорозького було очевидним. Початком його мала стати заміна ключової постаті на чолі держави. При цьому характерно, що Меншиков, не розраховуючи отримати старшинські голоси, наполягав на титулі не гетьмана, а «князя Чернігівського» — отже, йшлося фактично про запровадження Українського (Чернігівського) князівства.

Про бажання «світлішого» стати справжнім, хоча і не зовсім повноправним монархом свідчать його активні претензії (1711 та вже по смерті Петра I — у 1726 р.) на корону герцогства Курляндського. Ця земля теж лежала між Росією і Річчю Посполитою, як і Україна; на неї претендували обидві держави, і так саме, як і Гетьманщина, вона стала васальною щодо Російського імператора.

Але Петро I, добре знаючи свого фактотума, вмів завадити його амбітним політичним оборудкам. До того ж у московського царя було своє бачення створюваної ним Російської імперії і, отже, плани на Україну, які передбачали повне нищення традиційного устрою, прав і звичаїв українського народу. Якесь відокремлене Українське князівство в такі плани просто не вписувалося. Тому Меншикову залишилося задовольнитися насильно стягнутими з наступника Мазепи Івана Скоропадського почепськими маєтностями з гетьманського ключа, хоча і щодо них та постійного їх збільшення згодом (1720–1723 рр.) було збуджене слідство¹³. Є відомості, що як почепський володар Меншиков навіть видавав власноручні універсали, один з яких був опублікований 1899 р. в «Русском Архиве». З огляду на цікаву форму такого акту та його практичну незнаність в Україні наводимо текст повністю: «Мы, Александръ Меншиковъ, Римскаго и Россійскаго государствъ князь и герцокъ Ижерскій, Его Царского Величества генераль фелтъмаршаль и многихъ орденовъ кавалеръ и генераль губернаторъ и военной коллегіи президент, и отъ флота Всероссійскаго шаутбенахтъ и пр., и пр.

Объявляем сим всемъ нашим подданным Почеповскимъ жителемъ: что понеже указали мы церкви святаго Алесандра иерею Григорью Шелендровскому пахотною землею и дубровою съ сенными покосами, где скопана некоторая часть на возраст березняка, и с болотом и обретающимся на той земле грунтом, владеть по прежним его крепостямъ, а другимъ никому въ тоё землю и во всякіе угодія и въ грунтъ отнюдь не вступаться и обид и разоренія ему не чинить подъ опасеніемъ за преступленіе жестокаго

¹² Лист Івана Мазепи до полковника Стародубського І. Скоропадського від 30.10.1708 // Источники малороссийской истории, собранные и изданные Н. Бантыш-Каменским. — М., 1859. — С. 173–175.

¹³ Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. — С. 106–109.

истязанія, чего ради сей лист ему дали при подписаніи нашей руки и нашея жъ княжескія печати, еже учинено в Почепе Июня 25 дня 1720 году. Александръ Меншиковъ.

Написано поперек листа. Подпись своеручная князя Меншикова. Влево от нея гербовая печать князя изъ красного сургуча. На обороте листа другой рукой помечено: «Универсал его высококняжой светлости»¹⁴.

Документ походив з Почепського архіву Меншикова, успадкованого вже у XIX ст. графами Клейнміхелями. Не вдаючись до детального аналізу форми та змісту згаданого акта, вочевидь, не поодинокого, підкреслимо лише, що він наочно засвідчив прагнення О. Меншикова до вищої влади — адже як простий державець почепський він мав дуже сумнівне право на видавання такого універсалу.

Після смерті засновника Російської імперії та початку доби палацових переворотів стали з'являтися нові претенденти на українську корону. Невідомо, чи відносився до них командувач російською кавалерією в Україні (1711–1719 рр.), командувач всіма російськими військами в Україні (1720–1729 рр.), київський генерал-губернатор (1731–1735 рр.), граф Священної Римської імперії (1730 р.) Йоган-Бернгард фон Вейсбах. Але фактично він увесь цей час був головною постаттю у Гетьманщині, тобто де-факто керував нею, формально і не отримавши відповідного титулу.

Проте відкрито на українську корону висловив претензії його наступник в Україні, головна діюча особа польських кампаній 1734 р. та російсько-турецької війни 1735–1739 рр., головнокомандувач Дніпровською армією генерал-фельдмаршал Бургард-Крістоф Мініх. Цей уродженець німецького міста Ольденбурга на російській службі отримав цілу низку звань та титулів (графа Російської імперії — 1728 р., президента військової колегії і генерал-фельдмаршала — 1732 р.). Мемуарист і ад'ютант фельдмаршал К. Манштейн згадував про такі події, спочатку окресливши претензії Мініха на Молдавське (Валаське) Господарство: «... вынужденный после заключения мира вернуться на Украину, он задался гораздо более странным намерением. Он просил себе титул герцога Украинского и высказал свое намерение герцогу Курляндскому (Бірону — *Г.П.*), подавая ему прошение на имя императрицы. Выслушав об этом докладе, государыня (императрица Анна. — *Г.П.*) сказала: „Миних еще очень скромн, я думала, что он просит титул великого князя Московского»»¹⁵. Утім, без нагороди Мініх не залишився. Імператриця Анна надала йому звання підполковника лейб-гвардії Преображенського полку (полковником міг бути тільки імператор), орден Андрія Первозванного, а також усі українські маєтки Вейсбаха.

Характерно, що після повалення Бірона в 1740 р., яке, власне, організував Мініх, а здійснив уже згаданий Манштейн, фельдмаршал знову

¹⁴ Универсал князя А.Д. Меншикова // Русский архив. — 1899. — Вып. 4. — С. 698.

¹⁵ Манштейн К.Г. Записки о России. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 255.

повернувся до ідеї отримати українську герцогську корону і, як писав мемуарист, «полновластия над этой страной»¹⁶. Це було пов'язане з розчаруванням правителькою Анною Леопольдівною, самим Мініхом посадженою на трон. Вона відмовила організатору перевороту в званні генералісимуса, першого міністра та інших претензіях на ще більшу владу. Тоді він і збирався задовольнитися Україною, але нібито син благав фельдмаршала не подавати офіційного прохання. Невдовзі, 1741 р., уже за Єлизавети, Мініх, як один з провідників «німецької партії», потрапив в опалу та був зісланий до Сибіру.

Тим самим, і згадана спроба зробити з України напівсамостійне герцогство (очевидно, на зразок німецьких мікродержав, об'єднаних у Священну Римську імперію) залишилася нездійсненою. Українська корона, яка не давалася нікому в руки, продовжувала своє імовірно-гіпотетичне існування. Полювання за нею займало певне місце у планах політичних авантюристів, безвладних господарів, принців без спадщини, а Російська імперія, як і раніше, демонструвала такий козир у зовнішньополітичній грі.

¹⁶ Там же. — С. 264.

В'ячеслав Станіславський

Поїздка українського купця з Ніжина до Єгипту: незвичайна сторінка з історії торгових зв'язків Війська Запорозького часів Івана Мазепи з Османською імперією

Досліджуючи матеріали Російського державного архіву давніх актів у Москві, а саме ті, що розкривають роботу російського посольства в Стамбулі на початку XVIII ст., ми натрапили на кілька документів, які привернули увагу своєю незвичайністю, а, можливо, й унікальністю. У них йдеться про поїздку до Єгипту, який на той час був однією з провінцій Османської імперії, купця — українця Юрія. Раніше нам не доводилося зустрічати даних про такі поїздки в кінці XVII — на початку XVIII ст. Та й загалом, введений до наукового обігу фактичний матеріал щодо участі купців з українських земель в торгівлі з Османською імперією в ті часи є досить скромним. До того ж у справі про поїздку українського купця були задіяні політичні діячі високого рівня, що робить її особливо цікавою. З українського боку це був гетьман Іван Мазепа, з російського — посол в Стамбулі Петро Толстой, з османського — султан Агмед III та великий візир Дамад Хасан-паша¹. Вивчення цих матеріалів, а також введення їх до наукового обігу, на нашу думку, сприятиме розширенню знань про торговельні зв'язки України в часи існування держави Війська Запорозького.

Отже, купець, історія поїздки якого до Єгипту залишила слід у документах російського посольства в османській столиці, мешкав у Ніжині. І хоча його стосунок до об'єднання грецьких купців у цьому місті залишається неясним, думаю, що він не міг вести торгову діяльність відокремлено від інших місцевих купців. Можливо й, що певним чином знайшов шлях, аби користуватися їхніми торговими привілеями.

Як відомо, Ніжин протягом тривалого часу був значним торговим осередком Війська Запорозького завдячуючи існуванню у ньому грецької колонії. Важливою причиною для зосередження купецтва у місті було його

¹ Дамад Хасан-паша був великим візиром з листопада 1703 р. до вересня 1704 р. (Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.) — Москва, 1985. — С. 148).

географічне положення — на торгових шляхах і в порівняно безпечному від зовнішніх нападів регіоні країни. Через Ніжин проходили великі торгові шляхи з Польщі і Туреччини до Москви. У місті щороку відбувалося три ярмарки². За реєстром 1711 р. грецька колонія у Ніжині складалася з 232 осіб, які перебували тут тимчасово, та з 90 постійних мешканців, багато з яких мали родини³.

Українська влада приділяла значну увагу розвитку міста в цілому та його купецтва, зокрема. Нагадаємо про її найважливіші дії в цьому напрямі в часи гетьманування І. Мазепи. Вже на самому початку його правління — 13 вересня 1687 р. — був виданий універсал стосовно грецьких купців у Ніжині. Згідно з ним, ніжинські купці могли самостійно вирішувати свої судові справи, крім «важких» і кримінальних, що підлягали Генеральному військовому суду, звільнялися від втручання в ті справи ніжинського полковника і міської влади⁴. Знаний дослідник ніжинської грецької колонії К. Харлампович високо оцінив цей документ: «Універсал Мазепи 1687 року і був власне за перший законодавчий акт, що права, надані від попередніх гетьманів іноземним купцям, переважно грекам, які торгували по всій Україні, затвердив саме за ніжинськими греками. Зрозуміло, це дуже сприяло тому, що в наступні роки побільшав приплив греків у Ніжин на постійне проживання»⁵.

3 липня 1696 р. універсалом митрополита Варлаама Ясинського була затверджена реформа братства. Відтепер воно підпорядковувалося безпосередньо митрополиту. За одним з положень, до братства могли зараховуватися не тільки ніжинські греки, а й ті іноземці, котрі приїжджали лише на певний час і знали грецьку мову⁶. 19 жовтня 1696 р. гетьман своїм універсалом закріпив зміни, затверджені митрополитом. В цьому документі відбувається ототожнення грецького купецтва з церковним братством, поєднуються церковні та громадсько-політичні права греків⁷. І. Мазепа видавав й інші універсали, що регулювали життя грецької громади у Ніжині та міста загалом⁸. Знаковим був універсал українського правителя від 16 травня

² Харлампович К.В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні. — Ніжин, 2011. — С. 42.

³ Там само. — С. 154.

⁴ Акты Греческого нежинского братства. Списанные и изданные проф. А.А. Федотовым-Чеховским. — Киев, 1884. — С. 54; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) // Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — Київ–Львів, 2006. — Ч. II. — С. 54.

⁵ Харлампович К.В. Назв. праця. — С. 47.

⁶ Акты Греческого нежинского братства. — С. 12–15.

⁷ Там само. — С. 55–57; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. — С. 201–202; Харлампович К.В. Назв. праця. — С. 51, 53, 297.

⁸ Акты Греческого нежинского братства. — С. 55, 57–60; Універсали Івана Мазепи 1687–1709 // Упор. І. Бутич. — Київ, 2002. — С. 373; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч. II. — С. 203, 205–206.

1701 р. Він став головним юридичним документом, що визначив права, якими греки користувалися протягом всього XVIII ст.⁹

Опублікованих даних про поїздки мешканців Ніжина до Османської імперії, зокрема, до її столиці на рубежі XVII–XVIII ст. досить мало. Цікава інформація щодо цього міститься в надрукованому нами раніше документі — листі І. Мазепи до Петра I від 31 жовтня 1697 р. У ньому згадується про відписку воєводи Микити Акінфова з Ніжина до Москви з повідомленням про збір у місті греків, які мали намір йти караваном до Царгорода. На запит царя щодо цієї справи гетьман, зокрема, зазначав, що вже два роки не приходили грецькі каравани з земель, які знаходилися під турецькою владою. І у Війську Запорозькому ватага грецьких купців, яка могла б назватися караваном, не збиралася¹⁰.

Це, однак, не заперечує того, що до османських володінь продовжували їздити менші групи чи поодинокі купці. Про це опосередковано свідчить невдала спроба подорожі купців до Стамбула у 1702 р. В записах московського священика І. Лук'янова, котрий прямував до Єрусалима, зазначено, що в кінці лютого чи на початку березня цього року по приїзді в Ясси його покинули грецькі купці, які їхали з Ніжина до турецької столиці, отримавши відомості з Царгороду, що там низькі ціни на лисиць та білок. А тому купці попрямували до Бухареста¹¹. Та й поїздка купця Юрія, яку ми розглядаємо, також відбулася в 1702 р. А через кілька років — в жовтні 1707 — з Ніжина, через Галац, до Царгороду вирушив купецький караван¹².

До цих часів відноситься одна з, м'яко кажучи, належно не продуманих спроб Петра I змінити традиційні торгові шляхи до османських теренів на користь розвитку завойованого у турків в 1696 р. Азова, яка мала пряме відношення до України, але не була реалізована на практиці. 17 січня 1701 р. датується царський указ про оголошення грекам та іншим купцям з Царгороду та з Гетьманщини, які тієї зими мали приїхати з товарами до Москви, щоб надалі вони їздили торгувати в Азов. В інших місцях торгувати заборонялось: «а до Москви та в інші ні в які міста і на Свинську та на інші ярмарки не їздили, і в великоросійських і в малоросійських містах, між собою і ні з ким не торгували»¹³.

⁹ Акты Греческого нежинского братства. — С. 59–60; Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — С. 373; *Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — Киев, 1999. — С. 65.

¹⁰ Листи Івана Мазепи // Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський. — Київ, 2010. — Т. 2: 1691 — 1700. — С. 527–528.

¹¹ Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701–1703. — Москва, 2008. — С. 16–27, 136–146, 253–264.

¹² Путешествие иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 г.г.) // Православный палестинский сборник. — Санкт-Петербург, 1914. — Вып. 61. — С. 1, 2, 4.

¹³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 4. — С. 132.

Наскільки відомим був Єгипет серед купців з України, котрі їздили торгувати до османських володінь, сказати важко. Думаємо, поїздки туди не були звичайною справою хоча би через віддаленість цієї країни. Отже, вона була віддаленою, але досяжною. Інтерес для купців Єгипет міг викликати через те, що в ті часи він залишався найбагатшою провінцією Османської імперії¹⁴. Значне враження багатство цієї країни справило і на загаданого священика І. Лук'янова¹⁵.

Про її досяжність говорять поїздки туди людей, які мали некомерційний інтерес: є дані про перебування в цій країні духовних осіб, котрі їздили до Святої Землі і котрі тим чи іншим чином були пов'язані з Україною. Ці особи приносили до українців інформацію про свої враження від перебування на єгипетських теренах. Так, в серпні 1702 р. та в лютому 1703 р. по дорозі до Єрусалиму та назад Єгипет відвідав російський священик Іоанн Лук'янов¹⁶. Згадую його поїздки насамперед тому, що священик їхав через українські землі на шляху до Святої Землі та при поверненні звідти. І саме в Ніжині завершуються його подорожні записи¹⁷.

Вже незабаром — в грудні 1704 р. — з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря до Єрусалима вирушили ієромонахи Макарій та Селівестр, в червні-липні 1705 р. вони були у Єгипті. А в 1707–1709 рр. до Святої Землі подорожував чернігівський ієромонах Іполит Вишенський. В жовтні 1707 р. разом з грецькими та іншими купцями, які караваном прямували до Царгороду, він виїхав з Ніжина. У Яссах шляхи подорожніх розійшлися: купецький караван рушив до Галаца, а ієромонах до Бухареста. В квітні-травні і в липні 1708 р. Іполит був у Єгипті¹⁹.

Що стосується ніжинського купця Юрія, то в 1702 р. він приготував товари на 5 тис. талерів і «за звичайним своїм купецьким промислом» вирушив з ними у османські володіння. Очевидно, спочатку купець хотів вести торгівлю у Стамбулі, але через труднощі з реалізацією товарів вирушив до Єгипту. А вже у цій країні «судом Божим» Юрій помер. Після цього паша, який перебував у Єгипті, повелів забрати «на замок» всі товари купця. Дізнавшись про смерть чоловіка, його вдова Феодосія зайнялась справою повернення товарів. Насамперед вона направила до гетьмана І. Мазепи свого

¹⁴ *Crecelius D. Egypt in the eighteenth century // The Cambridge history of Egypt. — Cambridge, 2008. — V. II: Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century. — P. 67.*

¹⁵ *Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701–1703. — С. 66, 182, 308.*

¹⁶ Там же. — С. 64–68, 110–112, 180–184, 229–230, 305–309, 357–359.

¹⁷ Там же. — С. 124, 242, 372.

¹⁸ *Паломники-писатели петровского и послепетровского времени или путники во святой град Иерусалим // ЧОИДР. — Москва, 1874. — 1873, кн. 3. — С. 1, 6–8.*

¹⁹ *Путешествие иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 г.г.). — С. 1, 2, 4, 32–39, 59.*

сина, через якого «з плачем» повідала про надзвичайні матеріальні збитки, які сталися внаслідок втрати товарів чоловіка, і прохала про лист до російського посла в Стамбулі. Вважаючи це звернення цілком слушним через становище вдови, котра залишилася з дітьми, та понесла матеріальні втрати, що було гідно «християнського співчуття», український правитель відіслав до П. Толстого свого листа, датованого 20 липня 1703 р. Гетьман просив дипломата звернутися з клопотанням до великого візира та наближених до турецького султана людей, аби згідно з укладеним мирним договором всі товари були негайно видані з замку, куди повелів їх скласти єгипетський паша, синові вдови, а потім відпустити цю особу у зворотну дорогу, в Україну. І. Мазепа хотів, щоб члени постраждалої родини «через невинне своїх статків затримання не несли збитків». При цьому український правитель згадував про дії російського монарха, який завжди справедливо чинив стосовно підданих султана, якщо вони зверталися до царя зі скаргами на кривди, завдані людьми з його боку. Гетьман виявив настійливість у своєму проханні, зазначивши, що «повторно і по-десяте» просить за згадану вдову та її дітей (док. 1).

29 вересня 1703 р. син Юрія та Феодосії — «черкашенин» Федір Юр'єв приїхав на двір до російського посла і передав йому гетьманського листа. П. Толстой не одразу відписав українському правителю. Лист, у якому йдеться про купецьку справу, датується 20 жовтня. Цього ж дня він був відправлений з греком Андрієм Леонтьєвим. На початку посол образно висловив своє співчуття, зазначивши про прибуття Федора: «немилостива його фортуна привела до рук моїх». А далі повідомляв про складнощі, які могли завадити швидкому вирішенню проблеми: про неспокій та міжусобиці, які ще не завершилися в Османській імперії, через що тамтешні «міністри» не займалися «сторонніми» справами. Певно, тут під «сторонніми» малися на увазі зовнішні справи. Однак все одно росіянин висловлював готовність старанно потрудитися, аби розв'язати питання; писав про правомірність відповідного звернення до турецьких «міністрів». А самого Федора П. Толстой збирався затримати при собі до настання сприятливого часу для виконання його волі (док. 2).

Справа таки не була швидкою, але вирішилася успішно. 21 грудня 1703 р. пристав російського посла Асан-ага приніс до нього султанський ферман, котрий, за визначенням статейного списку, стосувався сина померлого купця: «про пожитки малоросійських міст мешканця черкашенина Федора Георгієва». Указ було написано турецькою мовою і завірено великим візиром. Він адресувався у «Місір», тобто у Єгипет, до тамтешнього паші, як зазначено перед його перекладом. У заголовку ж перекладу ферману вказувалося, що він адресований до паші та олександрійського кадія. Далі в указі знаходимо цікаві подробиці про самого купця, товари, які були ним привезені, та саму поїздку. Отже, в документі вказано, що раніше один з «московських» купців — «Келак Георгій», привіз «зі сторін московських» на

продаж срібло на 1400 левків, а також хутро горностаїв, білок, лисиць та інших товарів на 2600 левків. І, не змігши продати свої товари «в цих сторонах», під якими, певно, розумілись турецькі землі чи конкретно Стамбул, купець повіз їх на одному судні до Олександрії. А вже в Єгипті якийсь митник «мула жидовин» на ім'я Мозе взяв з Юрія заставу в митницю, а потім «оволодів» товарами купця на 1400 левків. Після цього купець, який проживав у будинку «начального кушніра» грека Панагіота, помер. А у Панагіота залишилися товари та інше майно Юрія. Тепер же за султанським розпорядженням всі речі купця, які залишилися у «вище іменованих» людей, належало віддати Федору (док. 3). Отже, Федору мало бути повернуте майно його батька, яке знаходилося у єврея Мозе та у грека Панагіота, бо тільки у них воно залишилось, згідно з записами султанського ферману. Яким чином Мозе «оволодів» частиною майна українського купця, з документу не зрозуміло.

Як повідомляв П. Толстой у своєму листі до українського гетьмана від 15 січня 1704 р., султанський указ він передав Федору. З цим документом син купця збирався їхати до Єгипту. На той час Федір перебував при російському дипломаті, очікуючи на кораблі, які будуть плисти у потрібному йому напрямі. З цим була проблема, бо зимова пора перешкоджала морському плаванню. 16 січня 1704 р. з турецької столиці від П. Толстого до Москви вирушив грек Іван Мануїлов, з яким пересилався лист до І. Мазепи та копія султанського ферману (док. 4).

Про фінал історії, пов'язаної зі спробою членів родини померлого купця Юрія повернути належне їй майно, дізнаємося із листа П. Толстого до українського правителя від 10 березня 1704 р. Того дня з цим листом з Константинополя виїхав українець Федір Чюлак. Російський дипломат сповіщав, що Федір Юр'єв з наданим йому ферманом до Єгипту не поїхав, а натомість став казати, що той документ потрібно переписати. П. Толстой прислухався до цього прохання — за його зверненням документ було переписано при Порті. На жаль, росіянин не зазначив, які саме зміни було внесено. Але й ці клопоти щодо ферману виявилися даремними. Федір до Єгипту знову відмовився їхати, пославшись на те, що у нього бракує грошей. Таке рішення викликало критику, скептичний коментар з боку П. Толстого, який зауважив про цю ситуацію: «однак і в тому би спосіб міг знайтися, щоб гроші були, якби не убогий він був з розумом». На той час Федір вже вирушив на Батьківщину, залишивши ферман у посла. Незважаючи на таку ситуацію, російський посол вважав, що пожитки українського купця можна повернути, якщо гетьман цього бажав. Для цього потрібно було прислати іншу людину, яка би «з добрим смыслом» могла вирішити справу. А сам П. Толстой був готовий допомагати (док. 5).

Тепер приділимо увагу кільком важливим і цікавим моментам з історії про подорож Юрія. Спочатку про адресатів султанського фермана, якими були паша та кадій. Коротко нагадаємо їх функції, що допоможе зрозуміти,

на якому рівні вирішувалося питання про майно українського купця. Отже, це були дві особи найвищого рангу, призначені османським керівництвом у провінцію. Паша був представником султанської влади в Єгипті. У його обов'язки входили збір та доставка податків, підтримання законності та порядку, захист стратегічних інтересів імперії. Паша також командував османськими збройними силами Єгипту²⁰. Призначення кадія — мусульманського судді, як представника закону, було однією з особливостей османської завойовницької традиції²¹. Кадії повинні були приймати рішення у відповідності з шаріатським правом і кануном, вони були знавцями шаріатського та звичайного права. Тому фермани та кануннаме, які зводили разом всі розпорядження влади, обов'язково направлялися до кадіїв, від яких вимагалось їх точне виконання. Повноваження та відповідальність кадіїв розповсюджувались на цивільні та кримінальні справи. Кадії виконували, зокрема, й адміністративні функції, пов'язані з торгівлею, поєднуючи судову та виконавчу владу²².

Тепер про ще одну цікаву діючу особу, згадану в документах, — митника-єврея, який заволодів частиною майна Юрія. Вивчення наукової літератури дозволило з'ясувати, що участь у справі саме єврея не випадкова. До того ж, на нашу думку, дані про специфіку соціального життя, економічні заняття євреїв в Османській імперії загалом та у Єгипті, зокрема, можуть придатися для порівнянь щодо цього ж і на українських теренах.

Спочатку приведемо кілька свідчень людей, котрі занотували свої власні враження стосовно діяльності євреїв в економічній сфері. Ось що писав французький ботанік і мандрівник Жозеф Піттон де Турнефор (1656–1708) з приводу посередницької діяльності євреїв між іноземними та місцевими купцями в Османській імперії: «Вся торгівля здійснюється через євреїв, і не можна нічого купити чи продати, що не пройшло би через їх руки»²³.

Італійський військовий та натураліст Луїджі Фердинандо Марсільї (1658–1730) залишив свої враження про роль євреїв у торгівлі. Він писав: «Жида розсіялись в усіх провінціях імперії, а особливо там поселились, де можна і є випадок торгувати. Це вельми неймовірно, як вони стараються про турецьку користь, хоча їх магометани всіляко зневажають. Однак немає жодної знатної людини, яка би не мала у своєму будинку жида при-

²⁰ Winter M. *Egyptian society under Ottoman rule 1517–1798*. — London–New York, 2000. — P. 32–33.

²¹ Итширли М. Организация Османской империи // История Османского государства, общества и цивилизации. — Москва, 2006. — Т. 1. — С. 172.

²² Айдын М.А. Право в Османском государстве // История Османского государства, общества и цивилизации. — Москва, 2006. — Т. 1. — С. 338–341.

²³ Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. — Москва, 1991. — С. 59.

ставленого до нагляду над усім своїм купецтвом; що чинять і християнські купці в усіх європейських народах»²⁴.

Французький комерсант Леруа, який тривалий час проживав у Стамбулі, у 1742 р. написав працю «Детальний опис торгівлі більшої частини Європи у Леванті», де зауважував про євреїв: «Ця нація, котра в торгівлі вельми дотепна, так себе потрібною вчинила, що турки, почавши від Порти навіть до купців, без них обійтись не можуть, я ж можу сказати, що вони краще кожної іншої нації в тому послуговують»²⁵.

А європеець — автор короткого анонімного трактату про стан Османської імперії, котрий був написаний у середині XVIII ст., так бачив роль євреїв у торгових операціях: «Турок не стане нічого купляти без посередництва єврея. Всі великі люди, всі військові корпуси мають свого базиргянбаши, звичайно єврея, котрий піклується про задоволення їхніх потреб, про їхні прибутки»²⁶.

Наукові розвідки, в яких розглядається діяльність євреїв безпосередньо у Єгипті, показують їх значну роль у фінансових справах країни. На початку XVIII ст. послідовники іудаїзму займали провідні позиції серед общин іно-вірців у Єгипті. Вони успішно займалися державними фінансами, лихварством, відкупами. Євреї традиційно були тісно пов'язані з яничарами, часто виступали в якості субпідрядників і управляючих при яничарських начальниках²⁷.

Загалом, як свідчить дослідження історика М. Вінтера з Тель-Авіва, євреї займали домінуючі позиції у фінансових справах Єгипту протягом більшого часу османської зверхності, вони проживали у містах, були наближені до правлячої верхівки, міської і центральної військової влади. Багато євреїв були митниками²⁸.

Завершуючи оповідь про поїздку українського купця Юрія до Єгипту, зауважу, що у додатку читач може ознайомитися з п'ятьма документами зі статейних списків П. Толстого за 1703 та 1704 рр., котрі й відображають перебіг подій описаної у цій статті історії. При публікації документів їхні частини, котрі не мають відношення до теми статті, були випущені. Місця таких пропусків позначено квадратними дужками.

²⁴ *Марсильї де*. Военное состояние Оттоманския империи с ея приращением и упадком. — Санкт-Петербург, 1737. — Ч. 1. — С. 19.

²⁵ *Мейер М.С.* Указ. соч. — С. 59.

²⁶ Там же.

²⁷ *Иванов Н.А.* Османский Египет и североафриканские вилайеты в XVIII в. // История Востока. — Москва, 2000. — Т. III: Восток на рубеже средневековья и нового времени XVI–XVIII вв. — С. 413.

²⁸ *Winter M.* Op. cit. — P. 203–210.

Документи

№ 1

Лист Івана Мазепи до Петра Толстого

1703 р., липня 20, Батурын.

Сентября в 29-де, приехал в Константинополи на посольской двор черкашенин Федор Юрьев, и подал послу, от гетмана и ковалера Ивана Степановича Мазепы лист, а в том листе писано.

Божиею милостию, пресветлейшаго и державнейшаго великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца, и многих государств и земель восточных и западных и северных отчича и дедича и наследника и государя и облаадателя, его царского пресветлого величества, ближнему стольнику и послови у Порты Оттоманской, при дворе салтанова величества пребывающему, и наместнику алатарскому, господину Петру Андреевичю Толстому, моему велце ласкавому приятелеви, зычливое мое препосылаю поздравление.

Его царского пресветлого величества державы, реименту моего города Нежина, обывателька вдова Феодосия Юрьева, подавала нам свою суплику плачливе во оной выражаючи крайний своего имения упадок, таковым способом ставшийся, прошлого року, покойный Юрья муж ея, приспособивши розных купецких на пять тысячей тарелей товаров, за обыклым своим купецким промыслом, для лутчей корысти, запустился был з оными в державу пресветлой Порты Оттоманской, имянно до Египту, которого когда судом Божиим там во Египте смерть постигла, тогда всю ходобу в помяненной сумми товарах по нем оставшуюся, паша там во Египте застающий велел на замак забрати, для якої своей неслушне запропащающейся худобы выискался посылаючи она з ымуслу сына своего, просила моего за собою до вашей милости причинного листа, яко теды слушное ей в той мере оказывается быти прошение, и годно сиротство ее з детьми вспол пропажею своего имения ставшееся узнается быти христианского сожаления, так я пишючи за оною, причинный сей лист мой, велце прошю вашей милости, изволь ваша милость многомошным своим ходатайством, до везиря его милости, и ближних салтанова величества турского, о том пилно в тое вложитися, жебы щидячи целости постановленного мира, пресветлейшим и державнейшим великим государем нашим, его царским пресветлым величеством, и пресветлою Портою Оттоманскою, своего тридесятолетнего мира, неотложно велено все товары от мала до велика, реченной бедной вдовы сынови в том деле посылаемому, з замку в котором паша египетцкый оные казал зложити, выдати и отпустить оного свободно назад сюда восвояси, жебы оныи

шкодуючи чрез невинное своих именей удержание, не поносили убытков, якоже и пресветлейший и державнейший великий государь наш, его царское пресветлое величество, не нарушаючи, о вашем, крепко хоронячи целость мирных договоров, с пресветлою Портою Оттоманскою, учиненных обывателем их тамошним, всегда когда в якой кривде, своей от людей державы его монаршей учиненных отзывалися, и отзываються, належитую з винных повелевал, и повелевает давати управу, при сем повторе, и по десяте, за помянненною вдовою з детьми ее, до вашей милости причиняючися зычу вашей милости добраго от Господа Бога здравия, и счасливаго повожения, и самого себе приязливой твоей любви, всегда отдаюся, з Батурина року 1703-го, месяца июля дня 20-го.

Вашей милости всего добра зычливый приятель, Иван Мазепа, гетман и ковалер его царского пресветлого величества, Войска Запорожского.

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 446–446 зв.

№ 2

З листа Петра Толстого до Івана Мазепи

1703 р., жовтня 20, Константинополь.

Октября в 20-де, посланы з греченином Андреем Леонтьевым письма, к гетману и ковалеру Ивану Степановичю Мазепе, да к Москве, к боярину Федору Алексеевичю Головину, а в письме к гетману писано.

Его царского пресветлого величества, подданному Войска Запорожского, обоих сторон Днепра гетману, и славнаго чина святого апостола Андреа кавалеру, превосходительнейшему господину, господину сиятельнейшему, моему милостивому благодетелю Ивану Степановичю Мазепе, здравия долгоденствия и счасливаго пребывания во многия лета усердно желаю.

Во первых, благодарствую ясновельможности вашей за многоявляемые ко мне милости, которые с великою моею радостью приемлю, и благодарити милость вашу никогда престану.

Потом возвещаю ясновельможности вашей, един человек реименту преимущества вашего, нежинской житель вдовы Феодосии сын приехал ко мне в Константинополь сентября в 29-де, и письмо вашей милости писанное о деле ево я у него восприял, и силу соизволения вашего выразумел, о чем ответственую сиятельству вашему, сиче.

Немилостивая ево фартуна привела до рук моих то ево дело, не в пристойность вскоре к доброму совершению время, понеже настоящее время во странах сих зело неспокойно, и междоусобие, не в совершенном еще усмирении, и министры их не внимают посторонних ныне дел, зане отяг-

ченны суть своими внутренними тягостьми, обаче елико возмогу за повелением вашей милости, готов есмь с прилежным тщанием труд мой о том положить, понеже и пристойное дело, еже мне министром их не обвиняся о сем говорити, ныне же того человека удержажом, при мне да пребудет некое время, ожидая способного ко исполнению воли своея времени. [...]

Слуга милости твоей, Петр Толстой.

Из Константинополя октября в 20-де, 1703-го.

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 458–459.

№ 3

Ферман Агмеда III

1703 р., листопада, Константинополь.

Декабря в 21-де, пристав посольской Асан ага, по словам посольским принес к послу ферман, то есть указ салтанской, писан по турецки, за везирскою рукою, в Мисирь к паше, о пожитках малороссийских городов жителя черкашенина Федора Георгиева, которой приехал к послу в Константинополь с листом гетмана и кавалера Ивана Степановича Мазеы, которой лист вписан в сем статейном списке выше сего сентября в 29-де; и тот предреченной салтанской указ, с турецкого языка переведен на словенской язык, а в том переводе написано.

Перевод с указу к паше, и к кадию александрийскому.

Как придет сей высокий знак салтанский, буди ведомо что чрез арчъ, послан от ясного между великими господа, и достойно зрительными в народе Месиевом, от Петра Андреевича Толстова, посла московского, пребывающаго у Высокой Порты, его же конец да окончится во благо; дал знати, как един ис купецких людей московских, именем Келак Георгий, купецкой человек, прежде сего привесши ис стран московских для продажи на тысячу на четыреста левков серебра, да на две тысячи на шестьсот левков, горносталей, мехов белых, да белых же мехов черевых, и лисьих мехов черевых, и розных товаров, так не возмогши продать в сих странах, повес их на одном судне во Александрию, и мытоимец по имени Мозе мула жиловин, как взял у него залог в таможду, и овладел на тысячу на четыреста левков, ево товаров, после того предреченный купец живучи в состоянии ходящаго в доме начальнаго кушнера греченина по имени Панагиота, умер, как прошло три дни, остались у него некоторые товары и пожиток у предреченного грека, Панагиота хозяина, и как он дал ведомость о убытке учинившемся ему, весь пожиток и товары обретающияся у

предреченных, вышеимянованного умершаго, должно их иметь, и отдать ево сыну по имени Федору, а ради того, чтоб не преступить в прямой правде и в статье имперяльской, испросил сей мой высокой указ, с которым указом как придет, должно б по образу ево совершить, и чиня иметь и дать все вещи и товары, и все что будет предреченного умершаго во владетельстве вышеимянованных, его сыну Федору, и охраните добре, чтоб ни чинить преступать прямую правду, и статью имперяльскую, так да узнаете, и да учините веру благородному равномерию, дан в Константинополи, в последних числах резапа 1115 которое придет в первые числа ноября, 1703-го.

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 494–494 зв.

№ 4

З листа Петра Толстого до Івана Мазепи

1704 р., січня 15, Константинополь.

Того ж числа отпущен к Москве греченин Иван Мануилов, а с ним посланы письма, к [...] гетману и ковалеру Ивану Степановичю Мазепе. [...] В листе к гетману и ковалеру Ивану Степановичю Мазепе писано сице.*

Его царского пресветлого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману и славного чина святого апостола Андрея ковалеру сиятельнойшему и превосходительнейшему господину, господину Ивану Степановичю Мазепе о Господе радоватися во многие лета желаю.

Повинность моя объявити ясновельможности твоей которой реименту ваша милости человек Федор Юрьев приехал ко мне с листом вашего превосходительства желая сыскать пожитки оставшие по смерти отца ево и по тому вашему повелительному мне писанию колико возможность допустила я Порте Оттоманской предлагал и от Порты в те страны где те ево пожитки есть указ салтанова величества послать велено и тот указ министры турецкие прислали ко мне а я оный вручил тому предреченному человеку Федору и с тем указом тот Федор замышляет ехать в те страны для взятия тех пожитков сам и чем то дело окончится ясновельможности вашей ведомо учиню но еще ныне предреченной Федор обретається при мне ожидая в те страны плывущих караблей, понеже ныне настoit время зимы, которое обыкновенно возбранением суть морскому плаванію.

При сем моем писании для ведома ясновельможности вашей с предреченного салтанского указа посылаю список. [...]

По сих слуга вашей милости Петр Толстой.

* 16 січня 1704 року.

Из Констанстинополя генваря дня 15-го 1704-го.

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1704. — Спр. 3. — Арк. 5 зв., 8 зв.—9.

№ 5

Лист Петра Толстого до Івана Мазепи

1704 р., березня 10, Константинополь.

*Того ж числа * послано письмо к гетману и ковалеру Ивану Степановичю Мазепе с черкашенином с Федором Чюлаком, а в нем писано сице.*

Его царского пресветлого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману и славного чина святого апостола Андрея ковалеру, сиятельнейшему и преимущественнейшему господину, господину моему милостивейшему благодетелю Ивану Степановичю Мазепе, здравия долгоденствия с приращением всяческих благ желаю.

При сем возвещаю преимуществу твоему, которой человек реименту вельможности вашей Федор Георгиев приезжал в Константинополь желая пожитки отца своего сыскати и по повелению сиятельства твоего я в том деле трудился, и каков ему ферман от Порты взял с того прежде сих времен послал к милости твоей список, обаче он Федор с тем ферманом в Мисирь не поехал, и говорил чтоб тот ферман переписать и по ево прошению паки я у Порты то зделал, что тот ферман написали по ево желанию но оный и с тем ферманом для взятия пожитков не поехал же и сказал что он возбранился в том оскудении денег, однако ж и в том бы способ мог сыскатися, чтоб деньги были, ежели бы не скуден он был с разумом, и ныне он Федор поехал во страны отеческия, а ферман оставил у меня, и ежели вашему преимуществу угодно, чтоб те ево пожитки сыскать, благоволи прислати инаго человека кроме ево Федора кто б з добрым смыслом возмог оное дело исправить, и надеются еже колико возможность допустит при помощи Божии за нашими трудами сыщет погибшее, обаче как о том твоей ясно-вельможности понравится, тако да изволишь учинити.

При сем слуга готовый Петр Толстой.

Из Константинополя марта 10-го дня 1704-го.

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1704. — Спр. 3. — Арк. 105 зв.—106 зв.

* 10 березня 1704 року.

Володимир Пришляк

Генеральний писар Михайло Турковський

Для студіювання ранньомодерної історії України XVI–XVIII ст. важливим і вкрай необхідним залишається з'ясування місця верхівки українського суспільства — козацької старшини, як і козацтва в цілому — у суспільно-політичних процесах доби.

Процес виокремлення козацької старшини в особливу групу зі своїми інтересами та привілеями розпочався ще за Хмельниччини й «Руїни» та особливо посилювався у Гетьманщині в XVIII ст. Саме козацька старшина стала основою формування нового вищого стану¹. Від Зборівського договору 1649 р. та Переяславсько-Московської угоди 1654 р. козацька старшина отримувала не лише великі військові повноваження, але *de facto* — цивільну владу на території, що була відвойована від польської домінації «през шаблю». Такий небачений раніше обсяг влади, можливість реального впливу на внутрішню ситуацію і зовнішню політику, рік за роком зростання значення і повноважень Старшинської ради (Ради старшин) як корпоративного колегіального органу на протигагу загальній Генеральній військовій раді поступово перетворило козацьку старшину на найбільш впливову провідну верству, яка набула рис національної еліти².

У конституційних пактах Пилипа Орлика 1710 р. спеціально наголошувалося, «абы в ѡтчизнѣ п[а]шой первенствующими были совѣтниками енеральная старшина, такъ респектомъ ѡрядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и ѡставичной при гетманахъ резиденції»³. Генеральна старшина — верхівка адміністративного апарату, вище військове і цивільне керівництво Війська Запорозького на формально виборних посадах, яке здійснювало управління усім козацьким військом та його окремими службами (артилерією, військовим вишколом, діловодством тощо). Найвищі військові чини зосередили у своїх руках також управління органами державної влади і практично

¹ Okinshevich L. Ukrainian Society and Government 1648–1781. — Munich, 1978. — Р. 46.

² Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права. — К., 1929. — Т. VI. — С. 269; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 60–63.

³ Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підгот. О.Б. Вовк // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4 (269): липень–вересень. — С. 160.

перетворилися на державну адміністрацію, фактично — уряд, своєрідний кабінет міністрів та водночас генеральний штаб Гетьманщини⁴.

Генеральна старшина, а також полковники, як люди влади, не лише виконували функції політичної еліти козацької України, але і як вищий старшинський генералітет разом із полковниками творили своєрідну соціо-службову корпорацію. До генеральної старшини загалом належало дев'ять осіб. До її вищої групи, яку очолював гетьман, належали генеральний обозний, генеральні судді, генеральний підскарбій та генеральний писар. До нижчої — генеральні осавули, генеральний хорунжий і генеральний бунчужний⁵. Таким чином, генеральний писар займав ранг між генеральними підскарбієм та осавулом⁶. До генеральної старшини за впливовістю примикали також і бунчукові товариші, які традиційно перебували під протекцією гетьмана. Спочатку генеральну старшину обирали на загальних Генеральних військових радах, потім вона стала призначатися гетьманом, а згодом — російським урядом.

Генеральна старшина відігравала провідну роль на Генеральних військових та Старшинських радах, особливо у випадках відсутності гетьмана. Лев Окиншевич слушно називав її обмеженим постійним кворумом Старшинської ради, установою *sui generis*⁷ (тобто такою, яка має унікальний правовий статус). 16 грудня 1728 р. датований документ Верховної таємної ради про призначення в Гетьманщині генеральної старшини⁸.

Перше місце після гетьмана в ієрархії генеральної старшини Гетьманщини традиційно посідав генеральний військовий обозний. Він відав Генеральною військовою артилерією, яка знаходилася у гетьманській резиденції у Глухові, полковою та сотенною артилерією і загалом усім обозом. В часи гетьманування Данила Апостола цей уряд з 18 березня 1728 р. і аж до своєї смерті 24 січня 1749 р. обіймав чернігівець Яків Лизогуб⁹.

⁴ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 3.

⁵ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для виучування західньо-руського та українського права. — К., 1926. — Вип. 2. — С. 91–92; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 173; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Mass., 1978. — Vol. 1. — P. 7.

⁶ Степенный Малороссийских воинского звания чинов порядок по гетмане // Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ. — М., 1847. — Кн. 6. — С. 66–67.

⁷ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. — К., 1924. — Кн. IV. — С. 14–15.

⁸ Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся въ С.-Петербургскомъ Сенатскомъ архиве за XVIII век / Сост. П. Барановъ. — СПб., 1875. — Т. II: 1725–1740. — № 3289. — С. 174.

⁹ Детальну реконструкцію його життєпису див.: Пришляк В. Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб // Крізь століття: [студії на пошану

Другою особою після генерального обозного, який правив верховні військові справи, у цивільних справах був генеральний військовий писар. За етимологією термін «писар» — суто український. За своїми обов'язками і повноваженнями він стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у поточні справи внутрішньої та зовнішньої політики. Генеральний писар готував універсали на підпис гетьману, листувався з полковниками, іншою старшиною, виконував багато завдань і доручень державно-адміністративного характеру. Зазвичай на уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід і, як правило, пройшли вишкіл Генеральної військової канцелярії. Зрештою, у розпорядженні писаря постійно перебувала спеціальна військова гетьманська канцелярія та гетьманський (державний) архів, в якому зберігалися усі найважливіші документи і в яких на чолі зі старшим писарем працював штат канцеляристів (старших канцеляристів і канцелярських підписків), які мали добру освіту та знали мови¹⁰. За своїм становищем і повноваженнями з поміж козацької старшини генеральний писар як державний канцлер найліпше знав і найближче стояв до керівництва зовнішньою політикою та дипломатією Гетьманату¹¹. У цьому випадку промовистими є приклади Івана Виговського чи Пилипа Орлика. В останні роки дещо пожвавилися розвідки в царині наукової біографістики, просопографії, зрештою археографічні публікації про писарів Війська Запорозького Низового¹².

Реорганізація 1720 р. гетьманської канцелярії полягала в тому, що її було відокремлено від уряду гетьмана, отже тим самим із гетьманської вона стала

Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя]. — Львів, 2012. — С. 575–595. — (НТШ. Українознавча наукова бібліотека НТШ; ч. 33).

¹⁰ Про порядок діловодства під орудою генерального писаря в часи та відразу після смерті Д. Апостола, станом на 1734 р., див.: *Джиджора І.* До історії Генеральної Військової Канцелярії // *Записки НТШ.* — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. I. — С. 39–51; передрук: *Джиджора І.* До історії генеральної військової канцелярії // *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / З передмовою акад. М. Грушевського.* — К., 1930. — (Записки Історичної секції ВУАН. — Т. XXXVI). — С. 110–118.

¹¹ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. — С. 122–123; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Mass., 1978. — Vol. 2. — Р. 664–666; *Стафійчук В.В.* Уряд України XVII–XVIII століть у світлі друкованих джерел // *Архіви України.* — 1996. — № 4–6 (239): липень–грудень. — С. 63–69; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 34–35; *Його ж:* Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату // *Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст.* — К., 2013. — С. 161; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — К., 2011. — С. 300–302.

¹² *Кузик Т.* Писар Низового Війська Запорозького Олексій Петруша (Матеріали до біографії) // *Київська старовина.* — 2003. — № 6. — С. 133–140; *Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Зб. документів / Упоряд. І.Л. Синяк.* — К., 2010.

загальновійськовою, тобто державною. Її було передано під безпосереднє управління Генеральної військової канцелярії — новоствореного колегіального військово-адміністративного органу влади, що складався із представників козацької старшини та фактично являв собою уряд держави. До 28 січня 1732 р. тут існувала визначена гетьманом і старшиною посада реєнта, останнім її обіймав Данило Покорський. Реєнт ставав на заміну генерального писаря у випадку його відрядження або хвороби. Саме з цих причин після скасування посади реєнта 20 березня 1734 р. М. Турковський звернувся з проханням до князя О.І. Шаховського про встановлення натомість посади старшого канцеляриста¹³.

Атрибутом (клейнодом) уряду генерального писаря була державна печатка Війська Запорозького («козак з мушкетом на плечі»), і до указу від 17 листопада 1720 р. генеральний писар залишався її охоронцем і прикладав до усіх відповідних документів. Відтак згідно указу ця «войскова» (державна) печатка переходила у безпосереднє розпорядження гетьмана, а натомість генеральний писар став володіти другою державною печаткою, яка відрізнялася від першої лише за назвою й іменувалася «кабинетскою» (урядовою)¹⁴.

У службовій ієрархії Російської імперії генерального писаря, як і решту генеральної старшини, окрім гетьмана і генерального обозного, Колегія іноземних справ прирівнювала до рангу полковника¹⁵. Теж саме було прописано і в указі імператриці Анни Іоанівни від 28 грудня 1733 р., згідно з яким чин генерал-майора передбачався для генерального обозного; полковників — для решти козацької старшини. Пізніше, у 1760-х роках, писареві надавали чин статського радника¹⁶.

Стрімке сходження Михайла Турковського на вищий щабель гетьманського уряду в Глухові припало саме на часи гетьманування Данила Апостола. 1727 р. він був і став одним із реальних претендентів на посаду другого генерального судді. У щоденних записках Якова Марковича зазначено, що 6 жовтня 1727 р. укомплектована була у першому складі генеральна старшина: Гнат Галаган став генеральним обозним, Захар Роцаковський і Михайло Турковський — генеральними суддями, Семен Чуйкевич — генеральним писарем, Іван Гамалія — генеральним осавулом, Андрій Миклашевський — генеральним хорунжим, ічнянський сотник Григорій Стороженко —

¹³ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930. — Ч. II: Рада старшин. — Додатки-матеріали. — № XIX. — С. 316, 319–321.

¹⁴ Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — С. 301–302.

¹⁵ АВПРИ. — Ф. 124: Малороссийские дела. — Оп. 124/II. — 1733 г. — Д. 7: Справка Коллегии иностранных дел для Кабинета е. и. в., в каком военном ранге можно считать гетмана Апостола и всех его служащих, 17 декабря 1733 г. — Л. 1 об. Копія.

¹⁶ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. II. — С. 150.

генеральним бунчужним¹⁷. Кар'єра Михайла Турковського на посаді генерального писаря розпочалася все ж аж від 16 грудня 1728 р. і тривала 11 літ до його смерті у 1739 р.¹⁸ М. Турковський замінив на цій посаді Семена Чуйкевича, що перебував на цьому уряді від 6 жовтня 1727 р.¹⁹

Після елекції гетьмана 1 жовтня 1727 р. на перших порах генеральні судді і писар, поки не усталився корпус вищої старшини, перебували на своїх посадах тимчасово, тобто «до указу»²⁰. У розлогій справі про донесення гетьмана Д. Апостола на таємного радника Ф.В. Наумова, де зберігаються матеріали допитів останнього у серпні 1728 р., довідуємося, що Верховна таємна рада цікавилася, кого з козацьких старшин було вибрано «волными голосами», а кого призначено за наказом царського міністра? У ній, зокрема, фігурували імена бунчукових товаришів Михайла Турковського і Захара Рощаківського, яких товариство вибрало саме «в писарі генеральні»²¹. Зокрема, перед Ф.В. Наумовим ставили питання щодо лояльності, відповідності та компетентності обраного генералітету, «в том числѣ в генералные писари Турковского, который в звании писарском никогда не бывал, и в том не искусен»²².

У лютому 1728 р. новообраний гетьман їздив до Москви на пишні урочистості з нагоди коронації юного імператора Петра II — сина царевича Олексія Петровича, де і подав петицію про відновлення старих державних прав Гетьманської України на основі «Березневих статей» 1654 р., в якій йшлося «про нужди Малоросіи». Двадцять вимог — «Просительные статейные пункты», подані гетьманом 12 березня 1728 р. в Москві молодому цареві через канцлера і президента Колегії іноземних справ, графа Г.І. Головкина, для розгляду «хорошо ли они сочинены», започаткували новий етап у відновленні козацької автономії²³. Власне, копія цих вимог зроблена М. Турковським, наприкінці якої зберігся не лише власноручний підпис

¹⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, 1716–1745 / Изд. А. Марковича. — М., 1859. — Т. I (1716–1735). — С. 246.

¹⁸ АВПРИ. — Ф. 124. — Оп. 124/І. — 1728 г. — Д. 62: Выписка о представлении в генеральные писари Семена Чуйкевича, и об определении в должность онаго чина Турковского, 13 декабря 1728 г. — Л. 1; *Маркевич Н.* Історія Малоросії. — М., 1843. — Т. V. — С. 161–163; *Репан О.А.* Генеральна старшина та полковники Гетьманщини в 1742 р. // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2008. — Вип. 6. — С. 46.

¹⁹ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, 1716–1745. — С. 246.

²⁰ РГАДА. — Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. — Оп. 29. — Д. 1793: Дѣла Правительствующего Сената по Малороссийской экспедиции съ 1728 по 1738 г. — Л. 673.

²¹ РГАДА. — Ф. 13 (Разряд XIII): Дела об Украине. — Оп. 1. — Д. 15. — Л. 12–12 об.

²² Там же. — Л. 25.

²³ РГВИА. — Ф. 864: Военно-ученый архив — Оп. 16. — Д. 41. — Л. 1–23 об.

гетьмана, але й неповторний вензель підпису генерального писаря²⁴. Аналогічні підписи гетьмана і генерального писаря поставлені й на датованій 27 липня 1728 р. чернетці-копії зі вставками тексту роз'яснень напроти кожного із «Просительних статейних пунктів»²⁵. Все це завершилося, як відомо, 22 серпня 1728 р. «Рішительними пунктами» царського уряду.

Услід за «Статейними пунктами» Д. Апостол представив на затвердження російському урядові генеральну старшину і полковників, яких вибрали чи поставив на уряди гетьман у Глухові 1 жовтня 1727 р. Однак Верховна таємна рада не затвердила глухівських виборів і призначила генеральну старшину «по своему усмотрению»²⁶.

Виписка-витяг про представлення на посаду генерального писаря кандидатури Семена Чуйкевича, який виконував ці обов'язки у 1727 р., та остаточне визначення щодо іншої кандидатури, а саме Михайла Турковського, у 1728 р. зайвий раз наголошує на певній конкуренції в середовищі старшинського корпусу²⁷. З цього приводу викликає також інтерес довідка від 17 грудня 1733 р. Колегії іноземних справ, спеціально складена для імператорського Кабінету, про приведення у відповідність військових рангів гетьмана Д. Апостола, генеральної старшини і полковників до нової системи із 14 імперських звань та чинів у службовій ієрархії Російської імперії, запровадженій Петром I згідно «Табеля про ранги» 1722 р. Генерального писаря, двох генеральних суддів, генерального підскарбія, двох генеральних осавулів, генерального хорунжого і генерального бунчужного Колегія іноземних справ прирівнювала до рангів полковників²⁸.

Пройшов деякий час, поки 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада підписала указ про призначення в Гетьманщині вищої генеральної старшини: обозним — Якова Лизогуба, суддями — Михайла Забілу, Андрія Кандибу, писарем (до указу) — Михайла Турковського, осавулами — Івана Мануй-

²⁴ Там же. — Л. 9; НИОР РГБ. — Ф. 159: Коллекция Н.А. Маркевича. — № 27 (6). — Л. 333–337 об.

²⁵ РГВИА. — Ф. 864. — Оп. 16. — Д. 41. — Л. 23 об.; ІР НБУВ. — Ф. 40: Архів М. Василенка. — № 606: Статті гетмана Данила Апостола. — Арк. 1–32. Копія; опубл.: *Маркевич Н.* Історія Малоросії. — М., 1842. — Т. III. — С. 344–390.

²⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. — Ч. I. — С. 246, 304.

²⁷ АВПРИ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1728 г. — Д. 62.

²⁸ АВПРИ. — Ф. 124. — Оп. 124/2. — 1733 г. — Д. 7: Справка Коллегии иностранных дел для Кабинета е. и. в., в каком военном ранге можно считать гетмана Апостола и всех его служащих, 17 декабря 1733 г. — Л. 1–4 об. Копія. Див. також: *Пришляк В.* Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // Архіви України. — 2013. — № 1 (283): січень–лютий. — С. 153–154.

ловича, Федора Лисенка, хорунжим — Якима Гречаного і бунчужним — Івана Бороздну²⁹.

Загалом гетьманський дворянин, український шляхтич герба «Юньчик» за родоводом, Михайло Турковський свою службу розпочав «при боку» гетьмана Івана Мазепи як «дозорця» почепський, а згодом, у 1706–1707 рр., вже як мглинський сотник³⁰. На початку Північної війни потрапив і перебував у шведському полоні³¹. У документах цього часу «пан Турковський» згадується з лютого 1709 р.³². Тісно пов'язаний саме із Мглинською сотнею Стародубського полку, де, ймовірно, народився і мав рангові й спадкові маєтності³³. Господар Гадяцького замку в 1710–1712, 1719–1720, 1723, 1725–1727 рр., отже, мазепинцем був непослідовним. У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського збереглася розписка від 18 квітня 1712 р. М. Турковського гадяцькому полковникові Івану Чарнишу про отримання 100 золотих із млинарського збору³⁴. У 1719–1720 рр. господар Гадяцького замку мав проблеми з розквартируванням тут російського Володимирського драгунського полку, про що свідчать його донесення та супліки³⁵. 14 жовтня 1727 р. Данило Апостол видав універсал, в якому підтверджував право незмінного господаря Гадяцького замку на збір податків з підлеглих маєтностей³⁶. Поїздки до Москви та виконання інших гетьманських доручень не ліпшим чином впливали на господарські справи. Тому на особисті прохання, з якими він неодноразово апелював до гетьмана, М. Турковський на початку 1729 р. залишив цю посаду³⁷.

²⁹ Архив Правительствующаго Сената. Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском Сенатском архиве за XVIII век / Сост. П. Барановъ. — СПб., 1875. — Т. II: 1725–1740. — № 3289. — С. 174; Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. — Т. VI (июнь–декабрь 1728 г.) / Под ред. Н.Ф. Дубровина // СИРИО. — СПб., 1893. — Т. 84. — № 271. — С. 705.

³⁰ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар; упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. — Вид. 3-є, доп. і виправл. — Нью-Йорк; К.; Львів; Острог; Торонто, 2003. — С. 104, 161.

³¹ *Модзалевський В.Л.* Турковские // Малоросійський родословник. — Т. V. — Вип. 3 / Упоряд. В.В. Томазов. — К.; СПб., 2004. — С. 15.

³² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — № 383. — С. 344.

³³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Упоряд. К. Лазаревська // Український архів. — К., 1929. — Т. I. — С. 228–229; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упоряд. І. Бутич. — Київ, Львів 2002. — Ч. I. — № 438. — С. 474.

³⁴ ЧИМ. — Інв. № АЛ-501-14-10/23. — Арк. 1. Оригінал, печатка.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 332. — Арк. 3; Спр. 390. — Арк. 2; Спр. 462. — Арк. 4.

³⁶ ІР НБУВ. — Ф. I: Збірка О. Лазаревського. — № 53762 (Лаз. 13). — Арк. 144 зв.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 6; *Васильєва О.* Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727–1734 рр.) // Київська старовина. — 2009. — № 1–2 (385–386): січень–квітень. — С. 140–141.

М. Турковський був одружений з донькою мглинського сотника, українського шляхтича, полкового стародубського судді (1705–1708) Івана, сина Романа, Ракушки-Романовського, Марфою. З дітей найбільш відомий син Максим — спочатку військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії, згодом мглинський осавул і вїйт, сотник полковий стародубський, бунчуковий товариш³⁸. Стародубський полковий суддя Микола Ханенко у своєму щоденнику описував, як у жовтні 1730 р. з Мглина до Стародуба приїхала пані Турковська на гостину до родини Федора Ширая, внука відомого тут з попередніх часів вїйта і купця Спиридона Ширая, а також як гостила у дружини стародубського полкового писаря Анастасії Скорупи, з дому також Шираїв³⁹.

Сам процес сходження М. Турковського до посади генерального писаря був поступовим і не завжди простим. У 1728 р. він супроводжував Данила Апостола під час поїздки до Москви і навіть залишився там після повернення гетьмана до Глухова, час від часу листовно доповідаючи останньому про політичну ситуацію та розгляд у Колегії іноземних справ позовів, що стосувалися гетьманського двору⁴⁰. 11 січня 1729 р. Петро II видав у Москві указ про затвердження поданих гетьманом кандидатів на уряди панів генеральної старшини, серед яких (після обозного та двох суддів) було призначено на посаду й прийнято присягу в церкві й «за писара до до 8казу Ншого Михайл8 Турковском8»⁴¹. У складі усього тодішнього козацького генералітету згаданий «за Писара Енерального до 8казу Пнѣ Михайло Турковский», як занотовано в діаріуші Генеральної військової канцелярії, 31 січня 1729 р. рано прибув із Москви до Глухова⁴². Підпис «за Писара правящий» М. Турковського стоїть третім після гетьмана, генерального обозного Я. Лизогуба, генерального судді М. Забіли і у донесенні Данила Апостола від 14 травня 1729 р. з підписами козацької старшини до російського імператора Петра II із обґрунтуванням доцільності перенесення гетьманської столиці з Глухова до Батурина, на підставі того, «что за прежнихъ Гетмановъ резиденція Гетманская была в Батуринѣ»⁴³. 6 квітня

³⁸ Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К., 1987. — №№ 101, 116, 119. — С. 98–99, 111, 113; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К., 2010. — С. 717–718.

³⁹ Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.) / Изд. А. Лазаревский. — К., 1884. — С. 17–18.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 17.

⁴¹ Там само. — Спр. 3062: Справа про призначення на посади генеральної старшини. — Арк. 2, 3, 4.

⁴² ІР НБУВ. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 21 зв.

⁴³ РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Д. 3568. — Л. 179. Оригінал; копія — ЦДІАЛ України у Львові. — Ф. 309: НТШ. — Оп.1. — Спр. 2495. — Арк. 97; АВПРИ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1729 г., д. 25, 2 л. Чернетка; ІР НБУВ. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 476; ІР НБУВ. — Ф. VIII: Київський університет св. Володимира. — № 1457. —

1729 р. генеральний писар у складі делегації, що складалася з генерального обозного Я. Лизогуба, генерального осавула І. Мануйловича та військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії вітали гетьмана з Великоднем у Глухові: традиційно «купно» приходили «с повѣншованемъ»⁴⁴. На початку січня нового, 1730 р. виконувачеві обов'язків генерального писаря разом з іншими старшинами виділено було квартиру в гетьманській резиденції у Глухові⁴⁵. У березні того ж року разом з гетьманом до Москви їздили генеральний осавул, генеральний суддя і генеральний писар⁴⁶. Свою руку Турковський приклав і до документа від 22 травня 1730 р. про козацькі млини⁴⁷. Відомість покуховного збору та показанщини за 1731 р. завершується підписами гетьмана, усього генералітету, і у тому числі автографом: «за Енерального Писаря Михайло Турковский»⁴⁸. Загалом, неповторно бароковий підпис з характерною виносною літерою «р» генерального писаря часів гетьманування Данила Апостола є своєрідною палеографічною родзинкою та справжньою окрасою українського скоропису першої половини XVIII ст.⁴⁹. Послідовне вживання генеральним писарем власного імені «Михайло» питомо рідною мовою свідомо чи підсвідомо протистояло систематичній русифікації українського діловодства.

Як свідчить лист від початку 1730 р., гетьман Д. Апостол наголошував на тому, «дабы выбирали в Малой Россіи генералную старшину и полковниковъ, полковую старшину и сотников волними голоси по прежнему обикновению из заслужанихъ и знатних и вѣрных и неподозрительных людей, и от кого б тих полков козакам и народу обид и разоренія не было»⁵⁰. У серпні 1729 р. «Михайла Турковского на сей час Енерального Писара Правящего» поряд із іншими двома кандидатами, зокрема, гадяцьким полковим обозним Григорієм Граб'янкою і полковим осавулом і наказним полковником Мартином Штишевським, могли вибрати на вакантне місце полковника Гадяцького полку⁵¹. Вакансія виникла в результаті усунення з посади через численні зловживання, Гаврила Милорадовича, молодшого брата Михайла Милорадовича, за походженням — балканського шляхтича, серба, що під час російсько-турецької війни 1711–1713 рр. вступив на

Арк. 8. З цього приводу «всеподаннѣйшее представленіе» 1734 р.: Архив СПБИБ РАН. — Колл. № 150: Черниговское губернское правление. — № II / 22. — Л. 1-1 об. Оригінал.

⁴⁴ ІР НБУВ. — Ф. І. — № 53763 (Лаз 13/2). — Арк. 87.

⁴⁵ Там само. — Арк. 232.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3377. — Арк. 7.

⁴⁷ РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Д. 3568. — Л. 276–289. Копія.

⁴⁸ Там же. — Д. 3569. — Л. 37 об.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4703. — Арк. 2 зв. Оригінал; ЧІМ. — Інв. № Ал-501-14-12/18. — Арк. 1. Оригінал.

⁵⁰ РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Д. 3568. — Л. 221; копія — ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 157 зв.

⁵¹ Там же. — Л. 262.

службу в російську армію. Гетьманський універсал за підписом Д. Апостола чітко формулював причину відставки: «Гаврило Милорадовичъ за показанніе от него козакам и посполству обиди от того Полку отставленъ, а на мѣсто его в тот полкъ в Полковники велено намъ из старшиною выбрану волними голоси двох или трохъ кандидатовъ...»⁵². 30 травня 1730 р. «вольними голосами» нарешті був обраний та затверджений полковником Гадяцького полку Григорій Грабянка⁵³.

Документ, ймовірно, за 1730 р., що нині зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові, зокрема, у фамільному фонді Крижановських в Черповодах, у головних рескриптах українських гетьманів та урядників⁵⁴, містить оригінальний список — так зване «виденіє» генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів того часу. Список генеральної старшини, який склав військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії Данило Городецький під орудою генерального писаря Михайла Турковського, очолював генеральний обозний Яків Лизогуб. Далі йшли генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральні осавули Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий Яким Горленко. Услід за генеральною старшиною вписані імена десяти полковників: чернігівського — Михайла Богданова, ніжинського — Івана Хрущова, стародубського — Олександра Дурова, прилуцького — Гната Галагана, київського — Антона Танського, миргородського — Павла Апостола, лубенського — Петра Апостола, полтавського — Василя Кочубея, гадяцького — Григорія Грабянки і переяславського — Василя Танського, чільних представників полковницької соціо-службової корпорації⁵⁵. Далі у списку фігурували бунчукові товариші. Серед них: «в Полку Стародубовскомъ Михайло Турковскій з синами Маѣимомъ, Ивановъ и Михайломъ»⁵⁶. 29 грудня 1731 р. генеральний писар

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3594: Справа про вибори на гадяцьке полковництво кандидатів і про жалування обозного полкового гадяцького Григорія Грабянки, почато року 1729 — завершено 1730. — Арк. 14.

⁵³ АВПРИ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727–1731 гг. — Д. 30. — Л. 49–49 об.; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3594: Універсал гетьмана Д. Апостола від 6 липня 1730 р. про підтвердження обрання гадяцьким полковником Г. Граб'янки. — Арк. 14–15. Чернетка; *Пришляк В.* Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 20: ACTES TESTANTIBUS: ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича. — Львів, 2011. — С. 553.

⁵⁴ *Dziwik K.* Działalność naukowa i kolekcjonerska Stanisława Filipa Krzyżanowskiego (1841–1881) // *Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie.* — R. XIV: 1968. — S. 89.

⁵⁵ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Sygn. 269 (Krz.). — Str. 1. Оригінал; ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2496. — Арк. 1. Копія.

⁵⁶ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Sygn. 269 (Krz.). — Str. 2. Повністю опубл. як додадок до ст.: *Пришляк В.* Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб. — С. 591–595.

Михайло Турковський з Мглина листовно запрошував уклінно бунчукового товариша Григорія Скорупу на весілля (у тексті запрошення — «тѣю веселную Сѣна моего акцію приобдобити»); 23 січня 1732 р. свого найстаршого сина Максима з єдиною донькою бунчукового товариша Григорія Жоравки, онукою стародубського полковника Лук'яна Жоравки і Ганни Полуботківни — Марією⁵⁷. Козацький старшина, вочевидь, мав проблеми із не дуже бажаними «постояльцями», бо більше, ніж на місяць, у серпні — вересні 1732 р. затягнулася справа про переведення російського підполковника Львова з дому генерального писаря на іншу квартиру⁵⁸.

Витяг з ухвали зборів у канцлера Г.І. Головкина від 3 грудня 1731 р. свідчить, що згідно з представленими гетьманом кандидатурами, замість померлого генерального судді Михайла Кандиби ухвалено бути Іванові Бороздні, а «правлящего за писаря генерального» М. Турковського «здѣлать полнымъ генеральнымъ писаремъ»⁵⁹. У фондах згадуваного нами музею в Чернігові зберігається печатка генерального писаря М. Турковського, датована 29 грудня 1731 р.⁶⁰. У щоденнику Миколи Ханенка зафіксовано, що 28 січня 1732 р. прибув до Глухова воронізький сотник Іван Холодович, який привіз грамоту про пожалування Івана Бороздни генеральним суддею, а пана Турковського — «писарем енеральним полнымъ»⁶¹.

9 червня 1732 р. з Глухова гетьман Д. Апостол повідомляв про загальну нараду з генеральною старшиною та полковниками стосовно видання платні полковим і сотенним служителям, а також щодо виділення коштів на канцелярські видатки, згідно з указом імператриці Анни Іоанівни від 31 грудня 1731 р.⁶². На підставі цієї відомості вимальовується досить реалістичний колективний портрет козацького генералітету, оскільки наприкінці документа, відповідно до рангу, «рукою власною» підписи залишили: генеральний військовий обозний Яків Лизогуб, генеральні військові судді Михайло Забіла та Іван Бороздна, генеральний військовий писар Михайло

⁵⁷ ЧИМ. — Інв. № Ал-14-12/18-501. — Арк. 1–2. Оригінал, печатка.

⁵⁸ ЦДІАК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4028. — Арк. 9.

⁵⁹ РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Д. 1793: Дѣла Правительствующего Сената по Малороссійской экспедиції съ 1728 по 1738 г. — Л. 182; опубл.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930. — Ч. II: Рада старшин. — Додатки-матеріали. — № XVI. — С. 316.

⁶⁰ Печатка відбита на червоному сургучі, овальна, розміром 23×18 мм. Зображення: в овальному щиті хрест із роздвоєними кінцями, загнутими догори (герб «Юньчик», як і в Апостолів), над щитом короноване забороло із трьома пір'їнами, обабіч якого літери «МТ» («Михайло Турковський»), навколо щита рослинний орнамент // ЧИМ. — Інв. № Ал-501-12-18. — Арк. 1. Опубл.: *Ситий І.* Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // *Родовід.* — 1997. — Ч. 3 (15). — С. 101, 102.

⁶¹ Дневник генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.) / Изд. А. Лазаревский. — С. 36.

⁶² Архив СПбИИ РАН. — Колл. № 150. — Ед. хр. № II/21. — Л. 1–7.

Турковський, генеральні військові осавули Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий Яким Горленко, а також полковники: чернігівський — Михайло Богданов, ніжинський — Іван Хрушов, миргородський — Павло Апостол, київський — Антон Танський, полтавський — Василь Кочубей, лубенський — Петро Апостол, гадяцький — Григорій Грабянка, переяславський наказний Василь Томара, замість стародубського полковника Олександра Дурова, який перебував з козаками на «линейной работе», підпис поставив стародубський полковий обозний і наказний полковник Афанасій Єсимонтовський, а замість прилуцького полковника Гната Галагана, який також перебував «нинѣ на лѣнейной работѣ», — прилуцький полковою сотник Петро Носенко (Білецький) і старший військовий канцелярист Григорій Юркевич⁶³.

Після того, як 28 квітня 1733 р. Д. Апостола розбив параліч, постало нагальне питання про довіреність його підпису. Власне, ці функції з правом підпису документів перейняв генеральний писар: «толка под именем гетмана Апостола, за которого подписывался писарь енеральный Михайло Турковский», а справи передавалися царському резидентові генералу-аншефу Семену Григоровичу Наришкіну⁶⁴. Копія зі справи від 24 травня 1733 р., в якій з самого початку зазначено ієрархію «панів малоросійської старшини: обозний, судді, писар, осавули і хорунжий енералні воисковие», вирішено, щоб «за нїшою резолюцією по приказу нїшомъ за рукою вмѣсто нас ннѣ болѣзующихъ Писара войскового Енералного Пна Михайла Турковского под именем ншимъ по сее число отправляли ...»⁶⁵.

У листі до царського резидента С.Г. Наришкіна зазначено, хто залишив підпис: «Писарь войсковий Енералний Пнѣ Михайло Турковский подписался»⁶⁶. Збереглося донесення гетьмана Д. Апостола Колегії іноземних справ з відповіддю про одержання грамот від 24 та 25 червня 1733 р. про спорядження старшин, козаків, артилерії до Польського військового походу на підтримку новообраного короля Августа III Саса та про управління справами Генеральної військової канцелярії генеральним писарем Михайлом Турковським на час хвороби гетьмана⁶⁷. Хоча з 22 червня 1733 р. С.Г. Наришкін вже формально управляв Лівобережною Україною, а наказним гетьманом був генеральний обозний Яків Лизогуб⁶⁸, царський резидент О.І. Шаховський виставив вимогу, щоб правління було повністю передано Наришкіну. Однак генеральна старшина, покликаючись на «Рішительні

⁶³ Там же. — Л. 5–5 об.

⁶⁴ ОР РНБ. — Ф. IV. — № 811. — Л. 61 об.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 4435. — Арк. 2. Копія.

⁶⁶ Там само. — Арк. 4.

⁶⁷ Там само. — Спр. 4527. — Арк. 6.

⁶⁸ Макидонов А.В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). — Изд. 3-е, испр. и доп. — Запорожье, 2008. — С. 114.

пункти» та практику урядування наказного гетьмана П. Полуботка після смерті І. Скоропадського, звернулася до Колегії іноземних справ, аби дозволили правити Гетьманщиною колегіально. У цій ситуації, коли російський уряд під будь-яким приводом не хотів допустити обрання нового гетьмана, Шаховський наполягав на тому, допоки гетьман живий, щоб універсали підписував генеральний писар⁶⁹. 22 грудня 1733 р. з Глухова на адресу Ернста-Йоганна Бірона від імені гетьмана надіслано листа, що завершувався вже майже усталеною формою: «По приказу Гдна Гетмана на сей час болѣзнующаго вмѣсто Его собственной рѣки подписалъ войсковой Писар Михайло Тѣрковский»⁷⁰. Аналогічне формулювання: «По приказу Я[сн novelty-можного] пана Гетмана на сей час болѣзнѣ собственно Его Яс[новель-можно]го Гетмана рукою подписался Енералний Писар Михайло Турковский» міститься й наприкінці листів, датованих 7 і 24 грудня 1733 р. та в останньому листі від 8 січня 1734 р. від імені гетьмана до московського гофмейстера Семена Андрійовича Салтикова, який був двоюрідним братом імператриці, відтак одним із найбільш впливових тогочасних сановників Російської імперії⁷¹.

Рангові маєтності генерального писаря були найбільшими серед генеральної старшини. Роздані вони були колишньому гадяцькому господареві, як і решті козацького генералітету, 1729 р.⁷² Хоча є відомості про те, що із возведенням на трон Анни Іоанівни гетьман з 1731 р. втратив можливість надавати у володіння села козацькій старшині без дозволу нової імператриці⁷³. Після проведення «Генерального слідства про маєтності», коли станом на грудень 1731 р. навіть обозному виділялося на ранг 400 дворів, суддям, підскарбію — по 300. а осавулам, хорунжому та бунчужному — по 200 дворів, у писаря було 453 двори. Тому, відповідно, гетьман для нього не просив сіл у канцлера Г.І. Головкина⁷⁴. Своїми двома універсалами 1730 та 1732 рр. Данило Апостол надав Михайлові Турковському рангові володіння у с. Бобрик Веприцької сотні Гадяцького полку та містечка із селами, хутір зі

⁶⁹ Окиншевич Л. Звідомлення [Л.О. Окиншевича] про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 352. У додатках тут же опубліковано виявлену в архіві Московського древнехранилища (нині у РГАДА) анонімну записку про потребу обмежити владу гетьмана та листування 1733 р. про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною. — С. 361–365.

⁷⁰ РГАДА. — Ф. 11 (Разряд XI): Переписка разных лиц. — Оп. 1. — Д. 491. — Л. 8.

⁷¹ Там же. — Ф. 1239: Канцелярия обер-гофмейстера. — Оп. 3. — Д. 34827. — Л. 1, 14.

⁷² Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 313.

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 597а. — Арк. 90–91.

⁷⁴ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. II: Рада старшин. — Додатки–матеріали. — № XVI. — С. 316.

степом у Лубенському та Ніжинському полках (див. у додатку документи № 1–2). У цих маєтностях посполитому людові, окрім козаків, згідно останнього універсалу, «П̃ну Писаревѣ Енер[алному] войсковому яко державцѣ своему обыкное подданское послѣшенство и повинность имѣти хотимъ и рейментарско приказуемъ»⁷⁵. Наприкінці 1732 року, 31 грудня, було підсумовано справу про рангові маєтності генеральної старшини та великоросійських членів гетьманського уряду за ревізіями 1723, 1729, 1732 рр. та «Генеральним слідством про маєтності» 1729–1730 рр. Відтак генеральній старшині та «великоросійським членам» були надані або підтверджені раніше надані рангові маєтності. На чин генерального писаря, згідно із записом військового канцеляриста Стефана Лукомського, відводилося 155 дворів у містечку Городище з селами Мелехами і Слобідкою Городиської сотні Лубенського полку, а також село Головенку Новомлинської сотні Ніжинського полку⁷⁶.

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна й російський уряд виборів гетьмана не дозволили, а правління було доручене російському сенаторові, генерал-лейтенанту С.І. Нарішкіну «купно съ малоросійскою генеральною старшиною Малороссією править, въ которомъ числѣ, яко первенствующая зъ малоросійскаго генералитету персона, войсковый енеральный обозній, Яковъ Лизогубъ, былъ опредѣленъ указом Ея Императорскаго Величества»⁷⁷. Указ від 31 січня 1734 р. генеральній старшині передбачав призначення замість померлого гетьмана Д. Апостола Правління гетьманського уряду із шести персон, у тому числі князя О.І. Шаховського і Якова Лизогуба⁷⁸. 23 травня 1734 р. М. Турковський, так само як і генерал-лейтенант Шаховський, звітував донесенням в імператорський Кабінет міністрів про надання для російських армійських полків, розміщених на території Гетьманщини, провіанту та фуражу⁷⁹. Відомість, датована 23 липня 1734 р., подана від генерального писаря М. Турковського, та донесення князя О.І. Шаховського Кабінету імператриці Анни Іоанівни детально уточнювали інформацію про порядок судочинства в Генеральному

⁷⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 150 зв. Чернетка.

⁷⁶ Там само. — Арк. 2 зв.

⁷⁷ Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялось в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманомъ был козацким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Лизогубівський літопис). — К., 1888. — С. 61.

⁷⁸ РГИА. — Ф. 1329: Именные указы и «высочайшие» повеления Сенату (коллекция). — Оп. 1. — Д. 68: Именные указы, данные бывшим в Малороссии министрам с 1730 по 1764 г. — Л. 37. Оригінал; НИОР РГБ. — Ф. 159. — № 26. — Л. 50–50 об.; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 1. Копія.

⁷⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4704. — Арк. 3.

військовому суді та у третейському суді під час гетьманства Д. Апостола⁸⁰. Того ж таки липня 1734 р. глухівський міський уряд мав розглядати і затримував розгляд спірної справи між генеральним писарем і євреями Зузмою та Іллею Лейбовичами⁸¹.

З 19 жовтня 1737 р. походить чолобитна генерального писаря про розшуки його викрадених речей у в'язниці Глухова⁸². Очевидно, через хворобу, немічність і старість генеральний писар вже не міг брати активної участі в управлінні та бойових діях часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що вкрай виснажило Гетьманщину⁸³. Натомість більшість справ та повноважень у Генеральній військовій та Генеральній військовій похідній канцеляріях перебрав на себе старший канцелярист Андрій Безбородько, який після закінчення війни повністю замінив на посаді М. Турковського⁸⁴. Нарешті, у квітні 1739 р., згідно з указом Генеральної військової канцелярії, рангові маєтки померлих генерального військового писаря М. Турковського та генерального осавула І. Мануйловича передавалися у відомство полковників⁸⁵.

Отже, статус генерального писаря вимагав від того, хто обіймав цю посаду, максимуму таланту і здібностей для її інтелектуального наповнення та організаційного забезпечення. По суті, потрібно було безвідмовно, поряд із генеральним осавулом, виконувати функції «правої руки» гетьмана і, власне, тому ця посада вважалася однією із ключових та впливових у козацько-старшинському генералітеті серед «вищої» групи гетьманського уряду. На прикладі генерального писаря чи не найкраще простежується станова елітарна свідомість, що незмінно еволюціонувала від рушниць до пера у тривалому розвитку станової еліти Гетьманщини — Української козацької держави, яка перебувала під постійним прицілом модернізації, що цілеспрямовано і неухильно підводила її під один імперський ранжир.

⁸⁰ Там само. — Спр. 4703. — Арк. 2–2 зв

⁸¹ Там само. — Спр. 4666. — Арк. 3.

⁸² Там само. — Спр. 6135. — Арк. 3.

⁸³ Там само. — Ф. 1501: Генеральна військова похідна канцелярія.. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 7.

⁸⁴ Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 42.

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7502. — Арк. 5.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1730, 31 липня. Глухів. — Універсал гетьмана Данила Апостола про надання генеральному писарю Михайлові Турковському рангового володіння у с. Бобрик Веприцької сотні Гадяцького полку

[2] Ея Императорского величества воиска Запорожского
вбоихъ сторонъ Днѣпра Гетманъ Данииль Апостоль

Всѣмъ, кому колвѣкъ в том вѣдати надлежатимит, а меновити П̃ну Полковниковъ Гадяцкому з старшиною Полковою, а всобливе П̃ну Господаревъ замку Н̃шого Гадяцкого, сим н̃шимъ ѡнѣверсалом ознаимуем:

иже ми респектуючи на прежніе и н̃нѣшніе восковіе служби П̃на Михайла Турковского надам Ему в спокойное владѣніе в полку Гадяцком село Бобрикъ в сотнѣ Веприцкой найдѣючоеся, котрим свѣщенникъ Гадяцкій Петро Павловскій втцъ Симеонъ Василиевъ владѣть без Гетманского ѡнѣверсалу. За чим чрез сей н̃шъ ѡнѣверсаль предлагаем, аби во владеніи оного села Бобрика Ему, П̃ну Михаилу Турковскому, не било нѣ од кого нѣякого препятствія и перепони якого села мѣет означенней втцъ Симеонъ Василиевъ ѡступити безпречно, а посполитіе тамошніе люде, кромѣ козаковъ, которіе при своих волностях мѣют *бит* заховани, отдавали би Ему, П̃ну Михаилу Турковскому, надлежащее послушенство и повинованіе.

Данъ в Глуховѣ. юля д[ня] / 31 1730 годѣ.

[в] подленом подписано

Звишменованій Гетманъ
рукою власною

мѣсто
печати

ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 3470. — Арк. 2. Рукопис, копія.

№ 2

1732, 4 березня. Глухів. — Універсал гетьмана Данила Апостола
про надання маєтків на ранг генеральному писарю
Михайлові Турковському

[150] По титулѣ

[Ея Императорского величества воиска Запорожского
вбоихъ сторонъ Днѣпра Гетманъ Даниїль Апостоль]

Ознаймуемъ симъ Ѹнѣверсаломъ нашимъ Пѣнамъ Полковникамъ Лубенскому и Нѣжинскому з старшинами полковими, а особливе сотникамъ Городискому и Новомлинскому и всѣмъ кому бы о томъ вѣдати надлежало, ижъ минувшого февраля і сего году получили мы грамоту з Государственной Коллегіи Иностраннихъ дѣлъ присланую и пожаловатъ Генеральну старшину повѣлели имъ и прочимъ чинамъ кои в Глуховѣ ж имѣютъ на ихъ ранги дати свободныхъ маєтностей в полкахъ Рейменту нашего имѣющихся указное число дворовъ, а на рангъ Писара Генерального показано во владѣнніи 453 двора, и чтобъ быть тѣмъ маєтностямъ при тѣхъ, кто будетъ на тѣхъ урядахъ неподвижно и никому ихъ не отниматъ и в другіе дачи не производитъ. І послать оного высокомонаршого Ея Ѹказу и [ижъ] прежде на урядъ Енерального Писара принадлежащіе маєтности, а именно в полку Лубенскомъ в сотнѣ Городиской мѣстечко Городище з слободкою, и село Мелехи і такожъ на греблѣ за Городищемъ в млинахъ на рецѣ Удаи стоячихъ 36 каменей войсковые части, да в полку Нѣжинскомъ в сотнѣ Новомлинской село Головенку, и хуторъ Бахмацкий з степомъ, и со всѣми угодіями, коими маєтности принадлежащихъ, симъ нашимъ ствержаемъ во владѣніе, за чимъ абы нѣхто з старшины и чернѣ и всякого званія людей жадного и найменшого Ему, Пѣну Михайлу Турковскому (×войсковому Енеральному Писаревѣ Пѣну Михайлу Турковскому)

[150 зв.] писаревѣ войсковому Енеральному во владѣніе поманутихъ с принадлежностями не важилсѣ чинити препятствіа и перешкоды, а войти оныхъ же маєтностей со всѣми посполитими людьми, [і: опрочъ козаковъ, отдавали б, Ему ж Пѣну Писаревѣ Енер. войсковому] яко державцѣ своему обыкное подданское послѣшенство и повинностьъ мѣти хотимъ и рейментарско приказуемъ.

Данъ в Глуховѣ марта 4. рокъ 1732.

ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 150–150 зв. Рукопис, чернетка.

**Світлана Потапенко,
Микола Михайліченко**

**Красовські: походження та персональний
склад «слобідської» гілки шляхетсько-
старшинського і дворянського роду**

Історія роду Красовських є, напевно, виразною ілюстрацією всіх тих трансформацій, яких зазнала українська еліта впродовж ранньомодерної доби: українські православні шляхтичі в часи Речі Посполитої, козацькі старшини Гетьманщини і слобідських полків з середини XVII до другої половини XVIII ст., дворяни Російської імперії до революції 1917 р. Водночас, єдиною цілісною розробкою генеалогії роду до останнього часу лишалася відповідна стаття у «Малоросійському родословнику» В. Модзалевського¹. Нещодавно чернігівською дослідницею В. Зайченко проаналізовано записи метричної книги села Нового Білоуса під Сосницею на Чернігівщині, де Красовські мали спадкові володіння, і на основі цієї інформації уточнено й доповнено їхній родовід та кривні і свояцькі зв'язки з іншими старшинськими родами Гетьманщини². Решта ж історіографічних знахідок — це розкидані по численним дослідженням згадки й уривкові дані³.

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2 (Е–К). — С. 566–592.

² Зайченко В. Новобілоусівська метрична книга та її персоналії. — Чернігів, 2012. — С. 8–28.

³ Долгорукий П. Российская родословная книга. — Спб, 1854. — Ч. 1. — С. 35 (згадано серед шляхетських родів, які існували у Литві та Польщі перед 1600 р.); Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Чернигов, 1901. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 51–52; Т. II. — Ч. 3. — С. 160–161; Слабченко М. К истории малорусских дворянских родов (по фамильным архивам): Красовские // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1916. — Вып. 14. — С. 229–231; Власов В.М. Красовські // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. — Суми, 2003. — С. 230–231; Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII — перша половина XIX ст.): список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. — Біла Церква, — 2007. — С. 229–230 (Красовських на 1840-і рр. зафіксовано у всіх трьох правобережних губерніях); Томазов В.В. Красовські // Енциклопедія історії України — Т. 5: Кон-Кю. — К., 2008. — С. 304–305; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — К., 2010. — С. 439–440; Заруба В.М. Козацька старшина Гетьманської України (1648–

Щось подібне можна сказати і про фамільні папери Красовських (принаймні, слобідської гілки роду), які розпорошені по всьому ф. 2 «Історичні матеріали» Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁴. Окремі матеріали зберігаються у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника⁵, Центральному державному історичному архіві України у м. Київ⁶, Відділі рукописів Російської державної бібліотеки⁷, Російському державному військово-історичному архіві⁸ та Державному архіві Російської Федерації⁹.

Загалом, ситуація з Красовськими досить складна, бо перед 1648 р. вони згадуються і серед міщан — фундаторів Львівського Успенського братства та тамтешніх купців¹⁰, і серед волинських зем'ян — клієнтів Острозьких¹¹, а пізніше — серед покозаченої шляхти українсько-білоруського прикордоння¹². Власне, нас цікавить останній випадок, бо, схоже, саме звідти тягли свій родовід «слобідські» Красовські.

1782): персональний склад та родинні зв'язки. — Дніпропетровськ, 2011. — С. 241–243, 708–711.

⁴ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 131–134, 150–160, 228, 230, 249, 255, 296, 300, 302–305, 337–345, 359–360, 362–365, 367–368, 383, 386–389, 391–392 (а, б), 394, 7019–7066, 17565–17578 а (джерелознавчій характеристиці цих документів буде присвячено окрему статтю).

⁵ ЛНБ України ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5. — Спр. 4065, 4108; Ф. 9. — Спр. 565.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 380. — Оп. 2. — Спр. 7; Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 17, 62, 116, 329; Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 22; Ф. 1817. — Оп. 1. — Спр. 17, 83; Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2104.

⁷ ОР РГБ. — Ф. 218. — № 1253. — 4 ед. хр. (1749–1822 гг.)

⁸ РГВИА. — Ф. 801. — Оп. 21. — Д. 48.

⁹ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 109. — 1 экс. — Д. 230. — Ч. 42.

¹⁰ Капраль М. Актові матеріали до біографії Івана Красовського за 1574–1619 рр. // Україна в минулому. — К., Л., 1993. — Вип. IV. — С. 90–131; Шестакова Н. Родини Стрілецьких і Красовських у Львові другої половини XVII — початку XVIII століть // ЗНТШ. — Т. CCXL. — Львів, 2000. — С. 247–254.

¹¹ Тесленко І. Хто є хто у імперії «старого» князя // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 131; Н. Яковенко зафіксувала когось із Красовських серед волинської малоземельної шляхти початку XVII ст. Відомо також, що Василь Михайлович Красовський десь у середині XVI ст. пошлюбився із княжною з Кропоток (Крокоток) Словицьких (Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. — К., 2008, — С. 138, 154, 346; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела): Наук.-метод. видання. — К., 2009. — С. 247). Овдоця Василівна Красовська була заміжня за шляхтичами Федором Федоровичем Боговитином Козерадським (перший шлюб) та Олександром Вишинським (другий шлюб); Ян Васильович Красовський був першим чоловіком Катерини Адамівни Вербентівни, а ще один Ян Красовський — другим чоловіком Марини Дривинської (Див.: Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — С. 460, 465, 469).

¹² Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008. — С. 114, 132.

Засновником цієї гілки роду, на думку В. Модзалевського, був шляхтич Йосип Красовський. Дослідник стверджував, що на сеймі 1659 р. (коли було затверджено «урізаний» варіант Гадяцької угоди) 5 червня Йосип отримав на ленному праві у Чернігівському воєводстві с. Волинку (поблизу Сосниці на Чернігівщині) після смерті шляхтича Івана Красовського та його сина Петра¹³. Це надання було підтверджено королем Міхалом Корибутом-Вишневецьким у 1673 р. і доповнено пожалуванням с. Чернотичі неподалік Волинки зі всіма угіддями Йосипові та «потомству його чоловічої статі, яке від коліна його походить, особливо за шляхетними Самійлом, Михайлом, Хомою, другим Самійлом, Андрієм і Олександром Красовськими, рідними братами, і їхнім нащадками»¹⁴.

Як впливає з документів, маєтностями на Чернігівщині Красовські володіли ще перед Національною революцією середини XVII ст., бо 13 січня 1632 р. Миколаю Красовському було надано королівський привілей на «кгрунта шляхом Черниговским»¹⁵, а 25 лютого 1633 р. — Юрієві Красовському на вже згадуване с. Волинку в Чернігівському воєводстві¹⁶. Можна припустити, що Миколай Красовський міг бути невідомим на ім'я чоловіком шляхтянки Маріанни Годлевської, яка у 1668 р. отримала підтвердження на володіння 24 волоками у селі Красівці на Крупичпольських грунтах під Ніжином¹⁷.

Що ж до Юрія Красовського, то про нього знаходимо додаткову інформацію. Виявляється, с. Волинку він купив у травні 1632 р. у тогочасного чернігівського капітана й війта Яна Куновського. Останній, у свою чергу, придбав ці «добра» 1626 р. у Петра Крухельського, який тримав їх із початку 1620-х років¹⁸. Узагалі ж, Волинка як поселення була відома ще з литовських часів¹⁹ і перед Деулінським перемир'ям належала чернігівській

¹³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 566.

¹⁴ Там же. Очевидно, саме про ці надання згадує архієпископ Філарет (Гумілевський): (Филарет [Гумилевский Д.Г.]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Ч. 6: Уезды Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. — Чернигов, 1874. — С. 128). Слід зауважити, що у цій згадці не вказано, ким саме надано привілеї, що викликало певну плутанину в історіографії (див.: Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. — Любеч-К., 1999. — С. 105).

¹⁵ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 17566. — Арк. 1.

¹⁶ Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. — К., 2002. — С. 676.

¹⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К., 2006. — С. 281.

¹⁸ Там само. — С. 260, 432.

¹⁹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 207, 210, 316 (у тогочасних документах поселення іменується «Волинчо»). Згадуване

церкві Іллі Пророка²⁰. У 1645 р. Юрій Красовський у чернігівському земському суді відстоював свої права на Волинку перед колишнім новгород-сіверським старостою (на той час київським каштеляном) і великим місцевим землевласником Олександром Пісочинським, люди якого здійснили збройний наїзд на маєтність, спробували захопити тамтешні ґрунти, повирубували чимало лісу, в тому числі й бортні дерева²¹.

В. Кривошея вважає, що сином Юрія Красовського міг бути козак (1649 р.), а потім сотник (1651 р.) Сосницької сотні й, імовірно, писар чернігівський полковий (1651 р.) Іван Красовський²². Це припущення має під собою ґрунт, адже на середину 1640-х років згадується син Юрія Красовського Ян²³. Згаданий вище Йосип, очевидно, доводився їм родичем (він міг бути другим сином Юрія). Висловимо припущення, що Іван (Ян)²⁴ міг загинути під час бойових дій між козацькими і литовськими військами на українсько-білоруському порубіжжі у травні–липні 1651 р., зокрема, у ключовій битві під Лоевим. Так можна пояснити факт пізнішого закріплення с. Волинки за Йосипом. Більше того, на сеймі 1659 р. Йосип отримав ще й маєтності в Мозирському воєводстві (Борисковичі, Якимовичі, Кошиці, Запілля і Гриніцевичі) Великого князівства Литовського²⁵. П. Кулаковський зауважує, що сеймові надання старшині 1659 р. були радше закріпленням вже набутих займанщин чи володінь перед 1648 р.²⁶, що підкріплює гіпотезу про близькі родинні зв'язки Юрія, Івана та Йосипа Красовських і їхню належність до шляхти Чернігівського воєводства, а невдовзі — до чільних старшинських родин Чернігівського полку.

Тут необхідно згадати про ще один імовірний родинний зв'язок Красовських. Не можна виключати їхньої спорідненості з любецькими шляхтичами Юшкевичами-Красковськими²⁷. Власне, ті іменувалися «Красковськими» від назви своєї купленої посілости «Красковський острів» поблизу

вище с. Чернотичі неподалік Волинки виникло незадовго перед 1648 р. (Див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... — С. 295).

²⁰ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... — С. 270.

²¹ Там само. — С. 242 (прим. 256), 343–344, 354, 405.

²² Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 114; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. — К., 1995. — С. 485. Ще один Іван Красовський служив козаком Батуринської сотні того ж полку, а Яцько Красовський — обухівським сотником Київського полку (Реєстр Війська Запорозького... — С. 483, 301).

²³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... — С. 346.

²⁴ Про паралельне використання іменних форм «Іван» та «Ян» у актовій документації XVI — першої половини XVII ст. див.: Ворончук І. Родоводи волинської шляхти... — С. 81.

²⁵ Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 113; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 114.

²⁶ Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року... — С. 124.

²⁷ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини... — С. 104–109.

Любеча, закріпленої за ними у 1631 р.²⁸, служили сотенною старшиною й козаками Любецької сотні Чернігівського полку у другій половині XVII–XVIII ст., окремі з них здобули дворянство наприкінці XVIII ст.²⁹

Проте нам здається, що все ж таки це були роди різного походження. Красовські — вихідці з Правобережної України, ймовірно, волинської шляхти, які набули ленні маєтності у «рекуперованому» Чернігівському воеводстві напередодні революції, а з її початком влилися до місцевого старшинського прошарку, користувалися гербом «Яструб» («Jastrzębiec»)³⁰. Зем'яни Красовські-Юшкевичі, як довів І. Кондратьєв, володіли маєтностями під Любечем уже в перших десятиліттях XVII ст. й надалі «сиділи» тут, справляючи вже козацьку службу, послуговувалися гербом «Наленч» («Nałęcz»)³¹.

У подальшому із шести синів Йосипа, згаданих у привілеї 1659 р., маємо інформацію лише про Михайла, нащадки якого служили у гетьманських і слобідських козацьких полках. Сам Михайло Йосипович (народився перед 1673 р. — помер до 1724 р.) десь на 1700 р. очолював Білоусівську сотню Чернігівського полку, отримав універсал І. Мазепи на села Старі Боровичі й Андрушичі Седнівської сотні, які пізніше відійшли до Павла Полуботка, протягом січня 1710 — лютого 1716 рр. був чернігівським полковим осавулом³², а 1722 р. знову бачимо його на чолі Білоусівської сотні³³. Очевидно,

²⁸ Там само. — С. 104; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П. Василенка. — Чернигов, 1908. — Вып. III. — С. 472–474.

²⁹ Кондратьев И. Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. — Вип. 33: Серія: Історичні науки. — Вип. 3. — С. 40.

³⁰ Однороженко О. Українська руська еліта Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — К., 2011. — С. 338; Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — СПб, 1914. — С. 84. Про Красовських гербу «Яструб» згадує Бартош Папроцький: Bartosz Paprocki. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. 1584. — Kraków, 1858. — S. 183.

³¹ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — С. 209; Про Красовських гербу «Наленч» згадка (Див.: http://gajl.wielcy.pl/herby_nazwisko_herby.php).

³² Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 440. У 1710 р. як компенсацію за Старі Боровичі й Андрушичі універсалом Івана Скоропадського Михайло Красовський отримав с. Роїще та с. Скоронець (Див.: Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... — С. 274–275).

³³ Галушко О.Є. Білоусівська сотня Чернігівського полку (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис. — 2001. — № 4. — С. 195. У 1766 р. син Михайла Йосиповича Іван подав таку інформацію про батька: «...Служил отец ево в малороссийском Черниговском полку сотником, а потом полковым есаулом, почему он [Іван. — С.П.] и старшинскаго звания исчислялся» (Див.: Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упорядк. С.П. Потапенко. — К., Х., 2008. — С. 353).

службове зростання Михайла було пов'язане з його одруженням із Мариною — донькою шляхтича, чернігівського полкового обозного, дворянина гетьмана Дем'яна Ігнатовича і одного з наближених людей Івана Мазепи Миколи Грембецького³⁴. Через цей шлюб Михайло породичався із кланом Івана Мазепи (син Грембецького Федір був одружений із донькою пасинка гетьмана Криштофа Фредрикевича Євдокією), а також із Мокрієвичами і Ломиковськими³⁵. Окрім того, Марина принесла у посаг ґрунти у с. Євтуховому (Новому або ж Ляховому) Білоусі (успадковані від діда по матері Гафії — чернігівського полкового сотника і наказного полковника Станіслава Кохановського³⁶), які надалі й закріпилися за «чернігівськими» Красовськими. Зокрема, значковими товаришами Чернігівського полку служили Павло, Яків та Дмитро Михайловичі³⁷. Павло і його старший брат Тимофій здобули освіту в Чернігівському колегіумі: у 1718 р. вони присягали царевичу Петрові Петровичу як студенти школи риторики³⁸.

Однак Тимофій Михайлович (близько 1697 р. н.³⁹) і його молодший брат Іван (близько 1712 р. н.)⁴⁰ пов'язали свої долі зі Слобожанщиною. Думаємо, це було зумовлене одруженням Тимофія Михайловича із невідомою на ім'я донькою представника місцевої старшинської родини, підпрапорного Сумського полку Івана Татарінова (Татарчука)⁴¹. Батько останнього, татарин чи черкес із походження, під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. потрапив у полон до сумського полковника Герасима Кондратьєва, хрестився під ім'ям Федора (його хрещеним батьком став сам сумський осадчий) і служив сумським полковим хорунжим та лебединським сотником⁴². Інакше кажучи,

³⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 158; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 440.

³⁵ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... — С. 158.

³⁶ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 435–436.

³⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 567–568; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 439–440.

³⁸ Присяга Чернігівського полку 1718 р. — Чернігів, 2011. — С. 64–65.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 380 — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 1376.

⁴⁰ Еліта Слобідської України. — С. 353.

⁴¹ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 7053. — Арк. 1.

⁴² У будинку Федора Татарчука поблизу лебединської соборної церкви Преображення Господнього наприкінці 1708 р. зупинявся Петро I під час сумнозвісного «лебединського колесування» мазепинців (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 1817. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 91–91 зв.; Филарет [Гумилевский Д.Г.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М., 1857. — Отд. 3: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. — С. 461–462; Корнієнко О.М. Нариси військової історії України. Сумський Слобідський козацький полк 1659–1765 рр. — К., 2008. — 280 с.) Про Татарчуків (Татаринових) див. детальніше: Потапенко С.П. Татарчуки (Татарчукові) — маловідомий слобідський старшинський рід // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)», 1–2 черв. 2012. — Вінниця, 2012. — С. 225–231.

Тимофій Михайлович через шлюб увійшов до потужного клану Кондратьєвих. Тому вже на 1728 р.⁴³ він очолював Першу Лебединську сотню Сумського полку (батько його тестя лебединський сотник Федір помер десь у 1721–1722 рр.⁴⁴), мешкав у власній садибі в Лебедині, де у 1732 р. на нього працювали 4 робітники і 6 підпомічників, володів 5 підданими у с. Будилках під Лебедином та хутором Гудимівщина з 5 підданими⁴⁵.

Але ці маєтності були лише «стартовим майданчиком» для дієвого Тимофія Михайловича. Упродовж наступних 30 років він планомірно за безцінь скуповував (а в дійсності — захоплював) у місцевих козаків, підпомічників і міщан орну землю, ліси, сінокоси, урочища, рибні лови поблизу Лебедині і Бишкіня. Усього за період 1728–1763 рр. відомі 70 таких купчих⁴⁶, з яких 22 були оформлені на його шурина — підпрапорного Івана Івановича Татарінова⁴⁷, а 10 — на сина Івана⁴⁸. Наслідком цього стало формування чималого маєткового комплексу навколо хуторів Гудимівщини і Рябушок, в селах Будилках і Озаку. Власне, такому активному примноженню маєтностей сприяло посідання Тимофієм Михайловичем протягом 1741–1763 рр. уряду сумського полкового обозного⁴⁹. У 1758 р. він був одним із претендентів на сумське полковництво⁵⁰. Десь невдовзі після квітня 1763 р. Тимофій Михайлович помер, залишивши двох синів: Івана (близько 1740⁵¹ чи 1744⁵² або 1745–1746 р. н.⁵³) та Андрія (близько 1750 р. н.)⁵⁴, доньку Параску⁵⁵, та другу(?) дружину Агафію Дем'янівну (імовірно, в дівоцтві — Тимченко)⁵⁶. Відома його печатка із зображенням герба «Яструб»⁵⁷.

На той час сини Тимофія Михайловича значилися підпрапорними Сумського полку (Іван — з 1753 р., а Андрій — з 1756 р.⁵⁸), і молодший з них навчався у Харківському колегіумі. З каталогів учнів цього навчального

⁴³ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 7046. — Арк. 1.

⁴⁴ Еліта Слобідської України. — С. 420.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 380 — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 1376, 1506 зв., 1582, 1605 зв.

⁴⁶ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 131–134, 150–160, 228, 230, 249, 255, 296, 300, 302–305, 337–345, 359–360, 362–365, 367–368, 383, 386–387, 7020–7030, 7032–7043, 7046.

⁴⁷ Там само. — Спр. 152–155, 159–160, 228, 255, 337–342, 344 (1, 2), 365, 7023–7025, 7028, 7036.

⁴⁸ Там само. — Спр. 359–364, 367–368, 383, 7034.

⁴⁹ Еліта Слобідської України. — С. 49; ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 386, 387.

⁵⁰ Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Х., 2007. — С. 95.

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2104. — Арк. 17.

⁵² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 569.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 912. — Арк. 113 зв.

⁵⁴ Там само. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2104. — Арк. 32.

⁵⁵ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 394, 7053.

⁵⁶ Там само. — Спр. 392 а, 392 б.

⁵⁷ Однороженко О. Українська руська еліта... — С. 338.

⁵⁸ Еліта Слобідської України. — С. 207–208.

закладу дізнаємося, що старший Іван у 1759–1760 навчальному році вивчав поетику в самого Григорія Сковороди і, за оцінкою свого вчителя, був «понятен»⁵⁹, а його молодший брат у тому році вчився у класі інфими і був «надежен»⁶⁰.

З ліквідацією козацького устрою Іван продовжив службу в Сумському гусарському полку вахмістром (1767 р.)⁶¹, прапорщиком (1768 р.)⁶², вийшов у відставку 5 липня 1770 р. і 31 березня 1771 р. був нагороджений чином поручика⁶³. Андрій служив у тому ж полку⁶⁴. Параску віддали заміж за губернського реєстратора (пізніше — титулярного радника, лебединського повітового скарбника, повітового стряпчого) Гаврила Івановича Кучеринова⁶⁵.

У списку землевласників Лебединського повіту 1767 року за Іваном Тимофійовичем значилося 272 підданих⁶⁶. Із цього спільного спадку в 1768 р. брати «полюбовно» виокремили частку Парасці, а саме хутір Гудимівщину «с подданическими дворами и строением, с лесом и пахатным полем, с сенокосами, садами и со всякими к тому хутору угоды без остатку», млини на р. Псел і Вільшані, сорок четвертей «готового» хліба, в селі Озаку «подданические дворы со всем строением, садами, з землею, сенокосами и лесами и купленными плечами» та два дворища у Лебедині, які дісталися по заповіту бабусі Одарки Татаринової⁶⁷. Про озацькі маєтності Кучеринової збереглася окрема відомість за 1783 р., згідно з якою Парасці належали три ділянки орної землі загальною площею 9 десятин 1067 квадратних сажнів, 30 десятин лісу і 16 десятин 450 квадратних сажнів дубового гаю⁶⁸. За відомістю 1779 р., вона володіла 19 підданими у Гудимівщині, а її брат Іван — 85 підданими у селі Куличчі, хуторах Тимофіївці, Каравані й Сіряківщині⁶⁹.

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2104. — Арк. 32; *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Х., 1999. — С. 80.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2104. — Арк. 17.

⁶¹ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. Д.И. Багалея. — Х., 1886. — Т. 1. — С. 338.

⁶² ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 388. — Арк. 1; Спр. 388. — Арк. 1.

⁶³ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 569.

⁶⁴ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 394. — Арк. 1.

⁶⁵ Там само; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 569. Подружжя Кучеринових на 1785/1786 рр. мало доньку Параску та сина Миколу 13 і 5 років відповідно (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 912. — Арк. 114 зв.–115).

⁶⁶ Материалы для истории колонизации и быта... — С. 338.

⁶⁷ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 388. — 2 арк.

⁶⁸ Там само. — Спр. 1053. — 2 арк.

⁶⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упорядн. В.О. Пірко, О.І. Гуржій. — К., 1991. — С. 159.

На 1785–1786 рр. Іван Тимофійович володів «в Лебединском уезде селе Рябушках наследственных крестьян мужеска пола 4, женска 2, подданных черкас мужеска 75, женска 67; в городе Лебедине — черкас же мужеска 44, женска 41; в слободе Будилке — мужеска 29, женска 30; в деревне Куличке — мужеска 42, женска 64; в деревне Тимофеевке — мужеска 3, женска 2; в слободе Бишкіне — мужеска 5, женска 5; в хуторе Гудимовщине[?] — мужеска 9, женска 10; в хуторе Караване — мужеска 13, женска 13; да за женой его в селе ж Рябушках в приданое полученных крестьян мужеска пола 19, женска пола 14 душ»⁷⁰. У 1787 р. його із родиною було внесено до другої частини («роды военного дворянства») Родовідної книги Харківського намісництва⁷¹.

Старожили Рябушок пам'ятали Івана Красовського як людину надзвичайно побожну. На його кошти в селі у 1770 р. було зведено і наступного року освячено кам'яний храм Різдва Іоанна Предтечі. Іван Тимофійович подарував церкві 33 десятини землі, п'ять дзвонів, повний комплект Богослужбових книг (у тому числі «Четї-Мінеї» 1710 р. видання) і все необхідне начиння, не пропускав жодної служби і «сам читал и пел на клиросе и подавал кадило»⁷².

За переказами, під час своїх мандрів Слобожанщиною в Рябушках у садибі Івана Красовського гостював його вчитель Григорій Савич Скорода⁷³.

Про родину Івана Тимофійовича знаємо таке. Одружений він був із донькою місцевого поміщика Марією Матвіївною Ратицевою (близько 1748–1749–1840?)⁷⁴. Маємо підозру, що вона була росіянкою з походження, адже серед слобідських старшин рід Ратицевих невідомий, натомість дехто з них згадується серед білгородських дворян⁷⁵. Подружжя прижило чотирьох синів

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 912. — Арк. 113 зв.–114.

⁷¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 14. — Оп. 14. — Арк. 14 (Другу частину Родовідної книги Харківського намісництва під час окупації Харкова у 1941–1943 рр. було втрачено, тому в розпорядженні дослідників наявний лише опис «Личные дела всененных в родословную книгу» 1786–1835 рр.).

⁷² Филарет [Гумилевский Д.Г.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — С. 468–470.

⁷³ Власов В.М. Красовські. — С. 230.

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 912. — Арк. 113 зв. Філарет (Гумілевський) зазначав, що дружина Івана Тимофійовича померла у 1840 р., не називаючи при цьому її імені (Див.: Филарет [Гумилевский Д.Г.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — С. 468).

⁷⁵ Серед винних відкупщиків Харківського намісництва у 1779–1783 рр. був білгородський дворянин підпоручик Опанас Ратицев (Описи Харківського намісництва... — С. 187).

(Петра, Олександра, Євграфа й Опанаса) та доньок Катерину (близько 1769–1770 р. н.) і Єлизавету (близько 1772–1773 р. н.)⁷⁶.

За словами Філарета Гумілевського, усі сини Івана Красовського, крім найменшого, здобули освіту в кадетських корпусах⁷⁷. Петро (близько 1764–1765 р. н.) на 1786 р. служив у піхотному полку сержантом, Олександр (близько 1765–1766 р. н.) на той же час був мічманом, а потім підпоручиком на флоті, Євграф — вахмістром на флоті⁷⁸.

Про Олександра Івановича відомо, що через хворобу очей (не міг дивитися на світло) він вийшов у відставку і мешкав у Рябушках. Був людиною побожною, знав на пам'ять уривки зі Святого Письма, а коли видужав від очної хвороби, то читав книги виключно релігійного змісту і творив щедрю милостиню. Помираючи у 1849 р., усі свої кошти, крім витрат на власне скромне поховання, заповідав бідним⁷⁹.

Найвідомішим серед синів Івана Тимофійовича був Опанас (17.01.1781–18.05.1843). Він навчився читати і писати в пономарки місцевої церкви і в 16 років вступив на військову службу⁸⁰. «Почти 50 лет он украшал собою воинское звание и ровно 30 лет носил звание генерала; в 23 сражениях он посредственно или непосредственно был предводителем к победам и славе. Смерть его постигла в Киеве 1843 г. командиром 1-го пехотного корпуса в чине генерал-адъютанта и генерала от инфантерии»⁸¹, — так патетично про Опанаса Івановича писав Філарет Гумілевський, убачаючи в славі сина нагороду батьку від Бога за благочестиве життя.

Справді, кар'єра Опанаса Красовського була карколомною. У 1795 р. він вступив унтер-офіцером до 4-го батальйону Бузького єгерського корпусу,

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 912. — Арк. 113 зв. Архієпископ Філарет (Гумілевський) говорить про «шесть сыновей его» (Івана Тимофійовича), згадуючи на ім'я лише «середнього» Опанаса (Див.: *Филарет [Гумилевский Д.Г.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* — С. 470). Тому не виключено, що імена ще двох синів, прижитих подружжям Красовських після 1785/1786 рр., лишаються поки що невідомими.

⁷⁷ *Филарет [Гумилевский Д.Г.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* — С. 470.

⁷⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 912. — Арк. 113 зв.; *Модзалевский В.Л. Красовские...* — С. 572.

⁷⁹ *Филарет [Гумилевский Д.Г.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* — С. 471–472. Зауважимо про помилкове отожднення Олександра Івановича Красовського із його повним тезкою — горезвісним російським цензором першої половини XIX ст. (*Зайченко В. Новобілоусівська метрична книга та її персоналії.* — С. 25). Саме останньому належать уривки щоденника за 1848–1849 рр., опубліковані свого часу в «Русской старине» (Дневник А.И. Красовского // *Русская старина.* — 1874. — Т. 9. — № 1. — С. 126–140).

⁸⁰ *Филарет [Гумилевский Д.Г.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* — С. 471.

⁸¹ Там же.

після розформування якого у 1798 р. був переведений на службу до 13-го Єгерського полку. У січні 1800 р. отримав чин підпоручика, а рівно через три роки — поручика. Брав участь у війні Росії проти Франції 1804–1807 рр., особливо проявивши свій військовий хист під час морської експедиції до Італії, за що дістав свій перший орден — св. Анни 3-го ступеня. Відзначився під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр., де отримав поранення, а за бойові подвиги був нагороджений орденами св. Георгія 4-го ступеня, св. Анни 2-го ступеня з діамантами, св. Володимира 4-го ступеня, золотою шпагою з написом «за хоробрість» (двічі), чинами майора і підполковника (у 1811 р.)⁸². 1 січня 1812 р. призначений командиром 14-го Єгерського полку, того ж місяця отримав чин полковника. У війні 1812 р. відзначився в битві при Березині. За взяття штурмом Борисівських укріплень був нагороджений орденом св. Георгія 3-го ступеня. Під час переправи через р. Березину, в бою під Молодечно був поранений кулею в живіт. Відзначився у «битві народів» під Лейпцигом 1813 р., за що одержав чин генерал-майора. За взяття Парижа у 1814 р. нагороджений золотою шпагою, прикрашеною діамантами, з написом «за хоробрість».

У 1815 р. призначений командиром 3-ї бригади 3-ї гренадерської дивізії. Протягом 1819–1823 рр. перебував у відпустці для лікування ран, а 23 травня 1823 р. призначений начальником штабу 4-го корпусу. 23 травня 1826 р. одержує чин генерал-лейтенанта і згодом призначається командиром 20-ої піхотної дивізії. Брав участь у російсько-перській війні 1826–1828 рр. та російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., записи про що збереглися в його щоденнику⁸³. 17 серпня 1827 р. у бою біля с. Ушаган (Ошакан) розгромив 30-тисячну армію Аббас-Мірзи, за що був нагороджений орденом св. Володимира 2-го ступеня, і під час бою дістав поранення⁸⁴. 3 вересня 1829 р. командував 7-ю піхотною дивізією. У 1829 р. призначений командиром 3-го піхотного корпусу. У тому ж році нагороджений орденом св. Володимира 1-го ступеня. Із січня 1830 р. по лютий 1831 р. виконував обов'язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора зі збереженням за ним посади корпусного командира, у зв'язку з чим опікувався прийнятими у

⁸² Из записок генерал-адъютанта Красовского // Русский вестник. — 1880. — № 8. — С. 502–532.

⁸³ Дневник генерала Красовского 1826–1828 гг. (Из рукописей Воен. учен. ком. Гл. штаба) / Предисловие Е.В. // Кавказский сборник. — 1901. — Т. 22. — С. 1–68; Прил.: Официальные письма и бумаги. — С. 37–38.

⁸⁴ Несколько дней // Московский телеграф. — 1828. — № 9 (май). — С. 1–46; Письмо генерал-лейтенанта Афанасия Ивановича Красовского к генералу от инфантерии Александру Михайловичу Римскому-Корсаку // Северная пчела. — 1829. — № 126 (октября 19); Памятник в честь победы русских войск под Эчмиадином. Письмо инженер-поручика Ивана Компанейского генералу Аф. Ив. Красовскому // Русская старина. — 1895. — № 4. — С. 190; Ляхов В.А. Русская армия и флот в войне Оттоманской Портой в 1828–1829 годах. — Ярославль, 1972.

російське підданство січовиками-задунайцями, листувався з Йосипом Гладким⁸⁵. 13 березня 1831 р. був призначений начальником головного штабу 1-ї армії, яка вела бої з польськими повстанцями. Як командуючий авангардом цієї армії, 20 листопада 1831 р. отримав звання генерал-ад'ютанта. 3 квітня 1834 р. призначений членом Військової ради, а 20 травня того ж року — командиром 6-го піхотного корпусу. 16 серпня 1841 р. отримує чин генерала від інфантерії і 25 жовтня 1842 р. призначений командиром 1-го піхотного корпусу⁸⁶.

Наслідуючи родинні традиції, Опанас Іванович опікувався церквою, зведеною батьком у Рябушках: 1813 р. передав до храму срібні ризи до образів, а 1818 р. сам привіз плащаницю на білому атласі⁸⁷. Похований був у Києво-Печерській лаврі⁸⁸.

Опанас Красовський був одружений із Дариною Андріївною Глазуною (29.06.1805–17.08.1855), яка походила з родини великих поміщиків Орловської губернії. Там вона володіла 2000 кріпосних «душ» у с. Колодязькому Солов'ївської волості Єлецького повіту⁸⁹. Була похована поруч із чоловіком⁹⁰.

Подружжя народило дев'ятьох дітей, зокрема, синів Андрія (04.05.1822–10.06.1868), Опанаса (1829 — після 1868 р.), Миколу (1830 — після 1857 р.),

⁸⁵ *Рябінін-Скляревський О.* Кінець Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті. — Т. 2: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С. 330, 336–339.

⁸⁶ Красовский Афанасий Иванович // Военный энциклопедический лексикон. — СПб, 1855. — С. 457–462; Красовский Афанасий Иванович // Энциклопедия военных и морских наук. — СПб, 1889. — Т. 4. — С. 393–394; Столетие Военного министерства. 1802–1902. — Т. 3. — Отд. 4: *Затворницкий Н.П.* Память о членах Военного совета. — СПб, 1907. — С. 156–159; Красовский Афанасий Иванович // Военная энциклопедия. — СПб, 1913. — С. 271–272; *Модзалевский В.Л.* Красовские... — С. 573–574; Красовский Афанасий Иванович // Русский биографический словарь / Под. ред. А.А. Половцева. — Т. 9. — СПб, 1903. — С. 414–415; *Усенко П.Г.* Красовський Опанас (Афанасій) Іванович // Енциклопедія історії України. — Т. 5: Кон-Кю. — К., 2008. — С. 303–304; *Малышкин С.А., Помазо А.А.* Красовский Афанасий Иванович // Отечественная война 1812 года: Биографический словарь. — М., 2011. — С. 162; Стенография, как скорейшее сообщение приказаний в военное время. Письмо графа Карла Толя генералу А.И. Красовскому // Русская старина. — 1895. — № 5. — С. 86; *Сидорова М.В., Безотосный В.М.* Записка К.Ф. Толя 1831 г. // Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. — Т. 6. — 1995. — С. 102–103; *К.Ф. Толь.* Краткий журнал пребывания моего в минувшую польскую войну со времени прибытия фельмаршала графа Паскевича-Эриванского к оной до отъезда моего в С.-Петербург. — М., 1867. — С. 5.

⁸⁷ *Филарет [Гумилевский Д.Г.]* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — С. 470.

⁸⁸ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 574.

⁸⁹ Соловьевская волость // <http://eletskraeved.ru/category/electij-uezd-zausajlov-v-a/solovevskaya-volost>].

⁹⁰ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 574.

Василя (1839–1913 рр.), Павла (1835 — після 1912 р.) та доньок Олександру (1816 — після 1862 р.), Катерину (1819 — ?) і Дарину (1826 — після 1867 р.)⁹¹.

Найвідомішим серед цього покоління родини Красовських був, поза всяким сумнівом, Андрій Опанасович. Його життя було ще бурхливішим за батькове. Блискучий початок поклало навчання в Пажеському корпусі з 15 січня 1836 р., куди юного генеральського сина зарахували ще 17 грудня 1731 р.⁹² Склавши на відмінно випускні іспити, 26 серпня 1840 р. Андрій Красовський був відправлений до гвардії, а саме — до розквартированого у Петербурзі гренадерського полку імені Короля Фрідріха Вільгельма III.

У Петербурзі десь наприкінці 1842 — на початку 1843 р. він познайомився і потоваришував із Тарасом Шевченком. У своєму листуванні він називав поета «наш славний Тарас», «наш Кобзар», мав його портрет і кілька спільних із ним портретів із автографами, листувався з триюрідним братом Тараса Григоровича Варфоломієм Григоровичем Шевченком⁹³. Відомий один із варіантів Шевченкової поеми «Кавказ», переписаний Андрієм Красовським латинецею в 1866 р.⁹⁴

У 1843 р. Андрій Опанасович отримав чин поручика, а 5 жовтня того ж року його перевели корнетом до Новомиргородського уланського полку. Наприкінці 1848 р. він одружився із Марією Йосипівною Дебуаро (1824–1863) — донькою полковника російської армії, героя війни 1812 р.⁹⁵ Вони народили трьох дітей: доньок Дарину (1850 р.н.) і Ганну (1857 р.н.) та сина Андрія (1851–1931)⁹⁶.

З початком Кримської війни Олександрійський полк, у якому тоді він служив, було направлено в район Ольвіополя на Херсонщині, а в червні того ж 1853 р. — форсованим маршем у Молдавію та Волощину. Кампанія була

⁹¹ Там же. — С. 579; *Марахов Г.* Страница революционного прошлого // Советская Украина. — 1959. — № 9. — С. 162; *Красовский Афанасий Иванович.* Формулярний список за 1834 г. (Книга формулярных списков № 322) // http://www.runivers.ru/doc/patriotic_war/participants/detail.php?ID=436161

⁹² *Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг.* / Ред. кол.: В. Корольок, Г. Марахов, С. Пилькевич. — К., 1963. — С. 320–327; *Марахов Г.І.* Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства. — К., 1961. — С. 6; *Ястребов Ф.* Андрій Красовський // Книга для читання з історії Української РСР з кінця 50-х років XIX ст. до лютого 1917 року / За ред. І.О. Гуржія. — К., 1961. — С. 15–20; *Загоронюк Г.* Гусар у вишиванці // Військо України. — 2004. — № 5–6. — С. 44–45; *Сарбей В.Г.* Красовський Андрій Опанасович // Енциклопедія історії України. — Т. 5: Кон-Кю. — К., 2008. — С. 302–303.

⁹³ *Марахов Г.І.* Андрій Красовський... — С. 8, 18, 37.

⁹⁴ *Тарас Шевченко.* Повне зібрання творів у 12 томах / Ред. кол.: М.Г. Жулинський, В.С. Бородін, С.А. Гальченко. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 735.

⁹⁵ Красовська Марія Йосипівна // *Марахов Г.І. Т.Г. Шевченко в колі сучасників: словник персоналій.* — К., 1976. — С. 62.

⁹⁶ *Марахов Г.* Старниця революционного прошлого. — С. 164.

дуже складна. В бою біля с. Четаті 25 грудня загинув денщик Красовського, а 16 травня 1854 р. в сутичці під Каракалом ударом пікою в груди було поранено і його самого. Госпітальне лікування тривало до кінця 1854 р., але Андрій Опанасович лишався слабким аж до лютого наступного року, вже повернувшись до Петербурга.

У серпні 1855 р. він знову від'їхав до діючої армії, служив у Ново-черкаську, Ставрополі, на Кубані, брав участь у війні з горцями. Наприкінці 1857 р. отримав 11-місячну відпустку для лікування за кордоном, у грудні прибув до Києві, але через погіршення стану здоров'я знову був змушений лягти до госпіталю. 30 жовтня 1858 р. отримав чин підполковника. Лише у 1859 р. виїхав у подорож середземноморськими країнами пароплавом із Одеси. Під час цієї подорожі познайомився із Гарібальді, який подарував йому свій портрет⁹⁷.

Повернувшись із подорожі, восени 1859 р. як пораненого його прикомандирували до Пажеського корпусу. У Петербурзі він знову зустрічався з Тарасом Шевченком, який щойно повернувся із заслання, спілкувався із Пантелеймоном Кулішем⁹⁸, російськими революційними демократами Миколою Чернишевським та Миколою Добролюбовим, відвідував таємний гурток Павла Макалінського. Один із учасників гуртка Макалінського залишив спогади про Андрія Опанасовича, які багато що пояснюють у його подальшій долі: «Энтузиаст, горячий патриот, он не отличался особым умом, но был человек необыкновенно сердечный, самый восторженный поклонник молодежи, в которой он видел все будущее России. Типический представитель времени наступивших великих реформ... он слепо верил в будущее нашей родины и слово «народ» было для него чем-то священным, и произносил он его дрожащим голосом, говорил о народе со слезами на глазах и нервной жестикуляцией. Он был бы смешон, если бы не был искренен, и эта-то искренность... заразительно... действовала. Он был человек достаточный и в качестве любителя сильных ощущений и страстного охотника путешествовал по Африке и охотился на львов. Об этих охотах он рассказывал много и охотно... эти рассказы,... необыкновенно оживленные и даже художественные, рисовали... очевидца и участника всех этих приключений, и невидимую природу, и нравы, а главное — смелую личность самого охотника. Цельной и оригинальной натурой был этот, уже пожилой, гусар с почти голой головой и огромными висячими усами, точно нарочно созданный для необыкновенных подвигов, для которых требовался именно такой удалец-энтузиаст — этот старый, но славный, чистый сердцем ребенок»⁹⁹.

⁹⁷ *Марахов Г.І.* Андрій Красовський... — С. 16–17.

⁹⁸ *Марахов Г.* Старниця революционного прошлого. — С. 165.

⁹⁹ *Острогорский В.* Из истории моего учительства. Как я сделался учителем (1851–1864). — СПб, 1914. — С. 56–57.

Восени 1861 р. він повертається до Києва викладати у Київському Володимирському кадетському корпусі. Схоже, десь у цей час відбувається остаточне зрушення у його поглядах в бік антисамодержавства й українофільства. Тут він зближується із гуртком «хлопоманів» і Київською «Старою» громадою. Викладає малювання у «Тарасовій школі» Миколи Згуровського, провадить підготовку до відкриття магазину для поширення нелегальної літератури й вербує учасників до організованого ним таємного «революційного комітету». Один із завербованих ним студентів — Володимир Синегуб — давав пізніше показання, що познайомився з Красовським у 1862 р. на студентській вечірці. Той вразив Синегуба тим, що носив під гусарським мундиром українську мережану сорочку і вже при першому знайомстві розмовляв з ним про «малороссийский элемент», Англійську і Французьку революції, деспотизм, обіцяв у разі підтримки «радість видить себя или бунчуковым, или войсковым писарем, видить все прошлое казачество» та в подальшому забезпечував нелегальною літературою (газетами «Колокол», «Полярная звезда», поемою К. Рилєєва «Войнаровский» і забороненими рукописними творами Тараса Шевченка)¹⁰⁰.

Водночас А. Красовський бере участь в етнографічних експедиціях Київщиною, відвідує могилу Тараса Шевченка у Каневі, про що так пише дружині: «Могила нашего Кобзаря находится на очаровательном месте — я посадил там «калину і тополь» в воспоминание двух его думок...»¹⁰¹. Гостює у Варфоломія Шевченка в Корсуні й планує придбати тут садибу¹⁰². У Чернігові зближається з Опанасом Марковичем¹⁰³. Сам пише вірші українською мовою, які під псевдонімом «Дан. Лихий» оприлюднює в студентському рукописному журналі «Самостайне слово»:

Будь в господі щирим братом,
шануй слов'янина —
Тоді буде тобі сватом
Ціла Україна!
Шануй наші всі звичаї,
Нашу мову, віру,

¹⁰⁰ Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. / Ред. кол.: В. Корольюк, Н. Лещенко, Г. Марахов и др. — К., 1964. — С. 77–79.

¹⁰¹ Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. — К., 1963. — С. 147; Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. — С. 77–82, 135–138.

¹⁰² Цю інформацію знаходимо в листах Варфоломія Шевченка до Андрія Красовського (Див.: Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг... — С. 249–250; Марахов Г.И. Страница революционного. — С. 166). Про це ж йдеться у спогадах сучасників: «До Корсуня приїжджав у той час з Києва відомий українофіл, полковник Красовський, який теж приятелював із Шевченком» (Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників / Упорядн.: В.Х. Косян, Л.А. Вікторов, А.І. Костенко й інші. — К., 1958. — С. 252).

¹⁰³ Страница революционного прошлого. — С. 165.

Не кажи, що польський край,
Тоді ми повірим.
Докажи, що ти шукаєш
Правду — люду, миру,
Тоді всюди ти почувеш:
«Вірим, друже, вірим».
А як будеш ти ділити
по Дніпру Вкраїну,
То не будем в згоді жити...
Лучше всі загинем! —
Бо за правду встане воля,
Хлопців поскликає
І розіллється недоля
У рідному краї¹⁰⁴.

Навесні-влітку 1862 р. Андрій Опанасович проводить агітацію серед селян у Корсуні, про що зберігся поліцейний рапорт: «Г. Красовский носит простой украинский козаккин, подпоясанный крестьянским кушаком, шаровары, опущенные в сапоги, и высокую черную баранью шапку; в этом костюме он ходит и ездит верхом по местечку, а однажды, встретясь на улице с хмельным мужиком, после слов приветствия, когда мужик отозвался «здорово, пане», Красовский упрекнул его за ругательство именем пана и стал с ним христосоваться, говоря, что он не пан, а такой же, как он, человек»¹⁰⁵. Така поведінка викликала підозри в його «політичній неблагоннадійності», однак поки що все обмежилося профілактичною розмовою із директором Кадетського корпусу.

Покладаючи надії на загальноселянське повстання влітку чи восени 1862 р. у зв'язку із введенням уставних грамот, Андрій Красовський уважно слідкував за будь-якими порухами у цьому напрямі. А тому, як тільки почалися заворушення у Корсунському повіті, одразу ж туди виїхав. Одягнувши український національний костюм, він розмовляв із селянами зрозумілою їм мовою і закликав їх не приймати грамот. Напруга наростала, і туди було направлено резервний батальйон Житомирського піхотного полку для придушення виступів. У такій ситуації Андрій Опанасович написав відозву до солдат, у якій закликав їх не перетворюватися на «катів» свого народу і не виконувати «окаянного» царського наказу. Від руки розмноживши текст у десяти примірниках, вранці 17 червня він розкидав листівки на території розташування полку, але коли повертався назад, був помічений¹⁰⁶.

¹⁰⁴ *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине, 50–60-е года XIX века. — К., 1981. — С. 116.

¹⁰⁵ Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. — С. 259.

¹⁰⁶ Там же. — С. 266–267, 271–272; *Марахов Г.И.* Андрій Красовський... — С. 35–38.

Наступного дня у його квартирі провели обшук і вилучили «сочинения в рукописях с оскорбительными выражениями к царственным особам и многие другие запрещенные цензурою, а также 4 фотографических портрета Красовского в малороссийской одежде»¹⁰⁷. На суді у серпні того ж року він заявив, що у своїх вчинках керувався виключно потребою виконання «священного обов'язку» громадянина і батька¹⁰⁸. За звинуваченням у носінні цивільного одягу, підбурюванні нижчих чинів до непокори начальству й переховуванні образливих писань про імператора підполковника А. Красовського засудили до позбавлення дворянства і всіх станових прав, відібрання бронзової метали на пам'ять про Кримську війну і розстрілу¹⁰⁹.

Однак цим справа не закінчилася. За кілька днів розпочалося нове слідство, адже засуджений передав слідчим записку від солдатів Житомирського полку, в якій ті висловлювали йому підтримку і дякували за любов «к бедному солдату и его брату бедному мужику»¹¹⁰. Але через відсутність будь-якої інформації, яка б дозволяла прояснити обставини появи записки, справа зайшла в глухий кут.

Вирок мав затвердити імператор Олександр II, який особисто знав Андрія Красовського. Військовий міністр Дмитро Мілютін подав два варіанти остаточного вироку — із затвердженням смертної кари та із заміною її на «політичну смерть». Олександр II підписав другий варіант і наклав резолюцію про подальше заслання засудженого на 12 років на копальні.

Першу частину вироку було виконано рано вранці 26 жовтня того ж року. Підполковника Андрія Красовського у супроводі жандармів вивезли на експланаду Києво-Печерської цитаделі. Тут його вивели на ешафот, священник у траурному вбранні відпустив йому гріхи, на нього наділи білу сорочку і 15 солдат з рушницями на плечах підійшли до нього і зупинилися у 15 кроках. Після цього було зачитано вирок про «політичну смерть» і заслання на каторгу. Усю цю процедуру спостерігала дружина Красовського, яка від побаченого збожеволіла і померла через кілька місяців.

Відправка засудженого затримувалася у зв'язку з можливими студентськими хвилюваннями¹¹¹. Нарешті 25 листопада етапування почалося і тривало більше року через часті зупинки у зв'язку із його хворобою на сухоти легень. У грудні 1863 р. його доправили до місця постійного відбування каторги — на рудники Петровського залізничного заводу в Східному Сибіру, де закували в кайдани. Однак за сприяння зятя — чоловіка сестри Дарії Опанасівни — тодішнього військового губернатора Забайкальської області Миколи Дітмара з огляду на стан здоров'я Андрія Опанасовича

¹⁰⁷ Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. — С. 288.

¹⁰⁸ Там же. — С. 284.

¹⁰⁹ Там же. — С. 291.

¹¹⁰ Там же. — С. 277, 293–294.

¹¹¹ Там же. — С. 303.

перевели на Кадаїнський рудник, а потім — Олександрівський завод під Нерчинськом, де тоді відбували покарання Микола Чернишевський та учасники Польського повстання 1863–1864 рр.

За клопотанням рідних у листопаді 1867 р. А. Красовському дозволили жити на приватній квартирі за межами Олександрівського заводу. Саме тут у нього визрів план втечі. Одержавши від М. Дітмара необхідні кошти і виготовивши фальшивий паспорт, викупивши в господаря квартири рушницю і коня, написавши заповіт і взявши із собою власноруч перемальовану карту російсько-китайського кордону, 28 травня 1868 р. о 6-тій годині вечора він таємно поскакав у напрямку Китаю. Однак уже за кілька днів його тіло було знайдено поблизу станиці Пурі (що за 18 кілометрів від Олександрівського заводу). В передсмертній записці, написаній власною кров'ю, Андрій Красовський повідомляв, що заподіює собі смерть, бо в поспіху втечі загубив пальто з картою і документами, а повернення неможливе¹¹².

Ще перебуваючи на каторзі, він написав поему «Сон каторжника», в якій висміював самодержавство, царів «Николашу» («злой деспот, тиран») і «Алексашу» («нетрезвый болван»), їхню свиту — «злодеев... из камерлакеев, из камер-пажей», духівництво і придворних речників — «старца» Погодина і «пустомелю» Каткова та пророкував, що «нас много, их мало... их дни сочтены» і невдовзі «царем и владыкой сам будет народ!»¹¹³.

Окремо слід згадати про молодшого брата сумського обозного Тимофія Красовського — Івана Михайловича. Той служив підпрапорним Сумського полку з 7 грудня 1740 р., а вже 19 липня 1741 р. був призначений новим лебединським сотником у той самий день, коли Тимофій Михайлович став полковим обозним¹¹⁴. Був із сотнею у різноманітних командюваннях,

¹¹² Перша публікація тексту записки: К биографии А.А. Красовского // Красный архив. — 1929. — Т. 37. — С. 232. Факсиміле цієї записки, як і згаданої карти російсько-китайського кордону, опубліковано: Быховский Н. «Сон каторжника» и его автор // Литературное наследие. — 1936. — Т. 25. — С. 465, 469. Фрагменти із слідчої справи А. Красовського оприлюднив Олександр Герцен у «Колоколі» (Колокол. — Лист 151. — 1 декабря 1862 г. — С. 1256; Там же. — Лист 162. — 1 мая 1863 г. — С. 1336–1338). В одній із його розвідок містилося таке: «Красовский, заслуженный полковник, покрытый ранами и крестами, был выведен на площадь; с него сорвали эполеты и ордена, бросили ему одежду каторжника, заковали в кандалы и отправили в рудники на двенадцать лет. Преступление его состояло в пропаганде между солдатами, которых он умолял не стрелять в крестьян» (Герцен А.И. Собрание сочинений в тридцати томах. — Т. 18: Статьи из «Колокола» и другие призывы 1864–1865 гг. — М., 1959. — С. 196). Про «бывшего офицера» Красовского, який загинув під час спроби втечі із заслання, згадував у романі «Дар» Володимир Набоков (Набоков В. Дар (В. Сирин). — Свердловск, 1990. — С. 515).

¹¹³ Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг... — С. 398–403; перша публікація з деякими огріхами: Быховский Н. «Сон каторжника» и его автор. — С. 463–471.

¹¹⁴ Еліта Слобідської України. — С. 196.

зокрема, неодноразово (у 1746 р., 1749 р., 1754 р., 1756 р.) на Українській лінії, поблизу Ізюма й Тора, у Барвінківській Стінці, а в 1757–1758 рр. — у Пруському поході¹¹⁵. На середину 1760-х рр. володів 25 підданими у Лебединському повіті¹¹⁶. На 1767 р. його старший син Федір (близько 1746–1750 р. н.) служив капралом Сумського гусарського полку, а молодший Іван (близько 1754 р.н.) навчався грамоти¹¹⁷. За повідомленням В. Модзалевського, у 1765 р. Федір Іванович служив кур'єром штабу російського резидента при кримському ханові Шагін-Гіреї і за сумлінне виконання службових обов'язків був підвищений до прапорщика, перебував «у производимого в Бахчисарае строения», а 1785 р. відставлений підпоручиком¹¹⁸. Його молодший брат служив у Брянському піхотному полку, а 1782 р. відставлений прапорщиком¹¹⁹.

Ось таким рід Красовських, зокрема, його слобідська гілка, постає у світлі нововиявлених джерел та історіографічних напрацювань. Узагальнюючи, хотілося б звернути увагу на дві речі. По-перше, ми приєднуємося до думки В. Кривошеї, що «головним джерелом формування старшини була показачена шляхта»¹²⁰. Це твердження уповні стосується старшинського прошарку слобідських полків. По-друге, інтеграція української старшини до імперського дворянства не була незворотною — у сенсі мовної, культурної, національної самоідентифікацій. Як бачимо на прикладі роду Красовських, до своїх українських первнів нащадки старшини поверталися навіть тоді, коли, вже здавалося, не в одному поколінні були цілковито зрусифікованими.

¹¹⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 572–574.

¹¹⁶ Материалы для истории колонизации и быта... — С. 338.

¹¹⁷ Еліта Слобідської України. — С. 298, 353.

¹¹⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 569.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 349.

Оксана Романова

**Ареал паломників та механізм
поширення інформації про чудотворну
святиню
(на прикладі чудотворної ікони
Святителя Миколая в с. Лазорки
Пирятинської протопопії)**

Культ ікони Святителя Миколая в с. Лазорки Пирятинської протопопії (Яблунівська сотня Лубенського полку)¹ підтримувався народом та місцевим духовенством впродовж майже всього XVIII ст. (перша письмова згадка про чудесне зцілення від цієї ікони пирятинської буймистрихи Марії Яремової відноситься до 1705 р., остання документована згадка датується 1771 р., коли спеціально створена для розслідування чудотворної сили ікони комісія, на виконання рішення про неможливість утримувати народ до завершення слідчих процедур від очудотворення цієї святині, перевезла її до Мгарського Лубенського монастиря).

За поширеною в ті часи легендою, ще в минулому XVII ст. до сільської церкви козаки «з бившимь тогдашнихъ времєн того сєла владѣльцемъ писарємъ полковим лубєнским Маѣимомъ Троцкимъ в полскомъ поход, єгда городъ Биховъ воисками росїйскими разбито, то с бившоѣ в ономъ город православноѣ церкви зкону Сѣтитєля Хрѣтова Николая взявши, возвратясь с того приходѣ² в село Лазорки привезли»³.

Місто Бихов російські війська впродовж попередніх ста років брали кілька разів. Перший раз під час російсько-козацького наступу на Річ Посполиту в ході російсько-польської війни 1754–1769 рр. Зокрема, 29 серпня 1754 р. росіяни рапортували про взяття Нового Бихова і початок осади Старого Бихова, який козаки Івана Нечая зайняли лишень в лютому 1757 р. Проте, оволодівши рядом білоруських міст, Іван Нечай, який самовільно почав іменувати себе білоруським полковником, відмовився визнати

¹ Справа зберігається: ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — 142 арк.

² Так в джерелі.

³ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 53 зв.

на цих землях зверхність московського царя та його воєвод, і, об'єднавшись із місцевим населенням у партизанській боротьбі, перейшов у відкрите протистояння з колишнім союзником. У кінці червня 1659 р. російські війська взяли в облогу Старий Бихов і закликали Нечая з козаками здатись московському цареві. І хоч козаки чинили спротив, проте у ніч з 3 на 4 грудня 1659 р. російські війська оволоділи містом⁴. У черговий раз російські війська брали м. Бихов на початку червня 1707 р., під час Північної війни зі шведами⁵.

Максим Троцький (? 1677–1712 рр.), який, за свідченням ієрея Григорія Стефанова, і привіз із Польського походу до села чудотворну ікону, був полковим лубенським писарем близько 1697–1704 рр. (? 1697–1704 ?)⁶. Можна було б припустити, що обіймав він цей уряд до 1710 р., принаймні, наступний із відомих лубенських писарів — Григорій Федорович Кулябка (точно невідомо, коли саме обійняв цю посаду) вперше згадується в 1710 р.⁷ А сам Максим Троцький в 1710 р. вже обіймав посаду лубенського полкового судді (коли посів цей ранг, також невідомо)⁸. Тоді появу ікони в с. Лазорки логічніше було б пов'язувати з подіями 1707 р.

Щоправда, проти такого датування появи Миколаївської ікони в лазарській церкві свідчить той факт, що Максим Троцький, який, за словами отця Григорія, привіз ікону до с. Лазорки тому, що був власником цього села, де, як бачимо із пізніших документів, і проживала вся родина Троцького, за даними В. Модзолевського, лишень в 1710 р. отримав універсал на селище⁹.

Більш переконливою видається можливість пов'язати привезення чудодійної ікони до с. Лазорки з подіями середини XVII ст., оскільки перше чудо від цієї ікони, записане тоді новопосвяченим ієреєм Григорієм (посвятили його до лазорської церкви в 1704 р.), датується 1705 р., коли побудована на честь привезеної з польського походу ікони церква Святителя Миколая в с. Лазорки вже кілька років існувала (принаймні, ієрей Григорій не був її першим настоятелем): «которая гдѣ до соорѣженія в том селѣ Лазоркахъ

⁴ Мальцев А.Н. Россия и Белорусия в середине XVII века. — М., 1974. — С. 50; Горобець В. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 22, 41–42, 71–76.

⁵ Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 136.

⁶ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. — Ч. 1: Урядники Гетьманської адміністрації. — К., 2005. — С. 220; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — К., 2010. — С. 709; Модзолевский В. Малороссийский родословник. — Т. 4. — К., 1914. — С. 27.

⁷ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. — Ч. 1. — С. 220.

⁸ Там само. — С. 219.

⁹ Модзолевский В. Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 27.

церквы стояла, того єму, їерею Григорію, нікто з обиватей¹⁰ не обявляль. А точію обявляванно ємѡ, яко оная їкона Николая, по соорѣженіи церкви з самага початку на мѣстѣ намѣстномъ, гдѣ ї нїѣ стоить, поставленна, ї про-исходили ль от оной їкони прежде єго рѣкоположенія во иерея какіє чуда, того онъ, їерей Григорій, знать не можетъ»¹¹. Згадка ж «тодішнього власника села» Максима Троцького, який буцімто і привіз ікону, схоже, є результатом помилки доволі старого ієрея Григорія, який свідчив через більш як півстоліття (в 1764 р.) про події, чуті ним від третіх осіб.

Тож приходимо до висновку, що ікона Святителя Миколая була привезеною до с. Лазорки козаками в середині XVII ст., і згодом на честь цієї ікони була побудована сільська церква. Не виключено, що таке пошанування привезеної із «польської області» ікони, яка до того ж була вже доволі старою і далеко не відрізнялась майстерністю письма¹², було наслідком того, що ця ікона ще в «польській стороні» славилась за чудодійну. Щоправда, перевірити цього нам не вдалось та і не видається можливим, оскільки ми не знаємо достеменно, із якої саме церкви чи то населеного пункту вона була забраною під час одного із двох походів і облог міста Бихова в середині XVII ст., які, як щойно згадано, тривали по два роки кожен.

* * *

Інформацію про чудеса, які трапились від лазорської ікони Святителя Миколая, дізнаємось із «книги чудес», точніше «записной тетрадки», яку вів за порадою кількох колишніх пирятинських протопопів тодішній ієрей Григорій Стефанов. Обнародувана вона була в 1764 р. протопопом пирятинським Іллею Максимовичем (який, до речі, обіймав цю посаду з 1735 р.) після того, як під час річного огляду благочинь підвідомчого йому духовного правління протопоп Максимович, за його ж версією, випадково заїхав в с. Лазорки і помітив при намісній іконі, убраній в дорогу шату, багато

¹⁰ Так в джерелі. Має бути: «обывателей».

¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 53 зв.

¹² В цьому донесенні слідчі стверджували про те, що сама ікона намальована невміло, стара і полущена («де оная їкона поставлена пред правимъ клиросомъ вмѣстѣ зъ Спасителевою їконою въ кутку мѣсто храмовой їкони, въ шату сребраную и вѣнецъ сребропозлащеній убраная, ись коей шати лице страшилищное, и руки, правая благословящая, а лѣвая къ корпусу пригблѣная, необычно безобразно написанные. А когда оную шату отняли отъ оной їкони, то и вся оная изображеніємъ весма страннымъ ужасно безобразно самими простими красками богомазно или по обичаю расколническому написанная без всякой должной пропорціи, полущенная, до коей и приклатятся зазорно, и почитать нѣдочего») (ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 101)), і рекомендували за доцільне взагалі забрати ікону з церкви негайно, аби можна було зупинити в народі поголос про її чудодійні властивості. На додачу вони наголосили, що і вся церква стара, полущена, тримається на підпорах і протікає від дощу, тож її також рекомендували закрити (Там само).

привісів у формі частин людського тіла. На запитання, чому при іконі зроблено привіси, місцеві ієреї пояснили, що ікона здавна вважається в народі за чудотворну, тому вдячні за отримані від ікони блага богомольці і зробили до неї привіси, на підтвердження чого і продемонстрували заведену здавна при церкві «записную тетрадь чудов».

За браком часу не станемо більш детально розглядати всі перипетії судово-слідчої тяганини з приводу освідчення лазорської ікони, як і деталі написання цієї «тетрадки». Зупинимось більш детально на ареалі паломників до ікони.

* * *

Оригінал «книги чудес», що трапились від чудотворної ікони Святителя Миколая в селі Лазорки, до нас не дійшов, принаймні, він відсутній серед документів справи. Відома лишень тогочасна копія, включена в протокол засідання комісії з розслідування «благочинія і благосостоянія епархии» при Київській духовній консисторії (далі — КДК) від 1765 р.¹³ Цей протокол зберігся частково (в ньому відсутній як мінімум ще один зошит). Проте, судячи із опису документів, які були переданими із слідчої комісії з розслідування чудотворної сили ікони Святителя Миколая в селі Лазорки, що діяла при Мгарському Лубенському монастирі впродовж 1764–1773 рр., до КДК для винесення остаточного рішення по цій справі (пункт 2)¹⁴, дізнаємось, що в оригіналі зошит чудес складався із 12 четверикових аркушів (тобто, не дуже великий, особливо за умови, що писався доволі розмашистим почерком), і до нього було додано ще 8 оригінальних листів (також четверикових) та один (дев'ятий) цільний, в яких люди (в основній масі знатні особи) свідчили про отримані ними зцілення від названої ікони, і просили записати їх до «книги чудес». Тож, порівнюючи дані обох документів, переконуємось, що «книга чудес», хай навіть в копії, але дійшла до нас в повному вигляді, оскільки після запису чуда № 16 та ще трьох нумерованих чудес в протоколі переписано копії 6 листів, які дублюють вже записану до «книги» інформацію¹⁵. Тож можна стверджувати, що до протоколу комісії з розслідування благочинь було переписано весь зміст цієї «тетрадки» і одразу після цього зроблено копії всіх листів, які при ній (тетрадці) зберігались.

Про те, що при копіюванні «тетрадки» не могло бути довільно чи механічно опущено частину інформації, свідчить характер правок цієї копії, зроблений іншою рукою. При цьому зроблені копіїстом в тогочасній традиції ведення протоколу записи від третьої особи («его син», «дочь его», «прийшло ему на ум») переправлено на записи від першої особи (особливо в частині, записаній до книги чудес із листів («мой син», «моя дочь», «и

¹³ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 130–142 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 111.

¹⁵ Там само. — Арк. 139 і далі.

пришло мне на ум»). Такі правки свідчать, що після зняття копії із джерела її вивірили із оригіналом, відтворивши максимально точно зміст в усіх деталях. Тож припускати про опущення частини тексту із «книги чудес» при копіюванні не доводиться. А те, що після запису чудес, зроблених із листів дописувачів, вміщено копії цих листів (порівняй арк. 136 і 140 зв.–141; 137–137 зв. і 140–140 зв.; 138–138 зв. і 142–142 зв. 138 зв.–139 і 141–141 зв.), свідчить, що «книга чудес», хай навіть в тогочасній копії, але збереглась повністю.

На жаль, ми не можемо цього сказати про копії із листів візіонерів, оскільки ця частина протоколу була втрачена. Тож ми маємо тексти лишень 6 листів із 9 (причому, шостий лист від Івана Александровича про сліпо-народжену дочку Парасковію, якій чудесним чином були даровані справжні очі, зберігся частково). Текст ще 3 листів втрачено.

Про зміст цих листів, принаймні, в межах імен візіонерів та суті чуда, ми дізнаємось із інших джерел. Зокрема, у свідченнях ієрея Євстафія Кирилова від 6 червня 1765 р.¹⁶ згадано ще про лист від військового товариша Павла Огроновича, датований 9 грудня 1760 р., в якому повідомлялося про чудесне зцілення від ікони Святителя Миколая його служниці, дівиці Агріпіни; записку про зцілення знову ж таки в 1760 р. сина Ульяни Раковички Павла¹⁷ та лист від бунчукового товариша Корнилія Кобеляцького, в якому повідомлялось про зцілення від головної болі його дочки Варвари¹⁸. Згадано про цих осіб і серед переліку документів, переданих до КДК із слідчої комісії при Мгарському монастирі, зокрема, свідчення Варвари Корнеліївни Боярської про отримане нею зцілення (пункт 31, 33)¹⁹ та відомості про Ульяну Раковичеву і сина її Павла (пункт 45)²⁰.

Отже, можемо назвати імена всіх осіб, яким було даровано чудо від ікони Святителя Миколая в селі Лазорки, та які письмово його засвідчили.

* * *

Всього у справі згадано фактично 32 чуда, що трапились від ікони Святителя Миколая в с. Лазорки (Табл. 1). Із них, як уже згадувалось, 23 чуда було записано до «книги чудес» (16 нумерованих, причому під номером 3 записано одразу два чуда, а під номером 13 — аж три чуда, та ще 4 чуда без номера), про решту (9) чудес дізнаємось із листів, що зберігались в Лазорській церкві разом із «книгою чудес», але з певних причин не були до неї записаними (5 чудес). Ще про 4 чуда йшлося в рапорті лазорського ієрея Григорія Стефанова до Пирятинського духовного правління в 1751 р., записи

¹⁶ Там само. — Арк. 33.

¹⁷ Там само. — Арк. 33–33 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 33 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 113 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 114 зв.

про які не потрапили до «книги чудес» і не збереглися як окремі листи²¹. Тож далі, коли говоритимемо про номер окремого чуда, матимемо на увазі їх фактичний номер згідно представленої в нашій таблиці нумерації.

Одразу зауважимо один момент. В книзі чудес під номером 11 (фактично чудо 12) записано про чудесне зцілення у 1748 р. хворих очей Меланії, малолітньої дочки Якима Троцького. Цей запис завершується припискою: «которая и тепер живет за паном Лвомъ Василієвичемъ в деревнѣ Рѣдцѣ»²². Дійсно, дочка Якима Троцького була дружиною бунчукового товариша Льва Васильовича Богаєвського (1731–1797 рр.), що походив родом з Ахтирки, з яким проживала на хуторі Рудці сотні Яблунівської²³. Натомість в донесенні отця Григорія Стефанова до Пирятинського духовного правління в 1751 р. йдеться про чудесне зцілення більма на оці у малолітньої дочки Якима Троцького Агафії²⁴. Рік цього чуда, як і решти трьох перерахованих в донесенні чудес, не зазначено. Прикметно, що дочка Якима Троцького Агафія не згадується як в інших документах цієї справи (скажімо, в описі документів, що є в справі, складеному в 1773 р., де згадано про свідчення низки причетних до справи осіб, оригінали яких не збереглися²⁵), так і в генеалогічному розписі родини Троцьких²⁶. Тож лишається відкритим питання, чи тут мова йде дійсно про Агафію, другу дочку Якима Троцького, яка в силу дивного збігу обставин також хворіла на очі і отримала зцілення від лазорської ікони, але документи про її існування загубилися в історії, чи все таки тут малося на увазі чудо 1748 р. зцілення хворих очей Меланії, яка помилково в донесенні ієрея Григорія була названа Агафією. В такому випадку слід говорити не про 32, а про 31 чудо, що трапились від чудотворної ікони Святителя Миколая в с. Лазорках і були письмово задокументовані. Оскільки в нас нема достовірних даних для ототожнення обох названих дочок Якима Троцького, тож для зручності і більшої прив'язки до джерела продовжуємо вважати їх за дві різні особи і, отже, рахуватимемо як два окремих чуда.

Згідно «книги чудес» та інших джерел, що називають імена зцілених, ареал паломників лазорської ікони Святителя Миколая фокусується довкола села Лазорки та околиць в межах Лубенського полку. В першу чергу це власне причетники лазорської церкви та члени їхніх родин — сам ієрей Григорій (3 чуда), дячок (1 чудо), паламарка (1 чудо) та 3 чуда в сім'ї власника села Якима Троцького, який проживав в ньому із родиною. Разом

²¹ Там само. — Арк. 24–24 зв.

²² Там само. — Арк. 136.

²³ Модзoleвський В. Малоросійський родословник. — Т. 4. — С. 28; Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. — Ч. III. — Кн. 3: Значкове товариство. — К., 2008. — С. 12.

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 21.

²⁵ Там само. — Арк. 111–118 зв.

²⁶ Модзoleвський В. Малоросійський родословник. — Т. 5. — К., 1996. — С. 27–28.

8 чудес (№ 12, 13, 14, 16, 3, 4, 5, 8) із 32, або кожне 4 чудо, стались із жителями с. Лазорки.

Далі слід назвати сусідні із Лазорками хутори Сомаковщина (1 чудо) та Рудка (1 чудо), села Повстин, до речі, також власність Якіма Троцького (1 чудо), Мокіївка (1 чудо), Велика Круча (4 чуда), Гурбинець Пирятинської сотні (1 чудо), власне Пирятин (2 чуда), та дещо віддаленіші поселення — м. Лубни (2 чуда), с. Редьківка (Прилуцька протопопія). 1 чудо сталось із жителем Янишпольської сотні Лубенського полку²⁷, шість — із жителями Миргородського полку (с. Бакумівка та хутір Семенівка Хорольського уїзду, по два в кожному), і два чуда — власне із жителями м. Хорол. Серед осіб, що отримали зцілення від лазорської ікони Святителя Миколая, згадано навіть чернігівського монаха (чудо 6), паломників із Полтавського полку (с. Спаське Великобудиської сотні, чудо 31), та одного київського «обивателя» (чудо 2).

Тож, як бачимо, географія паломників хоч і не дуже рясна, але подеколи включає доволі віддалені поселення, що свідчить про поширеність культу цієї ікони. Кидається в очі повторюваність одних і тих же поселень, що стає цілком зрозумілим з огляду на те, що по два і більше чуда траплялись зазвичай не просто із жителями одного і того поселення, а власне із одними і тими ж особами (або членами їх родин). Так, скажімо, по три чуда сталось в родині лазорського ієрея Григорія (№ 3, 4, 8) та Анни Василієвої Савичевої (№ 7, 11, 16), аж по чотири — в родині бунчукового товариша Якіма Троцького (чудеса 12, 29, 30) та в сім'ї бунчукового товариша Івана

²⁷ Вона ж відома в джерелах як Третя Лохвицька сотня. Принаймні, за даними В. Кривошеї, в 1760–1782 рр. Іван Корнійович Огранович був сотником Третьої Лохвицької сотні (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 550). Янишпольську сотню в 1760–82 рр. також очолював саник Іван Корнійович, щоправда, без зазначення Прізвища (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 138). До речі, за даними В. Модзалевського, в родині Ограновичів значиться лишень один Іван Корнійович без наведення будь-якої детальнішої про нього інформації, брат пирятинського сотника (1719–1751 рр.) Григорія Корнійовича та прилуцького полкового судді (1743–1760 рр.) Якова Корнійовича (Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — К., 1912. — С. 730). Що це не простий збіг в роках та іменах і по-батькові обох сотників, підтверджують побічні дані. Наприклад, дружина бунчукового товариша Лубенського полку Йосипа Михайловича Гамалії Єфросинія мала 10 хат у хуторі Янишпольському 3-ї Лохвицької сотні (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 374). Степан Якович Лісовський (Лисовський), отаман сотенний янишпольський, постійно проживав із батьком, ієреєм с. Піски Лохвицької протопопії Іяковом Лісовським, якому спеціальним указом із Синоду в 1762 р. було дано звання протопопа, у с. Пісках Лохвицької сотні (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. — С. 474, 477, 274; Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания (далі — ПСПР. — Т. I: 1762–1772. — СПб., 1910. — С. 10–11 — № 11). До речі, володів дворами в с. Піски і Яков Корнійович Огранович (Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 730). Не виключено, що це поселення виконувало функції сотенного центру.

Александровича (чудеса 14, 15, 16, 21). По два чуда трапилось із домашніми Семена та Івана Родзянків (відповідно чудеса 18, 22 та 24, 25). І практично жодного випадку зцілення двох мешканців одного і того ж поселення, за винятком лазорських жителів та двох чудес із різними жителями Лубен (чуда 31 і 32) і Пирятина (чудеса 1, 20), що є дещо дивним як для прославленої чудотворної святині.

* * *

В соціальному плані, серед тих, хто зазнав божої милості, переважають представники козацької старшини та їх рідні — 22 особи (68,75%), священники, церковники із родинами — 8 осіб (25%), та 2 міщан (6,25%). Селян серед зцілених не згадано взагалі, як і не згадано простолюдинів в широкому сенсі цього слова, за винятком хіба що Якова Брусиловича (чудо 2) із Києва та родини козака Филипа Савченка (чудо 24), порівняно невисокий статус у Марії Яремової, пирятинської буймістрихи (чудо 1).

Така соціальна характеристика свідків чудес вигідно виокремлює лазорську ікону з числа інших чудотворних ікон. Наприклад, за спостереженням Н. Сенкевич, із 19 свідків названих в «Парергії» чудес, що стались від Куп'ятицької ікони Богоматері впродовж 1624–1636 рр., переважають селяни с. Куп'ятичі та околишніх місць, що, на думку дослідниці, свідчить про початковий етап формування культу цієї ікони²⁸.

У хронологічно дещо пізнішій збірці чудес, що трапились в Іллінському монастирі впродовж 1662–1679 рр. і описані в збірнику Дмитрія Ростовського «Руно орошеное»²⁹, із 22 осіб, що були зціленими, згадано 17 простолюдинів (77,27%), 4 знатні особи та 1 інокія. Причому, 17 чудес пов'язані з м. Чернігів та околицями, решта — із сусідніми областями (Мозирський уїзд — 1 чудо, м. Брагин та околиця — 2 чуда, м. Мінськ — 1 чудо, Полісся — 1 чудо).

Сучасна до лазарської Охтирська ікона Богородиці, що проявилася в 1739 р., а в 1751 р. була офіційно визнана Синодом за чудодійну, дарувала свою милість впродовж 1748–1759 та 1774 рр. (про які до нас дійшли записи чудес³⁰) 178 разів. Із них один раз — це було чудо раптового покращення дощової погоди в день закладення підвалин нового кам'яного храму в ім'я

²⁸ Сенкевич Н. Чудо і надприродне в українській ранньобароковій літературі: «Парергій святих чудес ікони пресвятої Богородиці в монастирі куп'ятицькому» як агіографічний твір // Київська старовина. — 2010. — № 6. — С. 13.

²⁹ Ростовський Д. Руно Орошенное, Пречистая и Преблагословенная Дева Мария, или Чудеса образа Пресвятыя Богородици, бывшая в Монастыре Ильинском Черниговском с беседами и нравоучениями боговдохновенными, сочинения Димитрия Митрополита Ростовскаго. — Чернигов, 1683.

³⁰ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода (далі — ОДД). — Т. XXXII (1752 р.). — Пг., 1915. — Приложение XXII. — С. 931–962.

Покрова Пресвятої Богородиці³¹. Решта чудес носить виключно приватний характер, і суть їх зводиться до зцілення різних хвороб. У соціальному співвідношенні 22 особи (12,3%) — духовенство, церковнослужителі та їх рідні; представники заможних родин (козацька старшина — 40 осіб, поміщики — 7 осіб, військова старшина — 8 осіб) — 55 осіб (30,89%); нижчі військові чини (поручики, прапорщики) — 11 осіб (6,18%); козаки — 12 осіб (6,74%); різночинці (купці, канцеляристи) — 9 осіб (5,06%); простолюдини (селяни, міщани) — 69 осіб (38,76%). Тож, як бачимо, відсоток простолюдинів значно переважає над іншими соціальними категоріями населення, що також не є дивним з огляду на порівняно молодий вік культу цієї ікони.

Ареал паломників від Охтирської ікони, як і частота чудес, значно вищі, в порівнянні із лазорською. Впродовж одного року зцілення від Охтирської ікони могли отримувати по 10-20 осіб із різних регіонів Гетьманщини (практично всі полки, окрім Київського), Слобожанщини (Охтирський, Харківський, Ізюмський, Сумський), Запорозької Січі, а також сусідніх областей Росії (Курськ, Казань, Вороніж) та навіть Білорусії (Брянськ).

Слід зазначити, що всі чудеса від лазорської ікони взагалі не містять якихось екстраординарних явищ чи подій, як і немає серед них чудес «суспільного» чи загальнодержавного значення (зупинили пошесть, обминули вороги, виграла перемогу), що є неодмінною складовою «сказань» про здавна визнані святині (причому, чим давніша святиня, тим більше редакцій сказань про її чудеса, так і більш вражаючими є чудеса від неї). Володимирська ікона кілька разів сходила зі свого місця, Іллінська ікона лишилась неушкодженою під час нашествия татар (друге чудо в «Руні Орошеному»³²). Всі вони носять виключно приватний характер, і всі вони є чудом зцілення від хвороб (за винятком чуда № 25 — засватання сотниченком пирятинським Яковом Огроновичем бажаної ним дівки, чуда № 5 (дячку вночі приснилась ікона, яка докоряла йому: «чого мене ганиш») та чуда № 11 — пані Анна Василієва «ощутила вкус винній предивній в устах»). В цих описах чудес практично відсутній момент моралізаторства та напучування. Хвороба тут взагалі не прирівнюється до покарання за гріхи. Говорячи про чудо в Лазорки, лише в 3-х випадках (№ 7, 9, 10) із 32-х чудесному зціленню чи іншому благу від ікони передують сповідь і причастя. Причому, всі троє (Петро Дмитращенко, попадає повстинська Пелагея та Агафія, дружина отця Прокопія Петрова) сповідались і причащались не з метою очиститись від гріхів і тим самим «заслужити» право на зцілення, а тому, що були у дуже тяжкому стані і готувались до переходу в інший світ.

Натомість дарована благодать зцілення, особливо у випадку кількаразової повторюваності в одній родині, розцінюється візіонерами як свідчення

³¹ Там же. — Ст. 940 (№ 6 — 25 квітня 939 року).

³² *Ростовський Д.* Руно Орошенное, Пречистая и Преблагословенная Дева Мария... — Друге чудо.

їхньої богообраності. Звідки і йде прагнення задокументувати всі найдрібніші і подеколи, здавалось би, зовсім несуттєві чудеса — як от полковничка Анна Василієва, яка поспішила засвідчити своє незвичне відчуття під час поклоніння чудотворній іконі в с. Лазорки. Щоправда, за цим дещо незрозумілим чудом може критись більш глибокий смисл.

Наприклад, за легендою, святий Феодор Сикеот (помер 613 р., пам'ять 22 квітня та 15 червня), який хотів наслідувати Давиду «в богоприличном псалмопении», почав вивчати Псалтир напам'ять, але йому наука ніяк не йшла. Тож він помолився перед іконою Спасителя в храмі Святого Мученика Христофора і в той же час відчув у роті «солодість ще приємнішу, аніж мед», і з тих пір легко читав напам'ять³³.

Тож таке, можливо, дещо незрозуміле для людини ХХІ ст. чудо, яке трапилось із Анною Василієвою, було розцінено нею та сучасниками як передвісник чогось більшого, про що, вочевидь, вона і приїхала молитись до ікони. У всякому разі, пані Василієва відчула, що Божя благодать, дарована через Святителя Миколая, не оминула і її, ще раз підкресливши її праведність та богообраність.

* * *

Дослідники відмічають, що для творів санктуарного жанру при описі чудес характерним є посилання на авторитет осіб з вищих соціальних верств³⁴. Переважання простолюдинів серед свідків чудес свідчить про ранній етап поширення культу ікони та первинність цих записів, які згодом, при складанні сказання про чудеса від тої чи іншої ікони як жанру літератури, могли проходити певну обробку і селекцію з метою посилення враження про неординарність чудесного та додання до нього моральних настанов.

Говорячи про лазорську ікону Святителя Миколая, бачимо, по-перше, первинні записи про чудеса, які ще не зазнали жодної літературної обробки, не доповнені моралізаторськими висновками, та навіть виклад матеріалу в переважній більшості доволі сухий, без додаткового опису страждань хворого і його радості від зцілення. По-друге, відмічається тенденція чи то до свідомого добору свідків чудес, чи то, навпаки, лише усвідомленого бажання представників вищих соціальних верст залишити пам'ять в віках про чудесну благодать, що зійшла на їхній рід.

Не виключено, що кількість візіонерів, не кажучи вже про число паломників в надії на чудо, була значно ширшою. Просто, схоже, не всі люди, принаймні, простонароддя, про це сповіщали чи просили записати до книги чудес.

³³ Лепяхин В. «Золотой век» сказаний о чудотворных иконах. — М., 2008. — С. 59.

³⁴ Сенкевич Н. Чудо і надприродне в українській ранньобароковій літературі... — С. 13.

Ця думка підтверджується переліком наявних при іконі Святителя Миколая привісів, складеним у 1764 р. протопом Максимовичем³⁵. Їхня кількість (всього 28 штук) значно перевищує згадувану в книзі чудес (18). До того ж, їхній опис (як то зображення вуха, горла, носу), аж ніяк не узгоджується із згадуваними хворобами осіб, які отримали зцілення згідно з книгою чудес (табл. 2), не кажучи вже про те, що не всі особи, вписані до книги чудес, робили привіси. Не забуваймо також, що близько 1759 р. частина привісів (один фунт) була використана на виготовлення коштовної шати до цієї ікони³⁶, а ще одна частина (без уточнення ваги) була переплавлена на «новозделаній колюх»³⁷.

Табл. 2.

Привіси до чудотворної ікони Святителя Миколая в с. Лазорки

Назва привісу або хвороби, для зцілення якої робився привіс	Кількість відповідних привісів згідно з реєстром 1764 р.	Кількість відповідних привісів згідно з описами чудес
Очі	«глазов на двенадцати табличках 23»	6
Лоб	2	Голова 1
Обличчя (тварь человеческая)	1	1 (тварь)
Ног одностопних	6	1
Двостопная нога	1	—
Рука	1	2
Ухо на табличке	1	—
Грудь женская	1	1 (сосць)
Горло	1	—
На таблички нос	1	—
Ікона Св. Равноапостольного Аверкія срібна	1	—
Губи	—	1
Сердце	—	2
Болезнь тяжкая	?	2
Всього	28	19

А вже згідно з складеним слідчими в листопаді 1769 р. реєстром привісів при лазорській іконі³⁸, їхня кількість значно перевищувала такий реєстр, складений за наказом протопопа Максимовича в 1764 р., при першому

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 57.

³⁶ Там само. — Арк. 55 зв.

³⁷ Там само. — Арк. 32 зв.

³⁸ Там само. — Арк. 92.

виявленні ним привісів при цій іконі³⁹: «Привсы всѣ переписанни и исвъщенни, на которыхъ оказалось от «1705» года, от которого, по книжицѣ о чѣдесахъ, якобы чѣдотворною начала икона славиться, оказалось привѣсовъ «19», въ нихъ всѣхъ «1» фѣлгъ с половиною⁴⁰; от «764» года по осмотру прежнихъ слѣдователѣи оказалось привѣсовъ «54», въ нихъ всѣхъ «4» фѣлгъ с половиною⁴¹, что все с роспискою священникѣ и титорам⁴² и отъданно нами октября «24» дня»⁴³. Тож ікону продовжували в народі пошановувати за чудотворну і отримувати від неї бажані зцілення, хоча реєстр цих чудес (після початку слідства у 1765 р.) уже не вівся.

* * *

Спробуємо простежити механізм поширення інформації про чудотворну силу Лазорської ікони. Для цього більш уважно поглянемо на карту та родинні зв'язки зцілених осіб між собою. І тут простежується явна закономірність — майже всі особи, на чії дома зійшла благодать бути зціленими від ікони Святителя Миколая в с. Лазорки, так чи інакше пов'язані між собою певними узами.

Те, що 9 чудес трапились із жителями с. Лазорки, не викликає подиву, оскільки вони були місцевими і мали можливість частіше за інших звертатись за допомогою до цієї святині. Дещо дивним видається інше: всі ці особи — або церковні причетники (дячок, чудо 5; паламарка, чудо 20; родина священника, чудеса 3, 4, 8; Агафія, дружина отця Прокопія Петрова⁴⁴, чудо 10); або ж це родина власника села Якима Троцького (дружина і дві дочки, відповідно чудеса 13, 12, 14); і жодної сторонньої особи (рядового прихожанина Лазорської церкви). Зокрема, із 28 жителів с. Лазорки, які у 1769 році підписались під зверненням до митрополита київського з проханням не вилучати з їхньої церкви чудотворну ікону, жоден, згідно з книгою чудес, не отримав милості від сільської святині.

Серед мешканців сусідніх сіл, які зазнали благодаті зцілення, слід назвати Пелагею, попадю повстинську. Звернімо увагу — це знову духовна

³⁹ Там само. — Арк. 57.

⁴⁰ Дописано на полі.

⁴¹ Дописано на полі.

⁴² Так в джерелі.

⁴³ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 92.

⁴⁴ Ми віднесли цю жінку до числа лазорських жителів, припускаючи можливість того, що, судячи із форми запису, це дружина сільського диякона Прокопія Петрова, бо його називають отець, що є характерним зверненням лише до священослужителів (ієрея чи диякона). Оскільки дружину ієрея прийнято називати «матушка» (при живому чоловікові) або «вдова попадя», але цього не зазначено при імені Агафії, тому робимо припущення, що вона була дружиною саме диякона. А оскільки в записі також не зазначено назви поселення, де вона мешкала, що є типовим для тогочасного принципу ідентифікації особи, тож мається на увазі, що всі її знають, тобто вона є місцевою

особа. Повстин — це сусіднє із Лазорками село, яке, між іншим, також було власністю Якіма Троцького та значкового товариша Іоакима Огроновича, тож не є дивним, що в ньому знали про лазорську чудотворну ікону. Принагідно зауважимо, що Іоаким Григорович Огронович — онук лубенського полковника Леонтія Свічки⁴⁵, того самого, який разом із полковником Д. Зеленським колись, згідно з легендою, привіз із польського походу до с. Лазорки ікону Святителя Миколая⁴⁶, що почала чудотворити.

В цьому світлі стає зрозумілим, чому пірятинський сотник Яків Оргонович перед тим, як іти свататись у 1758 р., просив відправити молебень перед іконою Святителя Миколая в с. Лазорки. Яків Григорович Огронович був зведеним братом Іоакима Огроновича, сином пірятинського сотника Григорія Корнійовича Огроновича від другої дружини — Феодосії Дмитрівни Горленко⁴⁷. В чудодійній силі ікони молодий Яків Огронович мав нагоду переконатись, не лише почувши від брата про чудо, дароване попаді повстинській (1735 р.), але й на прикладі рідної сестри — Євфросинії Григорівни Огронович, яка була дружиною бунчукового товариша Івана Ілліча Александровича⁴⁸, чия родина, як пригадуємо, чотири рази отримувала чудесну допомогу від лазорської ікони Святителя Миколая (чудеса 17, 18, 21, 22), причому два із них (№ 17 — 1755 р., № 18 — 1757 р.) трапились ще до 1758 р. (рік, коли їздив свататись Яків Оргонович), а два — в той самий 1758 р. Яке з чудес — вдале одруження Якова Огроновича чи зцілення двох дочок Івана Александровича — трапилось раніше, сказати важко, проте приклад попередніх років із родини Александровичів, схоже, був переконливим.

Можливо, від своїх рідних братів та сестри дізнався про чудотворну силу лазорської ікони житель Миргородського полку села Бакумовки, військовий товариш Павло Григорович Огронович, коли в 1760 р. вирішив привезти до цієї ікони свою хвору служницю Агріпіну (чудо 29). Щоправда, у Павла Григоровича Огроновича були й інші, більш близькі, джерела отримання інформації про чудеса, які діялись в с. Лазорки. Маємо на увазі чудесне зцілення від лазорської ікони бунчукового товариша Петра Дмитровича Дмитрашка-Райчі (чудо 7), правнука лубенського полковника Дмитрія Зеленського⁴⁹, який колись разом із Леонтієм Свічкою і Якимом Троцьким привіз до Лазорок ікону Святителя Миколая⁵⁰. Петро Дмитрович постійно проживав в с. Бакумівка разом із дружиною — Анастасією Василівною Савичевою, дочкою лубенського полковника Василя Савича, і братом

⁴⁵ *Модзолевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 730.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 53.

⁴⁷ *Модзолевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 730.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же. — Т. 1. — К., 1908. — С. 405.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 53.

Андрієм Дмитровичем, дочка якого Анастасія Андріївна Дмитрашкова перебувала у шлюбі з Павлом Огроновичем⁵¹.

Чудо зцілення Петра Дмитровича Дмитрашки-Райчі трапилось ще в 1734 р., коли він, будучи в гостях у своєї тещі Анни Василівни Василієвої, вдови лубенського полковника Василя Савича (1709–1714 рр.)⁵², на хуторі Солониця неподалік від с. Лазорки, раптово захворів так, що «не могл ни лежати ни стоят от великой нудности»⁵³. Тоді він, причастившись у лазорського ієрея Григорія, по якого спеціально посилав козака, обіцявся пішки йти на поклін до с. Лазорки, а наступного дня передав тещею до церкви дарунки.

Згодом (1743 р.), як уже згадувалося, чудесної благодаті від лазорської ікони зазнала і сама пані полковникова Анна Василієва. Не був обійдений милістю Святителя Миколая, що в лазорській церкві, і син пані полковникової, бунчуковий товариш Василь Васильович Савич, брат Анастасії Василівни Дмитрашко, що проживав в м. Лубни⁵⁴, коли (до 1751 р.) чудесним чином отримала зцілення «от злоблезніа» його дружина Софія (чудо 16).

Як бачимо, лазорською іконою опікувалось кілька лубенських полковників (Леонтій Свічка, Дмитрій Зеленський, родина Василя Савича), та козацької старшини, тож і не дивно, що серед паломників, які зазнали чудесної милості від святині, значиться й Іоан, тоді малолітній син «умерлого» (станом на 1751 р.) сотника перволубенського Михайла Скаржинського (чудо 15), який, очевидно, проживав в Лубнах або неподалік від них.

Ще однією родиною, яка була щедро обласкана милістю від ікони Святителя Миколая в с. Лазорки, є родина Родзянків. Першим із цієї родини відвідав лазорську святиню миргородський полковий асаул⁵⁵ Семен Степанович Родзянко, який постійно проживав на хуторі Семенівка Хорольського уїзду Голтвянської сотні Миргородського полку, що неподалік від с. Бакумовка⁵⁶, де, як пригадуємо, мешкала родина Петра Дмитрашки, в якій на той час добре знали про чудесну силу цієї ікони. Семен Родзянко із своїм малолітнім сином Ємельяном вже кілька років марно їздив по різних прощах в надіївилікувати сина від фебри (під 1756 роком є запис про зцілення цієї

⁵¹ Модзoleвский В. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 405; Т. 3. — С. 730.

⁵² Там же. — Т. 4. — С. 460.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 133 зв.

⁵⁴ Модзoleвский В. Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 460; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. — С. 630.

⁵⁵ До речі, в 1732 та 1751 рр. Яким Троцький, власник с. Лазорки, був Миргородським наказним полковником (Кривошея В.В. Українська козацька старшина. — К., 2005. — С. 238; Модзoleвский В. Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 298), тож його співпраця із полковим асаулом Семеном Родзянкою (1746–1752 рр.) також могла стати джерелом поінформованості останнього про чудотворну ікону в с. Лазорки.

⁵⁶ Модзoleвский В. Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 298.

дитини від Ахтирської ікони)⁵⁷. Тож, вертаючись із Іржавця, де відвідали чудотворну ікону Богородиці⁵⁸, вони, почувши про чудотворну ікону Святителя Миколая в с. Лазорки, яке знаходилося на їхньому шляху, 7 травня 1757 р. заїхали поклонитись цій іконі, тим більше, що це відбувалось напередодні дня Літнього Миколи (9 травня), де Ємельян, схоже, нарешті отримав довгоочікуване зцілення (чудо 19). Принаймні, через неповних два роки, в березні 1759 р. дружина Семена Родзянки Олена Василівна теж приїздила по обітницю до Лазорок і отримала зцілення (чудо 26). Тож, приклад зцілення хворого сина, напевно, був переконливим.

В тому ж таки березні 1759 р. отримали зцілення від лазорської ікони і рідний брат Семена Родзянки, гадяцький обозний Іван Родзянка (чудо 27) та його племінниця Анастасія⁵⁹ (чудо 28 — щоправда, точна дата цього чуда не вказана — лишень названо 1759 р.).

Невдовзі по тому (6 травня 1760 р.) благодать від чудотворної ікони зійшла ще на одну родичку родини Родзянків, яка проживала в с. Редьківка Прилуцької протопопії. Цього разу від багаторічної хвороби зцілився Павло Андрійович, малолітній син Ульяни Ракович (чудо 30), Ульяна Василівна Оболонська-Ракович — рідна сестра Дем'яна Оболонського, який був одружений з Тетяною Степанівною Родзянко, рідною сестрою Семена та Івана Родзянків⁶⁰, тож, напевне, від них і дізналась про лазорську святиню.

Важче простежити джерела поінформованості про цю ікону янишпольського писаря Федора Подпалого, який наприкінці 1762 р. поклав обітницю зробити привіс до лазорської ікони, аби його дружина одужала від затяжної хвороби (чудо 32). До речі, це останнє чудо, яке було записаним до книги чудес, що трапились від Лазорської ікони Святителя Миколая. Янишпольська сотня Лубенського полку на сьогодні чітко не локалізована територіально, оскільки ані міста, ані села Янишпіль в Лубенському полку не було. В документах є згадки лишень про хутір Янишпольський Лохвицької третьої

⁵⁷ ОДД. — Т. 32: 1752 р. — С. 949 (1756 г., № 15).

⁵⁸ Про Іржавську чудотворну ікону Богородиці див.: *Снеессорева С.* Земная жизнь Пресвятой Богородицы с описанием ее икон. — К., 2012. — С. 529; Іржавська чудотворна ікона Пресвятої Богородиці // <[http: www.kobizhcha.org.ua/icona.htm](http://www.kobizhcha.org.ua/icona.htm)> [дата доступу: 07.02.2012]; *Домбровський В.Д.* Іржавська ікона Пресвятої Богородиці // <www.orthodox.cn.ua> [дата доступу: 26.02.2013].

⁵⁹ В генеалогічних розписах родини Родзянків Анастасії Родзянко, яка б могла доводитись Івану Степановичу племінницею, не значиться (*Модзольський В.* Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 298–301). Тут, очевидно, малась на увазі або племінниця з боку дружини Івана Степановича, або його сестра Анастасія Степанівна (род. 1723 р.), або ж дійсно одна із племінниць, ім'я якої було помилково написано неправильно, що цілком можливо з огляду на те, що запис про її зцілення датовано лишень роком (без уточнення числа і місяця) — отже, записано було про це чудо значно пізніше після того, як воно трапилось.

⁶⁰ *Модзольський В.* Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 237–238, 298.

сотні⁶¹. Вище (посилання 27) ми висловили припущення, що Янишпольська сотня відома в джерелах, як Третя Лохвицька сотня із можливим центром в с. Піски, яку в 1760–1782 рр. очолював сотник Іван Корнійович Огранович⁶², рідний дядько вже згадуваних нами Якова, Іоакима та Павла Огроновичів⁶³. Якщо виходити із такого припущення, тоді стає зрозумілим поінформованість Федора Підпалого про чудеса, що діялись в с. Лазорки. Більше того, частиною дворів в с. Піски володів ще один наш візіонер — бунчуковий товариш Василь Васильович Савич⁶⁴.

Здавалось би, зовсім далекими до лазорської ікони були паломники Корнилій Кобеляцький та його хвора на голову дочка Варвара, що жили в с. Спаському Великобудиської сотні Полтавського полку⁶⁵ (чудо 31). Насправді ж все набагато простіше. Варвара доводилась внучатою племінницею Якиму Троцькому, оскільки її мати Анастасія Іванівна Троцька-Кобеляцька була дочкою Івана Максимовича Троцького, який разом із братом Якимом проживав в с. Лазорки. Після їхньої смерті родина Кобеляцьких успадкувала частину помістя в Лазорках і з 1764 р. жила вже там⁶⁶.

Важко говорити про мету візиту до Лазорок законника чернігівського монастиря, який повертався із Переяслава, адже його хвороба і зцілення стались в домі лазорського ієрея Григорія (чудо 6), тому це чудо логічніше зарахувати до чудес, що трапились якщо не в родині ієрея Григорія, то, принаймні, із місцевими мешканцями. Ми не знаємо причини його візиту в Лазорки — паломництво чи якісь інші більш прагматичні цілі, чи заїхав випадково по дорозі до інших святинь, але в усякому разі це не мета отримати зцілення від конкретної хвороби, яке і стало предметом чуда.

Не простежуються родинні зв'язки лише між чотирма зціленими особами. Зокрема, це значковий товариш Олексій Іванович Самойлович⁶⁷ (чудо 23), що проживав в с. Мокіївка Куренівської сотні (Пирятинська протопопія) і почув про чудесну ікону від сторонніх осіб⁶⁸; Єфросинія, дочка Филипа Савченка, козака с. Гурбинець (за іншими даними — с. Губське) Пирятинської сотні (чудо 24); Марія Стефанова Яремова, буймистриха пирятинська (чудо 1), та Яків Брусилович, київський житель, книжник (чудо 2).

⁶¹ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. — С. 374.

⁶² Там же. — С. 550, 138, 474, 477, 274;

⁶³ *Модзольский В.* Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 730.

⁶⁴ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. — С. 630.

⁶⁵ Там само. — С. 406–407.

⁶⁶ *Модзольский В.* Малороссийский родословник. — Т. 5. — С. 27–28; *Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В.* Українська козацька старшина. — Ч. III. — Кн. 1: Значне військове товариство. Бунчукове товариство. — К., 2008. — С. 97.

⁶⁷ Можливо, він був сином Івана Васильовича Самойловича, бунчукового товариша (1727–1748 рр.) Пирятинської сотні (Див.: *Модзольский В.* Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 47).

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Од. зб. 3661. — Арк. 136.

Отже, можемо говорити про формування певного родинного культу чудотворної ікони Святителя Миколая в с. Лазорки. Така добірка візіонерів свідчить якщо не про зумисне складання, то, принаймні, про неприховану зацікавленість цих родин в пропагуванні культу даної ікони.

Олена Бороденко

«БОЖА ВДОВА» ЯК РЕЛІГІЙНА МОДЕЛЬ ІДЕАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ САМОТНЬОЇ ЖІНКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ

Дослідники української ранньомодерної історії, котрі особисто знайомі з джерелами цього періоду, мабуть, звернули увагу на те, що у тогочасній документації фігурують здебільшого чоловіки. Жінка іноді визирає через шпарини судових справ, тестаментів тощо, однак у ревізіях чи компутах вона фігурує тільки як вдова. Вдівство, за сприятливого збігу обставин, робило жінку власницею майна, повноправною господинею та повністю дієздатною особою, що в тогочасному патріархальному суспільстві давалося не просто. Зрештою, не забуваймо, що й число вдів було доволі значним унаслідок високої смертності чоловіків. Винятковість цієї категорії самотньої жінки проявлялася в доволі суперечливому ставленні суспільства до неї, яке формувалося згідно з нормами християнського віровчення, народними традиціями та її поведінкою. Відтак у даному дослідженні спробуємо з'ясувати окремі соціорелігійні та гендерні аспекти, а саме: трактування статусу вдови відповідно до норм християнського віровчення, ставлення українського ранньомодерного суспільства до таких осіб, котрі, за дослідженнями В. Маслійчука, вже апріорі належали до групи ризику в сенсі сексуальних та інших девіацій¹.

«Удовою» зазвичай вважають жінку, яка продовжувала жити після смерті чоловіка безшлюбно². Удівство — стан, який народна традиція оцінює як соціально-неповноцінний, тобто, соціальну роль жінки-вдови розглядали як відхилення, девіацію стосовно соціокультурної норми — заміжньої жінки-молодиці³. У народній традиції вдівство вважалось Божим покаранням на самотність та великим нещастям: «Вдовіти — горе терпіти»,

¹ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 243–263; Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — К.–Харків, 2008.

² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. — М., 1978 // <http://slovardalja.net/word.php?wordid=2729>

³ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (II половина XIX — поч. XX ст.). — Львів, 2008. — С. 211.

«Тепер її і кури заклюють», «Краще сім разів горіти, чим раз овдовіти»⁴. Ці жінки, залишаючись без чоловіків на довготривалий час, іноді не витримували випробовування самотністю, тому могли вдаватися до розпусти та інших девіацій, чим викликали осуд, негативізм сільської громади. У суспільному баченні побутувала думка про вдову як «гулящу особу».

Своєрідним містком між народним та «книжним» сприйманням удови можна вважати творчість українського поета, мандрівного ченця кінця XVII — початку XVIII ст. Климентія Зіновіїва: «І та(к) безму(ж)но живуть бгъ их(ъ) сохранияетъ: и пада(т) в грехи таки(х) то не попускаетъ. Да(и) же бже и вдовамъ за їхъ те(р)пеніе: ту(т) нагороду а та(м) дша(м) сп(с)ніе.»⁵. Священик не дарма просив у Бога заступництва вдовам, адже у Священному Писанні йдеться якраз про це: «Господь обороняє прихідьків, сироту та вдовицю підтримує, а дорогу безбожних викривлює!» (Пс. 146:9).

Інші біблійні рядки повчають людей не чинити шкоди, не гнобити, не кривдити вдів, оскільки така поведінка буде каратися: «Жодної вдови та сироти не будеш гнобити. Якщо ж ти справді гнобитимеш їх, то коли вони, кличучи, кликатимуть до Мене, то конче почую їхній зойк і розпалиться гнів Мій, і повбиваю вас мечем, і стануть жінки ваші вдовами, а діти ваші сиротами» (Вих. 22:24). Вплив цих християнських тез на суспільну думку можна простежити ще у філософських творах часів Київської Русі. У «Слові про Закон та Благодать» митрополита Іларіона зустрічаємо опис управлінських якостей великого князя Володимира Святославовича, який був уславлений численними милостями, разуючою щедрістю до бідних: сиріт, хворих і боржників, удів і усіх, хто потребував допомоги⁶. У «Повчанні дітям» Володимира Мономаха серед настанов майбутнім поколінням читаємо: «Заступайтесь за обіженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю»⁷. Аналізуючи православні тексти XIV–XV ст., російська дослідниця Н. Пушкарьова з'ясувала, що в них велика увага приділяється шанобливому ставленню до жінок похилого віку, особливо до вдів⁸. Ставлення до старих удів, які «охудели разумом», хворих та немічних повинно було викликати поблажливість, доброту та повагу молодшого покоління. Дотримання такої праведної поведінки винагороджувалося Божою ласкою: «Не будете тиснути

⁴ Українські народні прислів'я та приказки / Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. — К., 1963. — С. 165.

⁵ Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. — К., 1971. — С. 99.

⁶ Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / Давня українська література: Хрестоматія. — К., 1992. — С. 195–214, 626–628.

⁷ Повчання Володимира Мономаха. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатієвським списком) / Пер. з давньоруської, післяслова, коментарі В.В. Яременка. — К., 1990.

⁸ Пушкарева Н.Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 3. — С. 63.

чужинця, сироту та вдову... то зроблю, що ви пробуватимете на цім місці, у краю, що його дав я вашим батькам відвіку навіки!» (Єр.7:6-7).

Дуалістичне — упереджене народне та заступницьке християнське ставлення до вдів впливало на зміну поведінки та життєвих стратегій самотньої жінки. Її життєдіяльність від часу перетворення на вдову і до смерті в ідеалі мала визначатися чотирма основними християнськими обов'язками: моральністю в поведінці, облаштуванням дому та вихованням дітей, відданістю релігійним практикам і здійсненням добрих учинків⁹. Проте виконання цих християнських норм корегувалося й новою роллю вдови — вона знову опинялася у стані «нареченої», тобто перебувала у пошуку нового шлюбного партнера. Більша частина таких жінок прагнула уникнути самотності, повторно вступивши у шлюб, а інша могла спробувати знайти заспокоєння в релігії. Основним психологічним чинником релігійності польський психолог, священник Ю. Макселон вважає страх у різних його проявах¹⁰. Зрозуміло, що страх впливав й на поведінку вдови, оскільки вона опинялася у складних життєвих обставинах, у стані морального неспокою та прагнула захисту Всевишнього. Церква могла запропонувати тут не так вже й багато: заспокоєння в молитві, зверненні до Бога, священника, святих із проханням про дарування всіляких благ, заступництва, відвернення зла¹¹. Недарма молитву називають «їжею і життям душі», а православ'я розглядає цю форму спілкування як «бесіду з Богом»¹².

У релігійних творах артикульовано два полярні «стилі життя» вдів. Перший був уособленням жіночої гідності, працьовитості та побожності, неодмінно вів до статусу «Божої вдови» та до служіння церкві. Другий міг бути порочним та несправедливим, породженням «вдови диявола». Така самотня жінка за покликом плоті, необхідності влаштування дітей та з інших обставин прагнула до заміжжя¹³. Останній варіант поведінки на практиці призводив до різних видів девіацій. Можемо погодитися із українськими вченими Ю. Волошином та І. Сердюком, що вже саме життя самотніх жінок в сексуальному плані перетворювало їх на конкуренток одруженим жінкам¹⁴.

⁹ Puqaciewicz I. Wizerunek dobrej wdowy w opiniach Ojców Kościoła i moralistów w epoce wczesnonowożytnej // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod redakcją C. Kukli. — Warszawa, 2008. — S. 252.

¹⁰ Московець В.П. Психологія релігії. — К., 2004. — С. 157.

¹¹ Релігієзнавчий словник. — К., 1996. — С. 200.

¹² Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. Посібник для студентів вузів. — К., 2004. — С. 284.

¹³ Puqaciewicz I. Wizerunek dobrej wdowy. — S. 252–254.

¹⁴ Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // Київська старовина. — 2011. — № 1. — С. 13; Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. — 2008. — № 1–4. — С. 175.

Поведінка «Божої вдови» визнавалася церквою справжньою, гідною, оскільки зростала її побожність у дотриманні ідеальних християнських постулатів. Можливо, деякі вдови своїми праведними вчинками прагнули хоча б наблизитися до цього статусу, так як за своїм молодим віком, наявністю дітей не могли стати істинними «Божими вдовицями», які потребували захисту від церкви. За християнським віровченням ідеальною «Божою вдовою» вважалася жінка, яка залишилася після смерті чоловіка зовсім одна, без дітей та внуків. Така жінка-одиначка покладалася тільки на Господа, позаяк стояла осторонь від практичної домашньої роботи та весь свій вільний час присвячувала молитві й благочестивим подвигам. До істинної «Божої вдови», яка потребувала утримання з боку церкви, зараховували самотню бездітну жінку ще за певних умов. Вона повинна була мати один шлюб, уславитися доброчинністю та бути старішою за шістьдесят років, неспроможною заробляти собі на прожиття¹⁵. Про таких літніх удів у матеріалах Румянцевського опису 1765–1769 рр. зазвичай повідомлялося: «дряхлые, работают не могут»¹⁶. Таких істинних удів або дівок, які заради богомилля відмовлялися від шлюбу, ще називали Хрестовими або Господніми нареченими¹⁷. Вони повинні були прославляти свого Нареченого, безперестанку очищувати себе словом та мудрістю, щоб чистими могли вічно співіснувати з Чистим¹⁸. Обов'язком такої вдови, згідно з повчаннями святителя Василя Великого, було перебування вдень і вночі у постійних молитвах та постах¹⁹. Отже, створювався особливий тип «мирских отшельниц, уневестившихся Христу»²⁰. Проте це не були релігійні фанатки, які прагнули до постриження за віру. Це переважно жінки, які вповні свідомо уславлювалися в миру, а не в монастирі. Однією з причин усамітнення жінок в миру, а не в монастирях, дослідник С. Горський називав особливу репутацію цих релігійних закладів, які нібито у XVIII ст. перетворилися на жіночі в'язниці з недоброю славою. Тому більшість жінок не бажала йти в затворниці навіть тоді, коли все їхнє життя було зламане та усамітнення молитвою ставало необхідністю²¹.

Ті самотні жінки, які ставали церковними утриманками або мирськими відлюдницями, напевне, становили чи не найактивнішу частину релігійних

¹⁵ Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Заветов. — Петербург, 1913. — С. 385–406.

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 526. — Арк. 12 зв.

¹⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 2: И–О. — 1979. — С. 509.

¹⁸ Григорий Богослов. Собрание творений: В 2 томах. — Т. 2. — Минск, М., 2000. — С. 202–205.

¹⁹ Святитель Василий Великий. Беседы // [электронный ресурс: Библиотека Святых отцов и Учителей Церкви]. — Беседа 1: О посте 1-я. — http://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/beseda_01.shtml.

²⁰ Горский С. Русская женщина XVIII века. — М., 1912. — С. 92.

²¹ Там само. — С. 92.

громад, виконували багато доручень із фінансування та оздоблення храму, співали в церковних хорах, організовували парафіяльні святкування, опікувалися доброчинністю при церквах тощо. Із студії польського історика Ц. Кукльо відомо, що самотні полячки другої половини XVIII ст., які на схилі життя залишилися поза структурами родини, знаходили також заспокоєння вступаючи до релігійних братств²².

Деякі «Божі вдовиці» взагалі відмовлялися від мирського життя та обирали інший шлях — чернецтво. Вони приймали обітниці безшлюбності, послуху і нестягання, присвячували себе богомиллю. Щоправда, постригтися у монахині могли не всі вдови, а тільки ті, які досягли шістдесятилітнього віку, також при умові, що діти від шлюбів були вже повнолітніми та не потребували батьківської турботи²³.

Наблизитися до статусу «Божої вдови» могли й інші молодші за шістдесят років особи, які проживали зі своїми сім'ями, однак строго дотримувалися норм християнського віровчення та релігійних практик. Свідченням вдової набожності було суворе дотримання постів, сповіді та причастя, часті подання милостині та відвідування богослужінь. У своїх записках про релігію в Україні XVII ст. П. Шевальє наголошував, що в українців «пости частіші та суворіші від наших, оскільки сповідуючи грецьку релігію утримуються не лише від м'яса, але також від масла, молока, сиру, яєць та навіть від риби і живляться тільки капустою, буряками, грибами та іншими овочами. Серед них є такі побожні, що споживають лише хліб та воду, за винятком все ж субот і неділь»²⁴. Цей особливий час посту людина приділяла Богові, присвячувала молитвам, читанню Священного Писання, розмірковуванням про гріхи, сповідям, відвідуванням храму. За трактуванням «отця церкви» Василя Великого, той, хто не поститься, не потрапляє до раю²⁵.

Іншими невід'ємними ритуальними складовими поведінки вдови, видимими елементами християнських таїнств були обряди сповіді та причастя (євхаристії). Вдова повинна була осмислити гріховність окремих своїх учинків, визнати їх, а також покаятися священику, особі, яка наділена правом прощати гріховні діяння від імені Бога²⁶. Визнання своїх гріхів та покаяння повинні знищити докази людської провини, адже сповідь стирає пам'ять про

²² Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. — Białystok, 1996 — S. 209.

²³ Цатурова М.К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. — М., 1991. — С. 76.

²⁴ Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко. — Львів, 2011. — С. 493.

²⁵ Святитель Василий Великий. Беседы // [електронний ресурс: Библиотека Святых отцов и Учителей Церкви]. — Нравственные правила. Правило 74 // http://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/beseda_01.shtml.

²⁶ Московец В.П. Психология религии. — С. 79.

гріх²⁷. Прикметно, що за указом митрополита Тимофія Щербацького 1749 р. віруючі зобов'язані були сповідуватися тільки своєму парафіяльному священику, проте інколи, за умов надання письмового дозволу від нього, вони могли допускатися до цього обряду в іншій парафіяльній церкві. У разі відсутності у дні Великого посту в межах парафії особа обов'язково, після повернення, повинна здійснити це таїнство повторно²⁸. Проте чітке дотримання цих вимог мало ймовірно. Основними питаннями жінки на сповіді у священика були: «Їздила ль когда везді ворожки іскати... Шутки кощунніє ль ти в весіллях творила, Иль і більше чим, скажи, і как ти грішила?»²⁹. Зокрема, відповідаючи на подібні запитання, вдови свідомо повинні були визнати свої гріхи та отримати прощення.

Узагалі жінки були більш схильними до саморефлексії та щирості під час цього таїнства, ніж чоловіки, до того ж рухомими мотивами для вдів, що спонукали їх до сповіді, можна вважати самотність як покарання за непокутовані гріхи, а також страх смерті без покаяння. На думку Т. Тентлера, головними принципами середньовічної системи організації таїнства сповіді було примусити людей, в тому числі й самотніх жінок, сповідуватися священику, підкорятися моральності, законам та каятися свідомо, щоб совість викликала почуття провини³⁰. Окрім сповіді, другим обов'язковим таїнством ставало причастя віруючої вдови хлібом і вином на головній службі православної церкви — літургії.

Більшість самотніх жінок виконували свій християнський сповідальний обов'язок, особливо з наближенням старості. Зокрема, О. Романова, аналізуючи сімейний стан «грішників» цього періоду, тобто осіб, які не з'явилися в святу чотиридесятницю на сповідь та причастя, доводить, що вдови та незаміжні жінки були досить релігійно слухняними³¹. Таку дисциплінованість обох категорій самотніх жінок можна пояснити сімейною невлаштованістю, відсутністю долі, адже, як вважалося, самотність — це Боже покарання за гріхи. Попри все вдови, особливо молоді, прагнули молитвами, покаанням та євхаристією отримати прощення та, можливо, знову влаштувати своє сімейне життя.

Ще однією справою, за якою оцінювалися діяння вдів, було милосердя та надання милостині другим нужденним людям. Одним із головних догматів християнського віровчення вважається віра у небесну винагороду за бла-

²⁷ Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. — СПб., 2007. — С. 390–391.

²⁸ Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): Дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01. — К., 2009. — С. 155.

²⁹ Українська література XVIII ст. / Укл. О.В. Мишанич. — К., 1983. — С. 242.

³⁰ Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII–XVI вв. — СПб., 2005. — С. 22–23.

³¹ Романова О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. // Укр. іст. журн. — 2012. — № 1. — С. 55–56.

городні вчинки на землі³². Відомий «отець церкви» (патрист) Іоанн Златоуст визнавав, що милосердна поведінка була проявом удовиної мудрості³³. Так само народна мудрість учила благодійності: «Хто бідному дає, той вдсятеро придбає»³⁴.

Окремими критеріями, за якими суспільство оцінювало вдову, були її господарська та педагогічна діяльність по вихованню дітей. Ці, покладені на неї християнським віровченням обов'язки, повинні були характеризувати її як добру господиню, а також справедливую матір. Смерть годувальника ставила родину в складну економічну ситуацію, особливо в побуті багатодітної родини, адже майже єдиним джерелом утримання сім'ї був робочий процес продуманий та спланований ще раніше померлим чоловіком³⁵. Опісля його смерті доволі часто вдовам, особливо за малолітства дітей, доводилося керувати домогосподарством самотужки. І від того, як буде організована співпраця самотніх жінок та дітей, залежало їхнє матеріальне благополуччя.

Винятково важливим питанням було виховання дітей відповідно до норм християнської моралі. У Посланні Павла до Тимофія зустрічаємо повчання правильному родинному вихованню вдових дітей: «А як має вдовиця яка дітей чи внучат, нехай учаться перше побожно шанувати родину свою, і віддячуватися батькам, бо це Богові вгодно» (1 Тим. 5:4). Від того, як будуть виховані вдовині діти, залежало її життя у старості. Саме у виховному процесі вдова повинна була проявити всю свою жіночу мудрість, бо як в народі говорилося: «що посієш, те пожнеш». Загалом В. Маслійчук відзначає досить високий рівень відповідальності батьків за своїх дітей у добу раннього нового часу³⁶. Натомість діти сприяли видужанню самотньої жінки опісля пережитої втрати чоловіка. Вірогідно, багато з них починали нове життя — в ім'я дітей.

Підсумовуючи, хотілося б зауважити, що ставлення традиційного українського суспільства до вдів, з одного боку, було упередженим, а з іншого — коригувалося християнськими, заступницькими поученнями. Деякі вдови за власною волею та з морально-психологічних, матеріальних причин змінювали свою поведінкову стратегію. Вважали, що зразкове облаштування дому,

³² Релігієзнавство: Навчальний посібник для студентів ВНЗ. — Львів, 2006. — С. 160.

³³ Творения Святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского. — Т. 3. — Кн. 1. — Беседа 30 // http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z03_1/t03_1.htm.

³⁴ Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М.М. Пазяк. — К., 1991. — С. 78.

³⁵ Kwapulińska P. Rodzina w parafii kochłowieckiej w XIX wieku // Śląskie studia demograficzne. Rodzina [pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. — Т. 5. — Wrocław, 2001. — С. 152.

³⁶ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — С. 252.

виховання дітей у дусі християнської етики та моралі, праведність у поведінці, зростання набожності, строге дотримання релігійних практик сприятимуть наближенню їх до статусу «Божої вдови». Втім, не можна говорити про поширений релігійний фанатизм серед таких самотніх осіб. Російський дослідник О. Каменський зазначав, що міра релігійної захопленості особи, визначалася самою людиною, а богомольним вважався той, хто хотів бути богомольним³⁷.

³⁷ Каменский А.Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа. — М., 1999. — С. 362.

Олег Репан

ЛЕГАЛЬНІ ТА НЕЛЕГАЛЬНІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ КОША ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ІЗ СТАРОСАМАРСЬКОЮ СОТНЕЮ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ

Історія Нижнього Посамар'я та Старосамарської сотні не може поскаржитися на абсолютну неувагу з боку науковців. Наприклад, у контексті дослідження запорозького козацтва сюжети, пов'язані із «старосамарською суперечкою» між Кошем і Гетьманщиною, розглядали такі вчені, як А. Скальковський та Д. Яворницький¹.

Активізація у вивченні безпосередньо цієї території пов'язана як із загальним поживаленням краєзнавчих досліджень у 1990-х роках², так і з актуалізацією такої видатної пам'ятки, як Самарь-Богородицька фортеця. Щорічні розкопки археологів Дніпропетровського національного університету дають серйозний матеріал щодо цього об'єкту та спонукають до більш активних архівних пошуків. Вже оприлюднено чимало статей із різних аспектів життя Старої Самарі³, каталог археологічних знахідок⁴, збірник

¹ Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — К., 1990.

² Мицик Ю, Мосьпан Н, Плохій С. Місто на Самарі. — Дніпропетровськ, 1994.

³ Для прикладу див.: Векленко А., Векленко В., Малов А. Картографические материалы к истории Богородицкой крепости — Старосамарского ретраншемента // Поздне-средневековый город IV: археология и история / Материалы IV Всероссийского семинара. Ноябрь 2011. — Тула, 2012; Векленко В., Ковальова І, Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. — Вип. 8/9. — К.—Нью-Йорк, 2004. — С. 190–221; Векленко В. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Посамар'я // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2006. — Вип. 3. — С. 206–219; Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 21–35; Ковальова І., Шалобудов В. Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці // Гуманітарний журнал. — № 1–2. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 66–72; Шалобудов В. Знахідки фальшивих півтораків Сигизмунда III на території козацького містечка Самарь // Наддніпрянська Україна. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 247–250.

статей⁵, сюжети про Стару Самарь-Богородичне включаються до книг з історії Дніпропетровська⁶, побачили світ монографічні видання⁷.

Варто також відзначити високий рівень наукових коментарів, які вміщені у виданні документів архіву Коша Нової Запорозької Січі. Безпосередньо «старосамарської суперечки» стосується справа 16, вміщена у 3-му томі⁸. Залученням до вивчення Старої Самарі нових, раніше невідомих у цьому контексті документів відрізняються роботи Л. Гісцової та Т. Кузик⁹.

Однак не можна сказати, що минуле цієї сотні повною мірою стало складовою навіть історії Полтавського полку — дослідники іноді не згадують про неї у складі цього утворення¹⁰. Попри досить вагомі досягнення у вивченні безпосередньо Самарі-Богородичного, є аспекти, які не знайшли достатнього висвітлення в наукових працях. Наприклад, перебіг боротьби між Кошем і Полтавським полком за існування Старосамарської сотні не ставав предметом спеціальної розвідки. Варто зауважити, що ця проблема має як самостійний дослідницький інтерес, так і більш широкі контексти з огляду на вивчення методів, якими січовики намагалися позбутися спроб колонізувати територію Вольностей іншими, незапорозькими чинниками.

Старосамарська сотня великою мірою унікальна — вона втілює собою намагання можновладців Гетьманщини поширити свою владу на територію Вольностей і є острівцем полково-сотенного устрою в запорозьких степах. Важко визначити її територію — вона не була усталеною. Крім самого міста Стара Самарь та його околиць, сотенному правлінню за указом Сенату від 1743 р. підлягали поселення біля Усть-Самарського ретраншементу, на Нена-сितецькому та Кам'янському островах. Більш ранніх згадок про територію, контрольовану сотнею, немає¹¹.

Надалі, як це видно з листування сотні з Полтавським полком та Генеральною військовою канцелярією з приводу збирання податків, до її складу

⁴ Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. — Дніпропетровськ, 2007.

⁵ Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: Темат. зб. — Дніпропетровськ, 2008.

⁶ Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ, 2006; Старостін В. Столиця степового краю. — Дніпропетровськ, 2004.

⁷ Векленко В. Нателные кресты Самары — Богородицкой крепости. — Дніпропетровськ, 2010; Ребан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. — Дніпропетровськ, 2008.

⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 3. — К., 2003.

⁹ Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 20–27; Кузик Т. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 27–35.

¹⁰ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 476.

¹¹ Кузик Т. Відомість про залінійні поселення... — С. 28–29.

входили також Паньківка та Данилівка¹². Внаслідок несприйняття Кошем існування гетьманської адміністрації вже у 1740-х роках можна говорити про знелюднення Усть-Самари, поселень на Ненаситецькому та Кам'янському островах¹³.

Важко також точно визначити час створення Старосамарської сотні. Офіційний указ Правлячого Сенату про включення залінійних поселень до складу лівобережних полків датований березнем 1743 р.¹⁴ У документах є згадка спроби Я. Козельського отримати у 1738 р. сотництво «на Самар», на що звертає увагу Т. Кузик¹⁵. Справді, значковий товариш Полтавського полку Яків Козельський протягом військових кампаній 1738 і 1739 рр. добровольцем приєднувався до запорозьких команд, які рейдували ворожими тилами та діяли на комунікаціях турків і татар. Амбітна людина, він прагнув зробити кар'єру і просив призначити його «на Самарь сотникомъ гдѣ де предсимъ дѣдъ его былъ и собирая охочое войско в приключающиеся по указамъ походи хаживаль»¹⁶.

Саму сотню офіційно включено до Полтавського полку 1744 р. І йдеться саме про включення вже існуючої структури, адже М. Зуб на цей час вже був сотником під віданням Київської губернської канцелярії, і його посаду (тепер вже у структурі Гетьманщини) підтверджено універсалом Генеральної військової канцелярії¹⁷.

Власне, з середини 1740-х років можна говорити про прагнення Коша прибрати інорідну структуру зі своєї території. Легальний шлях полягав у доведенні незаконності заснування тут сотні. Механізмом полагодження конфлікту, який задіяв гетьман Кирило Розумовський, стало створення так званої «старосамарської комісії», яка мала проаналізувати взаємні претензії та вирішити долю угідь. Запорожці надіслали до неї старшин Павла Кирилова, Григорія Лантуха та ін. Самарський полковник Корній Таран чітко виклав позицію січовиків у листі до старосамарського сотника Івана Березана — всі угіддя належать Запорожжю, жодних угідь сотня ніколи не мала¹⁸. Запорожці посилялися на імператорську грамоту від 20 вересня 1743 р., яка закріплювала самарські вольності за січовиками. Також, як зазначають коментатори видання архіву Коша, низовики апелювали до грамоти від 10 вересня 1747 р., де йшлося про недопущення старосамарців до запорозьких земель¹⁹.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 9зв.

¹³ Кузик Т. Відомість про залінійні поселення... — С. 28–29.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 11904. — Арк. 57.

¹⁵ Кузик Т. Відомість про залінійні поселення... — С. 28.

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Спр. 85. — Арк. 47, 49.

¹⁷ Там само. — Ф. 51. — Спр. 11904. — Арк. 46.

¹⁸ Архів Коша... — Т. 3. — С. 33.

¹⁹ Там само. — Т. 3. — С. 39, 775.

Основними аргументами, якими оперували січовики у спілкуванні з вищими інстанціями (зокрема, йдеться про скарги до імператриці Єлизавети Петрівни), були історичні та прагматичні. З історичної точки зору обґрунтовувалася споконвічна належність самарських вольностей низовикам, включно з апеляцією до часів Богдана Хмельницького²⁰, а також підкреслювалося, що за царським указом Богородичне-Стара Самарь будувалася виключно для захисту військових складів, а не поселення тут людей²¹.

Прагматичний аргумент полягав у відстоюванні позиції, що господарювання старосамарців чинить січовикам такі збитки, які не дозволять виконувати службу престолу²². Кіш стверджував, що полювання та риболовля, які є традиційними заняттями запорожців, тепер майже (за виключенням татарського прикордоння) недоступні, що підриває боєздатність²³. Теза про великі збитки зимівчан від господарювання старосамарців активно наголошувалася і у зверненнях до гетьмана²⁴. Зокрема, і для заперечення постулату про неможливість виконувати службу через збитки полтавською старшиною (за відсутності запорожців) була складена карта-схема Самари з позначенням територій, які мусять бути старосамарськими угіддями²⁵.

Важливою складовою послаблення позицій Старосамарської сотні стало переселення її мешканців до запорозьких слобід. Полтавський полк регулярно клопотався про повернення таких людей, однак Кіш, попри незаконність своєї позиції з огляду на діючі правні норми, всіма способами перешкоджав поверненню старосамарців. Січ, наскільки це було можливо, дотримувалася принципу: «Якъ і сюда доброволно пришли, такъ і обратно пусть отходят»²⁶.

Ілюстрацією для опису спроб повернути мешканців сотні на попередні місця може бути випадок, який стався у березні 1747 р. Старосамарський сотник М. Зуб звернувся до російського командування з проханням про допомогу — своїми силами він не сподівався впоратися із запорожцями. Цікаво, що аргументував він своє прохання турботою про долю цих переселенців: «чтоб они в нечаяном случае в какие неприятелские руки не попали»²⁷.

Прем'єр-майор А. Позняков, комендант Усть-Самарського ретраншементу, вислав для проведення переселення відділ на чолі із прапорщиком І. Сверчковим, який 16 березня 1747 р. прибув до слободи Вільної (суч.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 11904. — Арк. 2–3.

²¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 59.

²² ЦДІАК України — Ф. 51. — Спр. 11904. — Арк. 2–3; Архів Коша... — Т. 3. — С. 182–183.

²³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 210.

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 11904. — Арк. 66.

²⁵ Там само. — Ф. 51. — Спр. 11368. — Арк. 226–228.

²⁶ Архів Коша... — Т. 3. — С. 55.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Спр. 1377. — Арк. 46.

с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської обл.). Він віддав наказ колишнім старосамарцям збирати речі. Очевидно, щоб полегшити їм переїзд, частину речей солдати взяли собі — у возах військовиків опинилися смушки, штані, сорочки, намітки, сало тощо. Проте вже на наступний день до Вільного прибув самарський полковник Кишенський на чолі 30 озброєних козаків. Наступні дії запорожців характеризуються як такі, що «весма к худому ихъ намѣренію следовать могутъ»²⁸.

Самарський полковник із козаками заїхав на квартиру, де розташувався поручик, і пояснив, що найкраще йому негайно забиратися зі слободи, оскільки і прибулі козаки, і місцеві мешканці схилиються до рукоприкладства — як за спробу примусового переселення, так і за забрані речі, що їх козацька команда вже повернула власникам. Прапорщика, як свідчить його рапорт, лякала нічна дорога, на що Кишенський лаконічно відповів: «черть тебя невозметъ». Росіяни таки вимушені були виїхати в ніч, але дорогою до Пришибного редуту тримали наготові заряджену зброю²⁹.

Механізми, які дозволяли запорожцям саботувати переселення людей на старі місця, добре видно зі спроб представників Полтавського полку наприкінці літа — восени 1754 р. здійснити таку акцію. Кошовий отаман, на домагання депутатів у Старосамарській комісії Я. Козельського та П. Семєнова, був змушений погодитися на переселення вихідців з Полтавського полку, які мешкали у Самарській паланці. Команди з Нехворощанської, Орлянської та Маяцької сотень прибули до Старої Самарі. До Самарчика, для узгодження дій із полковником, вирушив нехворощанський сотенний отаман Я. Погрібний. Проте самарський паланковий полковник заявив, що він такого наказу від кошового немає. Жодні апеляції Я. Погрібного до офіційного листа від Коша до полтавських депутатів полковником не були прийняті. Водночас полковник попередив, що в разі самовільних дій із нехворощанськими козаками може статися щось погане.

Схожу спробу здійснив хорунжий Орлянської сотні Л. Бутярко (?). Однак і йому самарський полковник К. Таран заявив: «тѣхъ людей не дамо, нехай де сами ваши пани приедутъ». Більш агресивні настрої демонстрували деякі запорожці. Наприклад, один з них, «старець на двох милицях», вилаяв орлянську команду і спробував пустити вищезгадані милиці в хід. Проте удари прийшлися тільки по коню³⁰.

Полтавські депутати листовно звернулися до самарського і кодацького полковників, прохаючи сприяти діям виселеньських команд. Відповідь була коректною, але не більше — кошовий написав гетьману і чекає від нього резолюції у цій справі. Спроба маяцького сотенного отамана Солошича все-таки поїхати до Самарчика так само закінчилася нічим. Полковник не надав

²⁸ Там само. — Арк. 46 зв.

²⁹ Там само. — Арк. 49–50.

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 174–175.

жодної допомоги. Присутній при зачитуванні листа запорожець Я. Безрідний ствердив, що колишніх полтавців січовики образити не дадуть, і пропонував приїхати до Самарчика самим полтавським комісарам — Я. Козельському і П. Семенову. Їм він обіцяв: «...дамо по дубку, а полковнику полтавському Горленку два дубки». Про настрої мешканців Самарчика свідчить і те, що навколо паланки зібрався чималий натовп, досить агресивно налаштований до маяцької делегації³¹.

Полтавський полк знову спробував дати раду із переселенцями у другій половині 1757 р. Зведена відомість, складена у цей час, показує, що до Кодака, Самарчика та інших запорозьких слобід зійшло 295 обійсть зі Старої Самарі. Гетьман К. Розумовський віддав наказ зібрати з них належні податки та переселити до місця попереднього мешкання³². Спочатку до Старої Самарі (де він отримав іменний список), а тоді до Січі для виконання цього доручення вирушив значковий товариш Полтавського полку Микита Адаменко. Вже 11 грудня 1757 р. він представив свої повноваження у Коші, і кошовий отаман Д. Гладкий, зауваживши: «...ежели б де у васъ за линѣею безтяжести жить, тоби нхто...неишол», таки дав йому запечатаний наказ до Самарського і Кодацького полковників³³.

М. Адаменко повернувся до Старої Самарі і відіслав наказ до Самарського і Кодацького полковників. Однак його сподівання на просте розв'язання цієї проблеми були марними. Самарський полковник Гаврилов спочатку почав вимагати іменну відомість — кого саме треба вислати. М. Адаменко разом із старосамарським сотенним писарем поїхав до Самарчика, маючи і цей документ на руках. До речі, перебуваючи тут, представники Полтавського полку впізнали Прокопа Одимка та інших переселенців, однак це не вплинуло на небажання паланкової адміністрації видавати людей. Полковник аргументував свою позицію тим, що П. Одимко є початково переселенцем з Правобережжя, а його тимчасове перебування у Старій Самарі не має принципового значення. Зі схожим прийомом М. Адаменко зіткнувся у Новому Кодаку, де полковник наголосив, що в наказі Коша не вказано, кого саме треба вислати. Так без результатів він і вимушений був повернутися до Полтави³⁴. На звинувачення з боку Генеральної військової канцелярії Кіш виправдовувався зимовим часом і невеликою кількістю людей, які в більшості, за інформацією паланкових полковників, вже розійшлися до невідомих місць³⁵.

Однак постійний тиск Полтавського полку примусив Кіш (принаймні, на рівні документальних декларацій) на певний час скоригувати свою політику

³¹ Там само. — Арк. 176–177.

³² Архів Коша... — Т. 3. — С. 331–337.

³³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 379–380 зв.

³⁴ Там само. — Арк. 380 зв.–381.

³⁵ Архів Коша... — Т. 3. — С. 356–357.

стосовно переселенців зі Старої Самарі. Так, у липні 1757 р. самарський полковник Яків Сиса отримав із Січі наказ відсилати старосамарців на попередні місця їх мешкання — за Українську лінію. До того ж Кіш погодився на повернення з Самарчика колишніх мешканців Маяцької сотні³⁶.

Кінцевою метою Коша була ліквідація Старосамарської сотні та поновлення повного контролю над пониззям Самари. Проте січове керівництво не відмовлялося і від проміжних дивідендів від своїх дій — мешканцям Старої Самарі дозволяли господарювати на певній території за умови сплати певних сум або десятини від прибутку. Вже у 1751 р. від імені громади І. Березан та Ф. Байрак скаржилися на те, що доводиться купувати право на користування угіддями за десятину³⁷. У 1753 р. старосамарці купили у паланки право на користування лісом за 30 рублів на рік³⁸. У 1756 р. за право господарювати протягом півроку старосамарці заплатили до Самарської паланки 50 руб., однак силові дії проти них тривали³⁹. Наступного року, після здійснення запорожцями блокади, городовий отаман Ф. Байрак на вимогу громади мусив звернутися до Коша, обіцяючи сплачувати гроші за користування угіддями⁴⁰. У 1758 р. Січ дозволила орати на запорозьких (це спеціально підкреслено) землях біля Кільчені та косити сіно і рубати дрова у двох урочищах. Натомість Ф. Байрак обіцяв сплату десятини⁴¹. Аналогічно була організована взаємодія старосамарців і Коша роком пізніше, причому чітко обумовлена територія угідь — правий берег Самари до Кільчені. Північною межею виступав Кодацький шлях⁴².

Найбільш переконливим аргументом запорожців у боротьбі зі Старосамарською сотнею став силовий тиск на поселенців. Вже з першого відомого мені документу, який датований березнем 1745 р., стає зрозумілим, що запорожці «чинять образи», наслідком чого є переселення сотнян до Кодаків, Кільчені та посамарських хуторів⁴³. Переказ у документі Генеральної військової канцелярії скарги старосамарського сотника М. Зуба лише дещо деталізує характер цих «образ» — запорожці не дозволяють господарювати на землях, які, з точки зору старосамарців, є питомо їхніми⁴⁴. Поки що спосіб здійснення тиску реконструювати за цими звістками неможливо.

³⁶ Там само. — С. 302.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 11368. — Арк. 42.

³⁸ Там само. — Спр. 9333. — Арк. 136 зв.

³⁹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 183.

⁴⁰ Там само. — С. 310–311.

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 443–443 зв.; Архів Коша... — Т. 3. — С. 359–360.

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 448; Спр. 11 904. — Арк. 66; Архів Коша... — Т. 3. — С. 376–377.

⁴³ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Спр. 1377. — Арк. 2.

⁴⁴ Там само. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 3 зв.

Він починає вимальовуватися з документів початку 1750-х років. Улітку 1752 р. самарський підсавул та новоселицький отаман із козаками не дали старосамарцям косити траву і забрали при цьому 20 кіс та деякі дрібниці⁴⁵. У вересні 1753 р. полтавські старшини, що перебували в старосамарській комісії, кривдами з боку запорожців назвали забирання худоби, сіна, конфіскацію в лісі у порубників одягу, сокир тощо⁴⁶.

У лютому 1754 р., коли мешканці Старої Самарі займалися оранкою, на них напали і пограбували запорожці. Запорожців було троє (паланковий підсавул і двоє козаків), і загін старосамарського отамана Федіра Байрака примусив їх тікати до лісу, кидаючи власні речі і коней. Запорожці здійснювали об'їзд паланкової території, і їх дії були цілком правильними з погляду паланкового полковника та Коша. Самарський полковник приїхав до Старої Самарі і вимагав повернення майна запорожців. Отримавши відмову, він погрожував сотенній старшині і, їдучи з міста, забрав до Самарчика громадську череду⁴⁷.

Січовики здійснювали силовий тиск не тільки на груповому, але і на індивідуальному рівні. Запорожці, очолені Михайлом Довбнею та Максимом Чорним, у листопаді 1754 р. здійснили наїзд на обійстя Ф. Байрака. Вони забрали пару волів, лошака, рушницю тощо. Постраждав не тільки городовий отаман, але і його брат Іван, який втратив двох коней⁴⁸.

Механізм «образ» з боку запорожців досить непогано ілюструє скарга старосамарського сотника Івана Березана. Він писав полтавському полковнику, що новопризначені самарський паланковий полковник та писар почали разом із своїми козаками системно нападати на сотнян, забирати в них вівці та ягнят і бити старосамарців, силуючи їх до переходу у запорозьке підданство. До того ж, за наказом Коша, кодацький полковник забрав частину накошеного сіна на потреби паланки⁴⁹.

Про пограбування тих, хто намагається вести господарство, з боку самарського полковника Івана Водолаги йдеться у донесенні коменданта Старосамарського ретраншементу Парфенія Щетініна, а самарський же полковник Петро Торський, чітко артикулюючи причину — господарювання у Вольностях, забрав у старосамарського сотника І. Березана у 1756 р. 86 волів⁵⁰.

Наскільки можна судити, у липні 1757 р. запорожці перейшли до більш системних дій. Військовий осавул Петро Калнишевський 14 липня прибув до

⁴⁵ Архів Коша... — Т. 3. — С. 31–32.

⁴⁶ Там само. — С. 66.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 196; Архів Коша... — Т. 3. — С. 133, 136.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 209.

⁴⁹ Там само. — Арк. 234–236.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 284, 298; Архів Коша... — Т. 3. — С. 272–273.

Старої Самарі і прилюдно оголосив інструкцію Коша. Відповідно до неї самарський полковник виставив навколо містечка кордон із козаків, які не дозволяли нікому займатися господарством — косити сіно, збирати врожай тощо. Вже накошені трави і зібраний хліб січовики забрали⁵¹.

Такі дії запорожців супроводжувалися психологічним тиском. Сотник І. Березан, нехай перебільшуючи, доповідав, що тільки пристуність російської залоги рятує його від смерті. Як би там не було, самарський паланковий писар, який прибув у лютому 1758 р. до сотенної канцелярії, пообіцяв старшині, просячи довести цю інформацію до сотнян: «...аще кого поймаємъ в лѣсѣ или в полѣ, товсмерть убемъ»⁵². Зазначимо, що і сам сотник не відрізнявся янгольським характером. Як писали запорожці, коли йому від паланкових старшин зробили зауваження з приводу того, що для своєї винокурні він рубає живе плодове дерево, то він «не токмо яблонямъ но запорожцямъ головы обрубувать хотел»⁵³.

Про системний характер тиску на старосамарців свідчать події осені 1758 р., коли самарський полковник зі своїми козаками «залогу вкругъ онаго мѣстечка поставили», що знову зупинило всю господарську діяльність. Продовжувався і психологічний тиск — самарські паланкові старшини приїздили до Богородичного, роз'яснюючи людям політику Коша, а паланковий осавул та писар лаяли сотника, незважаючи на присутність російських офіцерів⁵⁴.

Апогею такі дії Коша досягли наприкінці березня — початку квітня 1761 р. До містечка 26 березня приїхав (судячи з його впевненості, разом із своїми козаками) самарський паланковий полковник Опанас Іванович. На зборах громади він оголосив волю Коша — жоден плуг старосамарців орати не буде, а їх худоба залишиться без випасу в межах містечка. Проте для мешканців це не був глухий кут. Варто було перенести хату за р. Кримку (для більшості це означало переселення лише на кількасот метрів) та визнати над собою зверхність Коша — і всі проблеми переставали бути актуальними. Як із прикрістю констатував сотник І. Березан, під владу низовиків перейшли всі, за виключенням чотирьох особливо упертих козаків.

Дії із переведення населення під юрисдикцію Коша супроводжувалися тиском на сотенну старшину. Самарський паланковий осавул Яким Омелянкович приїхав до Старої Самарі 4 квітня 1761 р. саме для такої роботи. Він оголосив наказ Коша, який забороняв І. Березану втручатися у справи тих, хто прийняв запорозьке підданство, а на словах пообіцяв сотнику, якщо той не дослухається, його «живого лупить». Під час цього візиту запорожці

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 326–327; Архів Коша... — Т. 3. — С. 314–315.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 398–399.

⁵³ Там само. — Спр. 11 368. — Арк. 208 зв.

⁵⁴ Там само. — Спр. 9333. — Арк. 409.

побили старосамарського сотенного осавула Петра Сікала⁵⁵. Врешті, за наказом гетьмана К. Розумовського, Старосамарську сотню було ліквідовано. У цьому випадку Кіш зумів досягнути поставленої мети.

Підсумовуючи, зазначимо, що незадоволення запорожців наявністю адміністративно-територіальної структури Гетьманщини у 1740–1760-х роках було продовженням схожого сприйняття, яке існувало стосовно поселенців у містечку Богородичному при однойменній фортеці. Попри різні юрисдикції (у першому випадку сотня підлягала київському губернатору, у другому — керівництву Гетьманщини), Кіш докладав максимум можливих зусиль для поновлення виключної влади над всією територією Вольностей.

Системний тиск на поселенців у пониззі Самари починається з середини 1740-х років. Це обумовлено завершенням російсько-турецької війни, виведенням основної маси російських військ з нижнього Посамар'я та ствердженням запорозької адміністрації на північних околицях Вольностей. Для ліквідації Старосамарської сотні Кіш використовував легальні, напівлегальні та нелегальні методи. До легальних варто віднести постійне звернення як до влади Російської імперії, так і до гетьмана з правовим обґрунтуванням позиції Запорожжя. До напівлегальних належить захист тих переселенців, які перейшли під запорозьке підданство. Проте ключовим аргументом, який де-факто знищив Старосамарську сотню (що вже де-юре було закріплено гетьманом), став силовий тиск. У зв'язку із неможливістю здійснювати силові заходи безпосередньо у Старій Самарі (цьому заважали наявність тут російської залоги) їх було перенесено за межі містечка. Мешканці Старої Самари позбавлялися можливості вести господарство, що спонукало їх переселятися до запорозьких слобід. Зрештою, після здійснення блокад містечка низовики висунули населенню ультиматум, який і був прийнятий.

⁵⁵ Там само. — Спр. 11368. — Арк. 166–166 зв.

Василь Кононенко

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЕКТИ ЗА ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

У 1750 р. російська влада у відповідь на числені прохання української еліти вдруге поновила гетьманський уряд. Скориставшись цим, частина тогочасних політиків та інтелектуалів серйозно перейнялася перспективами модернізації Гетьманщини і пристосуванням її адміністрації, фінансів, війська, освіти, науки, судочинства до вимог та викликів часу. До цих політиків й інтелектуалів, безперечно, належали К. Розумовський та його оточення, найосвіченіші чиновники й канцеляристи. Хоча загальна кількість написаних та впроваджених у життя протягом 1750-х років проектів в цілому була не набагато більшою, ніж у 1740-х роках, зате у 1760–1763 рр. планувалися та реалізовувалися справді важливі «новизни».

Новації у центральних інституціях

Отримавши гетьманську булаву, молодий К. Розумовський зі своїми прибічниками намагався посилити гетьманську владу й навіть за сприятливих умов розширити її за межі Лівобережжя. У листопаді 1750 р., відповідно до указу Єлизавети Петрівни, гетьманові стало підпорядковуватися Запорозжя. Під гетьманським регіментом тривалий час перебував правобережний Київ з околицями¹. Наміри центральної української адміністрації повернути землі, які раніше належали до Гетьманщини, чітко сформульовані у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р.: «В 1752 году взяты весьма обширные и пространные земли и отданы под поселение Новой Сербии, из коих некоторые принадлежат малороссийскому шляхетству и казакам по грамотам и крепостям, а прочие от самих древних времен — низовым запорожским казакам, что доказывается имеющимися у малорос-

¹ Слід зауважити, що імперський уряд, хоч і йшов на певні поступки українській автономії, намагався зберігати контроль над Гетьманщиною. Для прикладу, реальна влада над Запорозжям залишалася в руках київського генерал-губернатора (Див.: *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 288–289; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. 1. — К., 2008. — С. 59).

сийских помещиков жалованными грамотами и крепостями, трактатом Вечного мира, заключенным с Польшею в 1686 году, и пунктами гетмана Мазепы, в которых между прочим по 20 пункту все пустые места и земли околи Днепра велено заселить малороссийскими жителями для удержания от набегов и утеснения крымских татар [...] Всеподданейше вашего императорского величества просим: [...] 4) Таким же образом отдать все взятые под поселение Новой Сербии земли, а поселившиеся на оних не один сербский и прочие дозволенные, но изо всех наций сбродный и весьма многочисленный народ перевести для жительства на другие внутри империи вашего императорского величества находящиеся пустые и выгодные места, чем можно их удержать и от побегов, которые они чинят, взяв прежде довольное из казны вашего императорского величества жалованье, а малороссийский народ, а особливо военнотружущих казаков сохранить при их землях и имениях (підкреслення наше — *В.К.*)» (п. 3)².

Наведемо лише вимогу про повернення земель, з яких імперським урядом було сформовано «Нову Сербію»: «5) Новонаселені з малоросійського народу слободи присоединить к Малой России, о чем они и сами вашего императорского величества в правительствующем сенате просили, и позволить им и впредь населяться выходящим из Польши малороссийским народом и запорожскими казаками, которые жениться пожелают» (п. 3).

За цим же сценарієм територія Гетьманщини мала б бути збільшена за рахунок повернення колишніх земель гетьманського регіменту та, що важливо, приєднання до Малої Росії новонаселених «з малоросійського народу слобід». Збільшення й збереження території країни у ранній новий час було важливою ознакою модернізації.

Правовою основою влади над Гетьманщиною К. Розумовський вважав «статті Богдана Хмельницького», підтверджені грамотою від 22 травня 1751 р., та так звані «малоросійські права» (передусім Литовський статут 1588 р., Саксонське зеркало, Порядок судів і справ міських магдебурзького права, гетьманські універсали, звичаєве право, російські законодавчі акти). В «Ексцерпті» Ф. Чуйкевича так і зазначалося, що Гетьманщина «доручена» монархом Російської імперії в управління гетьману³. Втім, вірогідність гетьмана імператору не сприймалася українськими політиками та інтелектуалами як підпорядкованість адміністрації Гетьманщини імперському уряду. Як зазначив О. Струкевич, одним з перших розпоряджень К. Розумовського стала висилка російських чиновників з української автономії⁴. На

² Див.: Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / Укл. О. Струкевич // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 88–98; № 9. — С. 87–95. Далі у статті будуть вказуватися пункти цього програмного документа.

³ ІР НБУВ. — Ф. 61. — Спр. 155. — Арк. 5.

⁴ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 279.

нашу думку, саме правове обґрунтування гетьманської влади, помножене на зв'язки при імператорському дворі, дозволило К. Розумовському проводити сміливі модернізаційні заходи. Скажімо, для внутрішньої та зовнішньої політики такими стали спроби самостійного призначення полковників (до березня 1754 р.) та встановлення зносин з іншими країнами (початок гетьманування)⁵.

Негативи від неможливості постійно перебувати у Гетьманщині К. Розумовський намагався компенсувати налагодженням ефективної діяльності новоутворених канцелярій. Коли у 1752 р. гетьман на запрошення імператриці виїхав до Санкт-Петербургу, до Похідної Генеральної військової канцелярії входили такі поважні особи, як генеральний обозний С. Кочубей, генеральний писар А. Безбородько, гадацький полковник П. Галецький. На утримання цього «другого уряду», поряд з Генеральною військовою канцелярією в Глухові, гетьман витрачав значні кошти⁶.

Крім Похідної Генеральної військової канцелярії, молодий гетьман створив Домову економічну канцелярію (1750 р.), до функцій якої належало раціональне господарювання маєтками, утримання належного рівня побуту гетьмана, його сім'ї, оточення, обслуговування палаців тощо. Тобто, Домова економічна канцелярія працювала як на матеріальне забезпечення гетьмана, так і на його імідж. 6 квітня 1760 р. К. Розумовським було створено ще одну спеціальну канцелярію на чолі з бунчуковим товаришем В. Туманським. До служби у цій інституції, яка опрацьовувала документацію, надіслану на ім'я регіментаря, було залучено 4 особи⁷. Утворення нових канцелярій, безперечно, засвідчує більш складне функціонування центральної адміністрації Гетьманщини, а отже дає підстави твердити про їх помірковану модернізацію.

24 серпня 1752 р. К. Розумовський скасував колегіальність у роботі Генеральної військової канцелярії та поновив значні повноваження генерального писаря, обмежені указами Петра I у 1720–1721 рр.; також було чіткіше прописано права особи, яка обіймала цю посаду: «генеральному писареві надавалося право в дрібних справах на листуванні, що від імени гетьманського йшли, підписуватися самому, зазначаючи, що це робиться з веління гетьманського; генеральному-ж писареві надавалося право всі скарги в цивільних та кримінальних справах, що подавано на ім'я гетьманське, відсилати по належності в суди генеральні, полкові й сотенні»⁸.

⁵ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть... — С. 288–289; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... — С. 59.

⁶ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... — С. 59.

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2097. — Арк. 1.

⁸ Звідолення І.Ю. Черкаського про командировання до Чернігова в серпні 1926 // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 376.

Поділяючи думку І. Черкаського, варто зауважити, що скасування колегіальності у роботі Генеральної військової канцелярії сприяло перетворенню цієї інституції на виконавчий орган та позбавленню її судових функцій⁹. Виділення окремої гілки влади — судочинства — диктувалося і прагматичними чинниками: різке збільшення обсягів роботи в Генеральній військовій канцелярії потребувало передачу судових справ тим інституціям, які ними безпосередньо займалися. Як відомо, цей процес затягнувся до початку 1760-х років.

Зростання обсягів роботи у Генеральній військовій канцелярії та в інших установах видно з різкого збільшення кількості вхідної та вихідної документації. Для прикладу, книга реєстрації вхідних документів за 1750 р. становила 261 аркуш, а книга копій вихідних документів Генеральної військової канцелярії лише з 4 червня по 10 серпня 1757 р. налічувала 610 аркушів¹⁰. Масштаб праці в бюрократичних установах диктував необхідність розширення штату працівників у них. Якщо на рубежі 1740–1750-х років кількість військових канцеляристів становила близько 200 осіб, то на кінець гетьманату К. Розумовського вона сягнула майже 400 осіб¹¹. У цілому кількість канцеляристів та писарів різного рівня зросла до 600 осіб¹². Лише штат канцелярії Генерального військового суду на 1760-ті роки складався з 34 працівників, серед яких були ексектор, два секретарі, протоколіст, реєстратор, актаріус, архіваріус, нотаріус, два адвокати та 22 канцеляристи різних розрядів¹³.

Представники адміністрації на чолі з гетьманом прагнули створити ієрархію посад і тим самим раціоналізувати роботу бюрократичних установ Гетьманщини. «Відомістю про порядок генеральних, полкових і сотенних старшин...» 1756 р. зафіксовано 55 чинів з поділом їх на 12 рангів. Зокрема, генеральний обозний мав 1-й ранг, генеральний осавул, хорунжий, бунчужний — 3-й ранг, полковник — 4-й ранг, осавул генеральної артилерії, полковий обозний, хорунжий генеральної артилерії, бунчуковий товариш — 5-й, полкові осавул та хорунжий — 7-й, писар і отамани генеральної артилерії, сотник — 8-й, осавул полкової артилерії, значковий товариш — 9-й,

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 528. — Арк. 1–261; Спр. 1568. — Арк. 1–610.

¹¹ *Сас П.* Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 188; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 286.

¹² Підрахунки здійснено за дослідженнями В. Кривошеї (Див.: *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 286).

¹³ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для виучування західноруського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 119.

писар, хорунжий і отамани полкової артилерії, сотенні осавул і хорунжий — 10-й, курінний отаман — 11-й, виборний козак — 12-й¹⁴. Представники адміністрації Гетьманщини ще з 1730-х років намагалися на офіційному рівні зрівняти українську ієрархію чинів та посад з імперською «Табеллю про ранги». У 1750-х — на початку 1760-х років подібні проекти знову почали форсуватися українською адміністрацією. Так, у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р. пропонувалося: «гетманы всегда наравне считались с первыми классами, как то явствует из пожалования гетмана Брюховецкого в бояре, который чин был первый в России, а полковники жалуеты были в стольники. По заведению же в России государем императором Петром Великим регулярства установлены совсем другие чины и по генеральной 1721 года табели о рангах всем как придворным, так и гражданским чинам велено считаться против воинских; о малороссийском же гетмане, генеральной старшине, полковниках и прочих чиновниках в той табели ничего не упомянуто [...] И хотя о уравниении всей малороссийской старшины классами с великороссийскими чинами, как прежде моего гетманства, так и от меня, гетмана, подданы всеподданейшие прошения, однако на оные всемилоштивейшего вашего императорского величества не последовало резолюции одному только мне, гетману, состоявшимся июля 24 дня 1750 года указом велено считаться по старшинству с генерал-фельдмаршалами. Всеподданейше вашего императорского величества просим, как мне и впредь по мне будущим гетманам подтвердить вышеупомянутый указ, так и все малороссийские воинские и штатные чины уравнить классами против воинских великороссийских чинов, чтоб, служа вашему императорскому величеству, малороссийская старшина по большей части из своего имения и без жалования хотя одним сим в чинах уравниением пользовалась и презираема быть не могла (підкреслення наше — В.К.)» (п. 3).

Відповідно до цих пропозицій, у разі, якщо б за гетьманом закріпився 1-й клас, цілком вірогідно, що вигідні класи мали б інші представники української адміністрації. Це надавало б українським військовим чинам високий соціальний статус у вигляді спадкового (починаючи з 8-го класу) чи особистого (з 14-го) дворянства.

Не дивно, що за гетьмування К. Розумовського спостерігалася швидка еволюція поглядів українських бюрократів на службу в адміністрації Гетьманщини. У «Проханні малоросійського шляхетства» українські службовці за свою працю планували отримувати грошову платню, а не лише працювати за мастки, якими вони володіли. У цьому документі, всупереч традиційним уявленням, згідно з якими чиновники мали працювати за землю, яка їм надавалася у власність, пропонувалося: «Малороссийской старшине, по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, также положено денежное

¹⁴ «Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах» (Див.: ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 58451. — Арк. 1).

жалование и другие некоторые аванжаи из малороссийских доходов, а после того как при прочих гетманах, так особливо при гетмане Апостоле, определены генеральной старшине, полковникам и некоторых полков полковой старшине и сотникам деревни, а другим определено денежное жалование, и хотя сие немного к их поправлению служит, ибо деревни определены самые бедные, а жалование весьма малое, однако и тут одним пред другим небезобидное сделано распределение, потому что одним даны лучшие, а другим — худшие деревни, также и жалование не всем равное, а другие и никакого не имеют; прочие же малороссийские чины, как бунчуковые, войсковые и значковые товарищи, служат также из своих имений без жалования. Того ради всеподданнейше вашего императорского величества просим отдать на наше рассмотрение, чтоб, оставя генеральную старшину, полковников и прочих старшин при их деревнях, всем прочим старшинам, также бунчуковым, войсковым и значковым товарищам определить равное по чинам их денежное жалование из малороссийских доходов; определенным же и впредь определяемым к гражданским делам чиновникам определить ли в силу прав от дел доход, или против вышеописанных старшин жалование (підкреслення наше — В.К.)» (п. 24).

Такі погляди поділяли не тільки українські аристократи, але й чиновники нижчого рівня. Якщо під 1731 р. у «Короткому описі Малоросії» занотовано інформацію про податки з рядових козаків та вільних «мужиків» на річне жалування старшинам, які не мали рангових маєтків¹⁵, то в списку цього ж твору, який уклав Г. Покас у 1751 р., це аргументовано більш детально¹⁶. Вимога, щоб за значний обсяг бюрократичної праці чиновник отримував відповідну грошову винагороду, стала важливою новацією, яку представники адміністрації Гетьманщини, намагалися втілити на практиці.

Вагомість впливу військових канцеляристів на інтелектуальне життя Гетьманщини неодноразово відзначалася дослідниками¹⁷. Зокрема, саме канцеляристи створювали проекти, покликані вирішити ті чи інші проблеми

¹⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підг. до друку, вступ. стаття А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 117.

¹⁶ «жалование старшинамъ, которіе на чини свои не имѣють маєтностей, на артилерискихъ и канцелярскихъ служителей собирать деньги во всѣй Малой Россіи зъ рядовыхъ козаковъ и иныхъ свободныхъ и владѣльческихъ мужиковъ по окладу» (Див.: Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 117. — Пос. 619).

¹⁷ Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. — Ч. 3. — М., 1934. — С. 220–229; Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 62–66; Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 92–97; Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. — Острог–Нью-Йорк, 2000; Сас П. Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 185–202 та ін.).

та пристосувати українську автономію до нових умов. Якщо автор «Короткого опису Малоросії» в якихось згадках про Б. Хмельницького не хвалив його, то Г. Покас у своєму списку цього твору, що датується 1751 р., додавав позитивні вставки, зокрема, що «Богданом козаки його назвали як визволителя свого від лядського рабства»¹⁸. Також перемоги російсько-українських військ у згаданому творі інтерпретовано як перемоги власне козацькі: 1696 р. «козаки взяли Азов», а під Лісною у 1708 р. «шведського генерала Левенгаупта разом з дивізією було розгромлено князем Меншиковим та козаками малоросійськими»¹⁹. Отож, створення та тиражування «новизн» в історичних творах впливало на самосвідомість еліти, підштовхувало її до модернізаційних змін.

* * *

За К. Розумовського спостерігається вплив проектів розбудови гетьманського двору на проведення реформ у економічній, соціальній, культурній та інших сферах. Прикладом може слугувати спорудження палаців і будинків К. Розумовського та урядових установ у Батурині, Глухові, Козельці й Ніжині у 1750–1760-х роках. Молодий гетьман у ході цього будівництва намагався за допомогою іноземних фахівців організувати сучасне, як на той час, виробництво, яке б забезпечувало нові українські потреби. З 1750-х років у Гетьманщині було відкрито заводи з виробництва вітрил, для виготовлення білого воску, сирний, фабрику з виробництва дзеркал, суконні та свічний заклади, машинну кузню, цегельні, водні млини та інші промислові об'єкти. Показовою проблемою цих масштабних заходів стало те, що деякі з цих господарських закладів припинили існування, навіть як слід не налагодивши виробництва²⁰. Непродуманість усіх будівель призвела до того, що на більшість з них не вистачило коштів; спорудження промислових підприємств не давало очікуваних економічних результатів, що засвідчило неефективність штучного перенесення «західних» зразків господарювання на Схід Європи.

Попри такі невдачі, К. Розумовський намагався впроваджувати різнопланові «новизни», які мали б пожвавити господарське життя Гетьманщини. У цьому його підтримували представники української адміністрації. Різні проекти показово зібрані у «Проханні малоросійського шляхетства». Скажімо, передбачалося, «чтоб жительство в Малой России помянутое жида имели, мы о том вашего императорского величества утруждать не смеем, а единственно для распространения малороссийской коммерции о свободном

¹⁸ Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 37.

¹⁹ Там само. — С. 98–99, 103.

²⁰ Рукопис статті П. Нечипоренка див.: ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 4472. — Арк. 1–18. Також див.: Нечипоренко П. Фабрики К.Г. Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. XI. — С. 125, 196.

их для торговых промыслов, в Малую Россию въезде всеподданнейше просим (підкреслення наше — *В.К.*)» (п. 16). Цей пункт демонструє прагнення створити умови для забезпечення вільної торгівлі, без будь-яких обмежень для купців за релігійними чи етнічними ознаками. Хоча риси прагматичної політики щодо представників іудаїзму можна віднайти у країнах середньовіччя та раннього нового часу, однак навіть для XVIII ст. це, безперечно, було модернізаційним нововведенням.

У зазначеному документі містився й сміливий пункт «про закладення на Дніпрі порту», який відносився до модернізаційних концепцій «освіченого правління» та «добре впорядкованої держави», які передбачали турботу держави про господарство й торгівлю. Так ось, у чернетці «Прохання малоросійського шляхетства» пропонувалося: «К цветущему состоянию не токмо малороссийской, но и всероссийской коммерции весьма бы много служило, ежели бы ваше императорское величество соизволили дать нам позволение, выбрав способное на реке Днепре пониже порогов место, учредить порт и исходатайствовать у Оттоманской Порты, чтоб хотя на турецких и прочих иностранных народов судах свободное было малороссийскому народу отправление купечества по Черному и Средиземному морям (підкреслення наше — *В.К.*)» (п. 25).

Іншими проектами, які представляють напрями модернізації українською адміністрацією, стали спроби оцінювання матеріальних і людських ресурсів Гетьманщини, реалізацією чого стало проведення переписів у 1751, 1753, 1756 та наступних роках й інші заходи²¹. К. Розумовський також планував здійснити перепис запорозького козацтва, яке йому підпорядковувалося²².

Адміністрація Гетьманщини не лише прагнула оцінити людські ресурси, але й планувала використовувати незахищені безпритульні групи населення для «загального блага» суспільства та держави. Відповідно до універсалу К. Розумовського (1763 р.), планувалося використовувати працю жебраків, калік і малих дітей на сукняних фабриках (взамін вони мали отримувати харчі, одяг, житло і навіть гроші; дітей мали вчити грамоті та ремеслу, а після навчання вони могли за власним бажанням залишити підприємство)²³. Важливо, що активізація діяльності української центральної влади використовувалася полковою владою з метою отримання коштів для місцевих проектів²⁴.

²¹ Теплов Г. Записка о Малой России // Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С. 92–108; універсали 1760 та 1763 рр. про проведення ревізії в містах, містечках і селах (Див.: Путь О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення). — Ч. II. — К., — 2008. — С. 25–35).

²² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 511–512.

²³ Нечипоренко П. Фабрики Розумовського на Посем'ї. — С. 201–203.

²⁴ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2323. — Арк. 3–6 зв.; Спр. 2734. — Арк 2–3.

Відтак, українська адміністрація впроваджувала та планувала різні модернізаційні зміни, деякі з яких навіть наближувалися до радикальних реформ, котрі форсувалися в імперіях Центрально-Східної Європи.

* * *

Відновлення гетьманства у 1750 р. активізувало діяльність старшинських рад. Причинами цього стали бажання К. Розумовського встановити урядування Гетьманщиною згідно з «малоросійськими правами» та зацікавленість еліти у тому, щоб впливати на прийняття політичних рішень в українській автономії.

Молодий гетьман та його прибічники вважали, що правовою основою функціонування старшинських рад, як і всіх інституцій, є пункти Б. Хмельницького, підтверджені грамотою від 22 травня 1751 р., та «малоросійські права». У проведенні старшинських рад орієнтувалися на традицію, усталену ще з кінця XVII ст., згідно з якою ради збиралися на Різдво (25 грудня), Великдень (перехідне свято), рідше — Покрову (1 жовтня). У 1750-х роках старшинські ради поступово почали скликатися регулярно, і про їхню роботу відомо з опосередкованих джерел. Приміром, для вирішення питання щодо уведення в Гетьманщині векселевого статуту та купецького суду 25 серпня 1755 р. у приміщенні Генеральної військової канцелярії збиралася розширена старшинська рада²⁵.

Ще за часів І. Мазепи старшинські ради проходили у формі урочистих з'їздів старшин, на яких приймалися важливі кадрові рішення, закони, обговорювалися різні питання, які не завжди фіксувалися у документах (або відомості не дійшли до нашого часу). Доцільно припускати, що на старшинських радах впродовж 1750-х — початку 1760-х років відбувалося подібне, а також усталилася процедура представництва на них та сформувалася практика прийняття рішень.

Важливим сегментом модернізаційних змін у функціонуванні старшинських рад стала еволюція практики прийняття рішень більшістю присутніх. Як зазначив О. Струкевич, протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. формувалася традиція прийняття рішень більшістю три четвертих з присутніх²⁶. Цікаво, що у відновлених К. Розумовським старшинських радах рішення приймалося «мнєніями»-«міркуваннями», які засвідчувалися персональними підписами учасників ради²⁷. Ця практика у «Проханні малоросійського шляхетства» прописана так, що рішення законодавчого органу влади — Генеральної ради — мали прийматися більшістю

²⁵ Звідомлення І.Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні 1926. — С. 378.

²⁶ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини... — С. 413.

²⁷ Там само. — С. 413–414.

голосів: «на генеральных гетмана и всех малороссийских чинов радах, на которые обыкновенно собирались к новому году, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, как то явствует из пунктов, данных прежним гетманам, и других документов; почему и ныне всеподданнейше вашего императорского величества просим дозволить нам единожды в год в такое время, которое мы к тому за способное изберем и поставим, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, иметь сеймы и генеральные рады как для общих наших постановлений и дел, так и для советов в нуждах малороссийского народа случающихся к вашему императорскому величеству, на которых сеймах или радах все таковые новые постановления и дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов, но силы и действия своего до того времени иметь не должны, пока гетман и прочие малороссийские чины не представят вашему императорскому величеству чрез своих депутатов и не испросят на оные всемилостивейшей конфирмации (підкреслення наше — *В.К.*)» (п. 23).

На Старшинській раді у грудні 1763 р. робота проходила таким чином: учасники подавали пропозиції, відбувалося їх обговорення, депутати-«республіканці» виступали проти прихильників К. Розумовського. Далі генеральному писареві та двом полковникам доручили укласти всі пропозиції в один документ, що вони й зробили, але не вписували вимоги депутатів-«республіканців»²⁸. У результаті постав вже згадуваний документ — «Прохання малоросійського шляхетства». Яскравим прикладом вербальних комунікацій, які мали місце на радах, стала промова Г. Полетики. Учасник зібрання виголошував ідеї «поправлення стану улюбленої вітчизни нашої», «поновлення попередніх вітчизни [...] ладу та благоустрою»²⁹.

У 1763 р. робота на старшинських радах стала активнішою, оскільки ця інституція винесла рішення стосовно бажаних гетьманом, центральною адміністрацією та більшістю представників еліти реформ. Однією з можливих причин зацікавлення К. Розумовського старшинськими радами стали зміни в Російській імперії. Власне, з приходом до влади Катерини II було укладено «Панінський проект» щодо створення інституції з законодавчими повноваженнями з восьми членів, причому український гетьман значився другим у списку³⁰. Реформована Гетьманщина об'єктивно посилювала б позиції

²⁸ Васильчиков А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — СПб., 1880. — С. 314; Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини... — С. 359–360.

²⁹ В копії документа кінця XVIII ст.: «поправленіи состоянія любезнаго отечества нашего», «подумайте о возстановленіи прежних отечества [...] порядков и благосостоянія». (Див.: ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 2683. — Арк. 1–8). Публікація документа: Речь «О поправлении состояния Малороссии» // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 119–125).

³⁰ Сборник Императорского русского исторического общества. — Т. VII. — СПб., 1871. — С. 200–201; Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини... — С. 359.

К. Розумовського не тільки як регіментаря, але й як чільного сановника Російської імперії.

Чергову Старшинську раду, на якій розглядалися питання стосовно планованих реформ у судочинстві, адміністрації тощо, було зібрано наприкінці вересня 1763 р.³¹ Ця рада характеризувалася чітким представництвом: були репрезентовані полки (по два старшини та два сотники) та значне військове товариство (56 бунчукових та 38 значкових товаришів)³². Про рішення ради стосовно реформи судочинства можна судити з універсалу від 19 листопада 1763 р. Хоч постанови старшинських рад ще не трансформувалися у певний правовий акт, зате вони набували законодавчої сили в універсалах гетьмана. Одним з прикладів цього є універсали К. Розумовського про створення нової системи судочинства, що базувалася на Литовському статуті. 17 листопада було видано у Глухові універсал-проект про утворення статуткових судів³³. В універсалі гетьмана К. Розумовського від 19 листопада 1763 р., надісланого до Лубенського полку, який був ідентичний до вище названого універсалу-проекту від 17 листопада, було включено рішення Глухівської ради³⁴. В універсалі-проекті та універсалах у різні полки викладено рішення з'їзду старшин:

«1) Оскільки в Малій Росії полки займають велику територію [...] визнано необхідним заснувати в кожному полку по два підкоморські суди і по два земські, з яких один земський суд завжди має відправляти свої справи в полковому місті. Де буде засідати інший земський суд і питання про розподіл для вказаних судів полкових сотень будуть вирішенні після оголошення Нашого наказу про проведення виборів суддів, підсудків і земських писарів полковником з усіма полковими чинами і шляхетством...

2) За силою малоросійських прав у земські судді, підсудки і писарі потрібно обирати кандидатів усьому шляхетству з-поміж себе, якому зібратися в полкових канцеляріях.

3) Вони вважають, що підкоморії мусять мати першість перед усіма бунчуковими товаришами, за ними земські судді рівність із бунчуковими товаришами, перебуваючи з ними по старшинству, підсудки мають рівність із полковими обозними, а земські писарі — проти полкового осавула.

4) При підкоморському, земському і міському судах возні мусять бути зі значкових товаришів і сотенних старшин, яким вважатися першими після сотника...

³¹ В санкт-петербурзькому варіанті промови Г. Полетики — 27 вересня. Тобто, ця дата, ймовірно, була наближена до Покрови — 1 жовтня.

³² *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 83.

³³ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... — Ч. II. — К., 2008. — С. 36–45.

³⁴ Там само. — С. 66–69.

5) Як і раніше, бути по одному міському суду в кожному полку. Належні до того суду справи, вказані в правах у Книзі Статуту мають розглядатися і вирішуватися полковниками з полковими суддями...»³⁵.

Отож, за К. Розумовського Старшинська рада зазнала швидкої еволюції від нерегулярних зібрань вищих урядовців до представницького законодавчого органу влади.

В цілому слід відзначити, що з початком гетьманування К. Розумовського збільшилася кількість проектів, покликаних раціоналізувати управління. Початок 1760-х років став квінтесенцією української поміркованої модернізації, адже планувалися грандіозні реформи стосовно поділу влади на виконавчу, судову та законодавчу, низка інших заходів новаторського характеру; деякі з них навіть були впровадженні у життя.

Нововведення у фінансовій сфері та війську

Модернізація фінансів мала менш показові результати. На початок гетьманування К. Розумовського фіскальна система Гетьманщини характеризувалася нагромадженням різних податків та поборів. Новий гетьман, маючи значну вагу при імператорському дворі, отримав шанс реорганізувати надходження податків та реформувати фінансову систему Гетьманщини. Через низку суб'єктивних та об'єктивних обставин К. Розумовський збір податків залишив на тому рівні, який мав місце за попередніх часів. Це пояснюється тим, що молодий український гетьман, як особа, наближена до імператорського двору, мав власні доходи, розмір яких не спонукав до особливого замислення над розвитком українських фінансів. З іншого боку, відновлення імперським урядом гетьманату в середовищі української еліти асоціювалося зі зменшенням податкового тиску, що перешкоджало збільшенню надходжень до Генеральної військової скарбниці. Тому, якщо деякі кроки щодо наповнення скарбниці були здійснені відразу після здобуття гетьманської булави, то інші, наприклад, визначення зборів з млинів, вирішувалися ще в 1754–1755 рр. та встановлювалися за зразками часів П. Полуботка та Д. Апостола³⁶.

Зважаючи на нерозвиненість фіскальної сфери, українська адміністрація прагнула раціоналізувати видатки. Прикладом може слугувати справа від 1756 р. щодо відмови виплачувати щорічне жалування 7 компанійцям, які працювали перекладачами в Київській губернській канцелярії та у посольстві до Константинополя, оскільки «ніякої від тих компанійців служби немає»³⁷.

³⁵ Там само. — С. 67.

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 2, 5.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1556. — Арк. 1–4 зв. Цікаво, що в чернетці було написано «малороссийской нации никакой от тех компанейцов службы

Намагання раціоналізувати видатки міститься і в «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р.: «Помянутый же денежный сбор должен собираем быть в силу тех же Богдана Хмельницкого пунктов от малороссийских урядников и отдаваем в скарб войсковой, а от оного распределяем на жалование и прочие воинские расходы, в которых так, как и во всех прочих приходах и расходах, подскарбием войсковым генеральным каждый год считаны быть имеют.

... вместо же содержания помянутых полков и аптеки (які знаходилися у віданні імперського уряду. — *В.К.*) дозволить нам ту сумму, которая на оные полки и аптеку исходит, расположить на всех мещан, також шляхетских, духовного чина и всех прочих мужиков, равномерным образом и на циган, которые указом апреля 2 дня 1755 года от всяких податей уволены и шатаются в Малой России праздно, не отбывая никаких общенародных тягостей, для заплаты определенному числу конных и пеших казаков положенного им в пунктах прежних гетманов жалованья, а то ли им производить жалованье, которое в пунктах положено, или больше или меньше, то просим отдать на общее наше расположение, которое, смотря по доходам, учинив, в свое время вашему императорскому величеству мы донесем» (п. 10).

«2) Отставить сбор портовых и внутренних пошлин, собираемый в учрежденных по польской и турецкой границах таможнях и заставах, и оные таможни и заставы свести и учредить по-прежнему по великороссийским границам, а вместо вышеописанных пошлин повелеть собирать издревле в Малой России обыкновенный индуктовый и эвектовый сбор, с которого мне, гетману, получать определенные 50 000 рублей. 3) Бывшие в Малой России внутренние сборы, отставленные вышеописанным 1754 года указом, чтоб впредь никогда возобновляемы не были, а вместо оных дозволить нам прибавить по несколько процентов к индуктовым и эвектовым пошлинам, которые на границах собираемы быть имеют в скарб войсковой и употребляемы в недостатке других податей на содержание войска и на прочие нужнейшие и полезнейшие малороссийского народа расходы» (п. 14).

* * *

Розвиток фінансів у ранньомодерну добу був тісно пов'язаний з видатками на армію. К. Розумовський та українська центральна адміністрація у цьому мали певні здобутки, оскільки приділяли посильну увагу для «поправлення» війська. Звичайно, що з посиленням Російської імперії у другій половині XVIII ст. армія Гетьманщини мала значно менше політичне значення, ніж за часів І. Мазепи. Все-таки регулярне військо продовжувало відігравати важливу функцію у церемоніальному представленні влади.

Зокрема, за дослідженнями О. Сокирка, українським гетьманом було проведено реорганізацію жолдацького війська та збільшено видатки на його утримання, які на 1763 р. склали 11 079 руб.³⁸ Українська адміністрація здійснювала посильні, враховуючи обмежені фінансові можливості, для неї кроки щодо модернізації нерегулярного козацького війська та артилерії. 5 грудня 1763 р. К. Розумовський видав для 2-х осавулів, хорунжого та бунчужного інструкцію, згідно з якою до їхньої компетенції переходили військові справи. Ця «нижча генеральна старшина» утворила окрему інституцію. З грудня 1763 до квітня 1765 рр. вона колегіально приймала рішення стосовно підвищення боєздатності козацького війська³⁹. Чітке визначення функцій, які мали виконувати «нижчі генеральні старшини» є, безперечно, модернізаційним нововведенням.

Передбачалися також зміни щодо забезпечення війська. Скажімо, планувалося відмінити безоплатні далекі походи українського війська, під час яких імперське командування не переймалося забезпеченням останнього. Такі виправи перетворювали досить боєздатні нерегулярні частини на голодні недисципліновані групи козаків, які, втративши чи продавши свого коня та амуніцію, прагнули швидше дістатися до дому. Тому не дивно, що у «Проханні малоросійського шляхетства» 1763 р. пропонувалося: «ежели случится им когда быть на службе вашего императорского величества в дальних и заграничных походах, то никак не можно, чтоб они себя своим содержанием и жалованием, а особливо, ежели определится такое, как выше писано, или еще и меньшее, также провиантом и фуражом содержать могли: для чего всеподданейше вашего императорского величества просим, чтоб в случае таких заграничных походов казаки и их старшина и прочие чины снабдеваемы были в добавку к своему получаемому жалованью из казны вашего императорского величества: конные против гусарских, а пешие — против армейских полков, а прочие чиновники — против тех чинов, которые им от вашего императорского величества пожалованы будут, с таким же провиантом и фуражом, как оные получают» (п. 11).

При проведенні реформ гетьманська влада враховувала ініціативи, що виходили від полків. З листування Генеральної військової канцелярії з Переяславською полковою канцелярією з приводу переозброєння виборних козаків від 5–8 січня 1764 р.⁴⁰ слідує, що центральна українська адміністрація вирішила ініційований «з низу» захід трансформувати в загальне переозброєння козацького війська. Тому «нижчій генеральній старшині» було доручено мати раду з полковниками та полковою старшиною щодо

³⁸ Сокирко О. «Панове жовніри»: формування й розвиток жолдацьких громад кінця XVII–XVIII століття // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 211.

³⁹ Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996. — С. 49.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2734. — Арк 2.

того, «яким чином без тягот для козаків» цей проект реалізувати⁴¹. Протягом гетьманування К. Розумовського з'являлися й інші проекти, присвячені модернізації війська. Зокрема, лубенський полковник І. Кулябка у 1758 р. запропонував «прожект» реформування 3737 виборних козаків на тих, хто міг служити, й тих, хто обслуговував перших⁴². У «Проханні малоросійського шляхетства» було повторено подібний проект. Автори згадували реформу О. Шаховського щодо поділу козацтва на 20-тисячний корпус виборних та підпомічників та її негативні наслідки, що виявилися з часом: «Почему вашего императорского величества просим для приведения в пер-вобытное состояние и исправность к службе сих бедных и разоренных военнслужащих людей повелеть учинить следующие учреждения: 1) разоб-рать всех казаков, которые могут служить конную и которые пешую службу, и для сих учредить особливые пешие полки, ибо при гетмане Богдане Хмельницком и прочих были в Малой России конные и пешие полки, а потом распределить их таким образом, чтоб несколько дворов казачьих содержали одного доброго и всегда к службе вашего императорского величества готового конного, а другие несколько ж дворов — пешего казака. 2) Учинить конным и пешим казакам особливые списки, по которым должны они всегда оставаться при своих полках и сотнях, и чтоб с одного полка в другой или из сотни в сотню не переходили (підкреслення наше — В.К.)».

(п. 9).

Відтак, за К. Розумовського у фінансовій та військовій сферах відбувалися зміни, котрі тією чи іншою мірою уміщувалися у рамки концепції поміркованої модернізації.

Новації у сфері культури, освіти та науки

На кінець 1740-х років припало збільшення чисельності української молоді, яка вирушала здобувати вищу освіту в університетах Центральної та Західної Європи. Нове покоління здібних (і зазвичай заможних) людей прагнуло завершити своє навчання у кращих навчальних закладах, оскільки добра освіта уможлилювала стрімку кар'єру як у Гетьманщині, так і за її межами. Українська адміністрація до цього процесу мала незначне відношення, проте важливим є сам факт зростання освіченості у середовищі еліти.

З приходом до влади К. Розумовського «новизни» у культурному житті помітно почастишали. Освічений молодий гетьман з самого початку прагнув приділити увагу розвитку освіти, науки і мистецтва у Гетьманщині. Показово, що саме на час його гетьманату припадає розробка проектів відкриття університетів та середніх навчальних закладів, зокрема університету в

⁴¹ Там само. — Арк 3.

⁴² Там само. — Спр. 1852. — Арк. 1–6 зв.

Батурині за зразком освітянських й наукових установ Західної та Центральної Європи⁴³. Стосовно Батуринського університету зазначалося:

«въ немъ определяются такія науки, которыхъ доселѣ въ Малой Россіи еще не было преподаваемо, какъ-то: Гуманіора вся, то есть, чистота Латинскаго языка, Древности, Философія новая, Юриспруденція, Исторія; Географія, также высокія науки, Физика, теоретическая и экспериментальная, всѣ части Математики, Геодезія, Астрономія, Анатомія, Химія и Ботаника...»⁴⁴.

З цього слідує, що «Університет Малоросійський Батуринський» мав би функціонувати як класичний європейський заклад з внутрішньою автономією, судом, науковим архівом, типографією тощо, де поряд з викладанням нових предметів передбачалося ведення наукової роботи⁴⁵. Деталізований проект Батуринського університету засвідчив, що українська адміністрація мала грандіозні наміри в культурній сфері, проте, як показала практика, їх не було реалізовано.

Позитивне прагнення до нововведень в освітній сфері було підхоплено лубенським полковником І. Кулябою. Він у листі до гетьмана К. Розумовського від 13 жовтня 1758 р. виклав своє попереднє бачення проекту початкової освіти козацьких дітей. Нещодавно обраний полковник просив підтвердити його нововведення на полковому рівні: «Щоби прислужитися на своїй скромній посаді ясновельможності Вашій та Її Імператорській Величності, заради користі й прирощення, я надумав у своєму полку так, щоб на явних серед виборних козаків і можніших помічників дітей чоловічої статі від 12 до 15 років переписати і, вибравши серед них найздібніших до науки (хоча не всіх, а бодай по кілька з них) віддати до школи тамтешніх приходів, де вони живуть, для їхнього навчання грамоти. Ті з них, хто годитимуться, і тямую матимуть, і навчатися тої грамоти, можуть бути використані у сотенних урядах і у письмових справах полкової канцелярії. А потім і в чинах, як-то отамани, писарі, осавули і хорунжі сотенні; а відповідно і в комісарах грамотних не достатку, подібного до нинішнього, не буде. [...] А тих, які будуть вправлятися в належному до військової служби порядку, доручити догляд і навчання сотенним старшинам, які визначать урядників до кожної групи з 24 козаків. Це буде зразок і для інших училищ. І скільки до шкільної науки, а скільки до військової вибирати таких козачих дітей, про те, (за велінням Вашої ясновельможності вищеписаною апробацією), надалі буде надіслана іменна відомість. А чи буде успіх по тому моєму проекту, про те регулярно ясновельможності Вашій доповідатиму; і старатися буду особливо про приведення в добрий порядок та одержання успіху. Але такої постанови я

⁴³ Різниченко В. Проект Українського університету в Батурині // Різниченко В. З минулого Батурина (історичні нариси). — К., 1916. — С. 12–16; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... — Ч. I. — С. 82–86.

⁴⁴ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... — Ч. II. — С. 119.

⁴⁵ Там само. — С. 123–127.

вчинити не можу, аби не видатися легковажним і уникнути поголосу та нарікань простолюду, що увожу таке, чого раніше не бувало; тим паче не смію цього робити без особливої ясновельможності Вашої високої резолюції... (підкреслення наше — В.К.)»⁴⁶.

Наступний лист від 4 травня 1760 р. дає підстави стверджувати, що цей освітній проект було реалізовано на практиці: «ще до одержання високого Вашої ясновельможності ордера (як апробацію мого подання) і про вибори з виборних козаків і можніших під помічників од 12 до 15 років дітей, і про віддавання тягучіших до навчання грамоти в школи; до всіх сотень Лубенського полку до сотників і сотенних старшин з полкової Лубенської канцелярії запропоновано; тому в деяких сотнях до 1300 хлопчиків, — як сотники і старшини до полкової канцелярії рапортували, — вибрано й до шкіл віддано. [...] Навчатися ті діти, на мою думку, повинні таким порядком: 1. Спершу повинні вчитися за букварем, а потім за часословцем, а як розпізнає літери і склади добре, то, щоби не нудно їм над одними тими книжками було, хай до обіду вчатьсЯ читати, а по обіді — писати. 2. Тим часом підшукувати таких людей, які хоча й не зовсім, але хоча б трохи знають рахувати на папері, і їх призначити до згаданих дітей, щоби потроху вчили, скільки можна, того обрахунку; а особливо з полкових канцеляристів і сотенних писарів. 3. В недільні й святкові дні на ранкову літургію і вечірню дітям веліти ходити до церкви й навчатися співати, і приглядатися, хто з них матиме добрі голоси, таких помічати на випадок майбутніх виборів у півчі до двору Її Імператорської величності або до дому Вашої ясновельможності. 4. А які з відібраних дітей до грамотної науки не будуть тямущі, тих усіх, визначивши над кожною двадцять четвіркою єдиного отамана, а цим отаманам мати в себе іменний їх список і кожної неділі — і в святкові дні — збирати в одному місці і навчати легких військових команд і артилерійських вправ. [...] 5. Оскільки за такого вправління рушницею діти не можуть орудувати [...] і коли дійдуть до тої пори, що до дійсної вступлять служби, тоді [...] може бути не тільки Вітчизні малоросійській похвала і з того очікувана користь. Але і нарікання, які виникали по різних місцях з боку командирів — генералів та інших штаб-офіцерів на малоросійських козаків, і подання, які бувають до вищих команд про козачу непридатність, можуть бути усунуті. Про це найнижче Вашій ясновельможності рапортую (підкреслення наше — В.К.)»⁴⁷.

Важлива роль освіти та науки у світогляді представників української адміністрації Гетьманщини виявилася у ході активізації суспільно-політичного життя на початку 1760-х років На вересневій Глухівській раді

⁴⁶ Там само. — С. 70.

⁴⁷ Там само. — С. 71–72.

1763 р. Г. Полетика особливу увагу приділив освіті⁴⁸. Він окремо наголошував, що навчання сприяє як розумовому розвитку, так і утриманню різних добрих порядків у державі. Цей інтелектуал стверджував, що «найкращі володарі, полководці, градоначальники були філософами»⁴⁹. У «Проханні малоросійського шляхетства» йшла мова про важливість розширення мережі «університетів, гімназій та типографій» для просвітництва і користі суспільства Гетьманщини: «по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж привилегиями, завесть и в Малой России два университета и несколько гимназий; первый из оных университетов, состоящий в четырех факультетах, може быть в Киеве, на том же месте, где ныне Киево-Братский училищный монастырь, из которого монахов должно вывести, и на том месте построить дома для учителей и учеников; ибо во время основания киевских школ антецессором моим, малороссийским гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, а после того митрополитом киевским Петром Могилою монастыря там не было, а было только братство, то есть такое место, где могли жить светские и духовные люди, приходящие для учения; а другой — в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского; а гимназии — в тех городах, которые мы к тому за способные изберем и усмотрим [...] При тех же университетах, а где за потребное судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг [...] что же касается содержания оных университетов и гимназий, то на оное могут употреблены быть экстраординарные из духовных имений собираться имеющие подати, о которых в 14 пункте упомянуто, и ежели оные от расположения на войско в остатке быть могут. Сверх того, когда грузины выведены будут, то в подмогу на содержание оных университетов можно будет определить некоторые из свободных войсковых деревень (підкреслення наше — В.К.)» (п. 19).

Важливо, що укладачі та автори «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. необхідність забезпечення навчальних закладів поставили вище мілітарних потреб. У пункті, присвяченому духовенству, читаємо: «после подданства под Российскую державу некоторые из гетманов в пунктах своих, не знаем для каких причин, в противность прав и прежних постановлений оный духовный чин от податей на войско свободным учинили с тем только предобережением, чтоб духовные в свои вотчины впредь никого из мужиков не принимали, чего однако оные не наблюдали и до сего времени не наблюдают; а от сего произошло то, что духовный чин, особливо

⁴⁸ Речь «О поправлении состояния Малороссии». — С. 119–125. У промові згадується універсал про відновлення підкоморського суду, тобто її хронологічні рамки окреслюються часом видання універсалу українським гетьманом від 19 листопада 1763 р. та указом Катерини II про схвалення створення підкоморського суду від 10 листопада 1764 р. З. Когут вважає, що це могло статися лише на Старшинській раді у Глухові (Див.: *Когут*. З. Російський централізм і українська автономія... — С. 84).

⁴⁹ Речь «О поправлении состояния Малороссии». — С. 122.

же монастыри, имея лучшие в Малой России деревни и угодия, немалым против шляхетства пользуются облегчением, но чтоб они особливых ставили людей для отправления воинской службы — в том никакой не предусматривается нужды, ибо Малая Россия довольно военнотружущих казаков имеет; почему просим вашего императорского величества дозволения вместо того сверх общенародных податей, по рассмотрению гетмана с старшиною, положить какой особливой на их имения или мужиков денежный оклад и оный собирая употреблять на содержание училищ, как о том ниже упомянуто будет (підкреслення наше — *В.К.*)» (п. 7).

Попри високу оцінку освіти та науки в проектах, реальні видатки української центральної адміністрації на освітянські й наукові потреби були незначними. Так, протягом гетьманування К. Розумовського виділялася невелика сума на Києво-Могилянську академію, одноразові допомоги здібним молодим людям⁵⁰ тощо. Не можна не звернути увагу на те, що сам гетьман, плануючи багато заходів, зробив відносно мало практичних кроків у розвитку науки та освіти, хоча це ідеологічно обґрунтувало б його владу. А. Бовгиря з цього приводу відмітив цікаву деталь гетьманської політики стосовно історіописання: «незрозумілим залишається той факт, що Розумовський, володіючи потужним друкарським арсеналом Академії наук, так і не спромігся видрукувати бодай один твір з української історії, а обмежився лише виготовленням двох рукописних копій»⁵¹.

Варто вказати, що доба К. Розумовського виділялася на фоні попередніх гетьманувань більш світським гетьманським двором і політичним життям. О. Дзюба у висновках своєї книги «Приватне життя козацької старшини» окреслила риси секуляризації еліти Гетьманщини та зростання ролі освіти: «Життя жінки в козацько-старшинському соціумі нормалізувалося переважно звичаями, а її честь і майнові права захищали діючі правові норми. [...] мова не йде і про участь жінок у публічному житті, яке, з огляду на недостатньо розвинуті його форми у Гетьманщині, не набуло поширення. Все ж певні прояви його мали місце в часи гетьманства К. Розумовського, коли під час перебування гетьмана у Глухові відбувалися вистави, концерти, прийоми, на яких була присутня козацька старшина з дружинами. [...] Дедалі більшого значення надавалося освіті, яка (поряд із протекцією впливових осіб та родини) забезпечувала кар'єрне зростання, здобуття чинів, що, своєю чергою, прокладали шлях до російського дворянства. Якщо діди ще не мали достатньої освіти, вирізняючись із загалу лише багатством, то їх діти й онуки здебільшого вже навчалися в Києво-Могилянській академії та колегіумах, звідки винесли знання мов, в першу чергу латинської. Вони писали листи латинською мовою, полюбляли цитувати різні сентенції. [...] Най-

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2586. — Арк. 1–4.

⁵¹ Бовгиря А. Передмова // Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 13.

більш заможні та багаті родини для завершення освіти своїх синів обирали європейські університети, зокрема німецькі (підкреслення наше — В. К.)»⁵².

Таким чином, у культурному житті, науці та освіті Гетьманщини спостерігалися новачії. Вони не мали рис радикальних змін, проте підтверджують поміркований характер модернізації, яку проводила українська адміністрація.

Реформи судочинства

Нововведення у сфері судочинства за гетьманування К. Розумовського стали показовими у намаганні адміністрації Гетьманщини покращити правову систему і пристосувати її до нових умов у Російській імперії. О. Лазаревський цілком справедливо свого часу писав, що нові суди вказують на «інтелектуальну силу того суспільства»⁵³.

Центральна адміністрація протягом 1750-х, а особливо 1760-х років, намагалася створити незалежну правову систему та реформувати судочинство. Вже 25 вересня 1750 р. з Похідної Генеральної військової канцелярії щойно обраного регіментаря до Генеральної військової канцелярії надійшло розпорядження, щоб апеляційні справи не надсилалися до Сенату, оскільки вони розглядатимуться у Гетьманщині⁵⁴.

Протягом 1750-х — початку 1760-х років у «малоросійському праві» проходила рецепція статутного права, яке осмислювалося в якості основного регулятора відносин у суспільстві. Коли К. Розумовський у грудні 1751 р. не мав наміру задовольнити прохання стосовно введення у Миргородському полку посад підкоморія, коморників і возних, то він аргументував свою відмову «згідно сили малоросійських прав книги статуту розділу дев'ятого»⁵⁵. Однак на початку 1760-х років гетьман використовував таку ж аргументацію для впровадження цих же посад. Посилання на «малоросійське право» у 1750-х — на початку 1760-х років активно використовувалося у більшості подібних ситуацій⁵⁶.

Уже впродовж 1750-х років К. Розумовський приклав значних зусиль, аби зробити українське судочинство ефективнішим та більш справедливим. Коли за Єлизавети Петрівни була заборонена смертна кара, то гетьман сприяв реалізації цього закону щодо українців. Доцільно відмітити, що у Гетьманщині людей, які вчиняли важкі злочини, карали не засланням на

⁵² Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012. — С. 304–305.

⁵³ Лазаревський А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.) // Киевская старина. — 1898. — № 7–8. — С. 98.

⁵⁴ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 53833. — Арк. 154.

⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 594. — Арк. 1.

⁵⁶ Там само. — Спр. 2485. — Арк 4, 4 зв., 5.

примусову працю до балтійського порту Рогорвика (пізніше на копальні до Сибіру), як у Росії, а роботами у Батурині до 10 років⁵⁷.

Український гетьман 8 квітня 1752 р. скасував практику розгляду дрібних справ у письмовій формі. Це хоч стало поверненням до судочинства, яке існувало до впровадження Петровського указу «Про суд за нововстановленою формою» від 5 листопада 1723 р., зате у тій ситуації пришвидшило розгляд малозначимих суперечок⁵⁸. З 1754 р., згідно з гетьманським ордером, усі високопосадовці Гетьманщини та українські аристократи мали судитися у земельних справах не в Генеральному військовому суді, а починаючи з полкового⁵⁹. Все це свідчить про помірковану модернізацію автономного українського судочинства.

Необхідність проведення судової реформи поступово визрівала в оточенні гетьмана протягом 1750-х років та перебував під впливом концепції необхідності розділення військової влади від цивільної. У 1750 р. реєнт Генерального військового суду Ф. Чуйкевич почав укладання кодексу «Суд і розправа в правах малоросійських», присвяченого К. Розумовському, яке остаточно завершив у 1758 р.⁶⁰ У цьому кодексі систематизовано діючі юридичні норми, зокрема, статутного права, та запропоновано різні заходи для поліпшення судочинства. Для прикладу, пропонувалося зручно розмістити нові й незалежні від військової адміністрації земські суди, сформувати Генеральний військовий суд з 10 депутатів — по одному від кожного полку⁶¹.

Позитивне сприймання правниками необхідності змін у судочинстві вплинуло на те, що гетьман універсалом від 17 листопада 1760 р. провів реформу Генерального військового суду. Тепер усі судові справи мали вирішуватися у Генеральному військовому суді (а не Генеральній військовій канцелярії), а сама інституція складалася з 10 виборних представників від полків та 2-х генеральних суддів⁶². За цією реформою Генеральний військовий суд ставав подібним до трибуналу Речі Посполитої, де усі справи вирішувалися депутатами, обраними від воєводств⁶³. Універсалом від 17 лютого 1763 р. остаточно скасовано судові функції Генеральної військової канцелярії, що стало наступним кроком у проведенні судової реформи та зменшило кількість апеляційних інстанцій. У вересні 1763 р. для вирішення питань щодо планованих у судочинстві реформ було скликано старшинську

⁵⁷ Звідомлення І.Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні 1926. — С. 373.

⁵⁸ Там само. — С. 376.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Матеріали до історії українського права. — К., 1929. — Т. 1. — С. 83–147.

⁶¹ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... — С. 95.

⁶² Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини... — С. 359, 375; Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... — С. 95.

⁶³ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... — С. 96.

раду⁶⁴, яка висловилася за створення, крім вже існуючого підкоморського, й інших судів. Суддів для гродського (кримінального) суду вирішено не обирати — судочинство мало вестися полковим судом старшини з полковником на чолі. На цій раді було узгоджено усі деталі щодо числа судів, їх складу, порядку виборів на ці посади тощо⁶⁵.

Нова система судочинства була впроваджена універсалом К. Розумовського від 19 листопада 1763 р., ще до офіційного дозволу імперського уряду. О. Лазаревський вважав причиною цього поспіху згоду уряду Катерини II⁶⁶. В юрисдикцію земського суду входили цивільні справи, підкоморського — справи щодо меж маєтків, а гродського — кримінальні. Апеляційне оскарження можна було подавати до Генерального військового суду⁶⁷.

Реформовану систему судочинства пропонувалося закріпити у «Проханні малоросійського шляхетства» (п. 22). Важливо, що у цьому документі відстоювалися права не тільки представників нобілітету — міщанам також просили зберегти автономний судовий устрій: «Мещанство некоторых малороссийских городов имеет особливые свои привилегии и вольности, данные ему от королей польских и подтвержденные от предков вашего императорского величества, и судится особливом своим правом, называемым магдебургским, а прочие города и местечки от владельцев или поставленных над ними урядников — по своим древним обыкновениям, а в земских делах — теми же правами, что и шляхетство (підкреслення наше — В.К.)» (п. 13).

Більше того, укладачі та автори «Прохання малоросійського шляхетства» прагнули представити «пункти Богдана Хмельницького» як загальні закони, з позицій яких потрібно приймати рішення в конкретних ситуаціях. Необхідність дешевого імпорту солі вони аргументували так: «по установлении таможен по польским и турецким границам велено с пуда соли брать пошлин по десяти копеек, от чего соль гораздо высшую получила цену, а в 1759-м году присланною ко мне, гетману, из правительствующего сената грамотою и таковой вывоз заграничной соли запрещен и велено оную продавать из казны, ваше императорское величество, тою же ценою, что и в Великой России, полагая одно только то в резон, что в пунктах гетмана Богдана Хмельницкого не положено, чтоб из казны соли не продавать, однако сие

⁶⁴ Когут. З. Російський централізм і українська автономія... — С. 83.

⁶⁵ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... — С. 99.

⁶⁶ Там же. — С. 100. Хоча в універсалі від 19 листопада гетьман зазначав: «вважаю себе зобов'язаним у виконанні вказаних височайших грамот, привілеїв і зараз останнього, наданого її Імператорською Величністю, про заснування відповідно до малоросійських прав справжніх підкоморних і про приведення до порядку малоросійських судових місць відповідно до затвердженого в Малій Росії права для якнайшвидшого здійснення правосуддя кожному ображеному» (Див.: Пупро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... — Ч. II. — С. 72).

⁶⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія... — С. 83-84.

запрещение за некоторыми неудобствами еще в действие не произведено. А понеже помянутому гетману всех таковых партикулярных случаев предвидеть, нельзя было, а наиболее в пунктах своих предохранял он целость прав и прежних обыкновений генеральными терминами. Того ради чтоб и сие запрещение вывозу заграничной соли никогда в действо, производимо не было, всеподданнейше ваше императорское величество просим, но чтоб вывоз оной по снятии таможен оставить на прежнем основании (підкреслення наше — *В.К.*)» (п. 15).

Більшість запланованих заходів щодо реформування судочинства української адміністрації вдалося здійснити наприкінці 1763 — у першій половині 1764 рр. За універсалом від 1 грудня 1763 р. старшиною Гетьманщини обиралися члени підкоморських, земських і городських судів у відповідності до Литовського Статуту⁶⁸. На початку 1764 р. було створено 20 повітів, а в травні того ж року обрано членів нових судів⁶⁹.

Реалізовані зміни утворили судову систему та уможливили відокремлення цивільних судів від кримінальних, спростили судовий процес та апеляційне оскарження. Більше того, цією реформою була зроблена спроба підпорядкувати одним правовим нормам⁷⁰. За О. Лазаревським, нова система судочинства не була позбавлена недоліків, оскільки вона стосувалася лише структури суду, а закони залишалися тими ж самими. Стосовно городських судів, то в реальності вони стали лише новою формою вже існуючих козацьких судів, на чолі з полковниками⁷¹.

Реформа правової системи Гетьманщини, проведена українською адміністрацією, була підтверджена указом імператриці від 10 листопада 1764 р. (трьома іншими актами цього ж дня оголошувалася відставка регіментаря, скасовувався гетьманат та запроваджувалася Малоросійська колегія). Це свідчило, що для імперського уряду судова реформа української адміністрації виглядала прийнятною навіть у контексті планованої радикальної модернізації Гетьманщини та ліквідації української автономії.

* * *

Крім розвитку судових інституцій, українська адміністрація прагнула закріпити відмежування від поспільства козацького стану та захистити його права (хоча це не було вигідним з точки зору приватних інтересів представників цієї ж адміністрації). К. Розумовський у справі про вирішення належності до козацького статусу певних осіб писав, що «вони з предків своїх козаки, на козацьких ґрунтах живуть; і по виданому указу генеральної

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2696. — Арк. 1.

⁶⁹ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... — С. 100.

⁷⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія... — С. 83–84.

⁷¹ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... — С. 101, 103.

канцелярії 1737 року були козаками»⁷². Згадана справа завершувалася тим, що наказувалося поновити у козацькому званні тих чолобитників, предки яких були козаками⁷³.

У листі до лубенського полковника від 17 вересня 1752 р. гетьман стосовно іншої ситуації писав: «буди же которые козаки спродавсь всеми грунтами, за запретительным указом в 739-м году, а сами куда либо сошли или вмерли и их уже в лицах нет, то понеже с того явное есть в козачой службе умаление для того таковы козацїе грунта, после запретительного указа спроданные (незважаючи на указ 1739 р. — В.К.), за кем бы оные находились, все зараз отобрав отдать в род козачїй, кому по правам ближеа к отправленію с оных войсковой службы, и по исполненіи сего нашу Генеральную Канцелярію репортовать»⁷⁴.

Як бачимо, регіментар від початку свого правління послідовно захищав права козацького стану. Він цінував його як військову силу, а тому опікувався його матеріальним станом.

Козацтво за К. Розумовського у деяких проектах почали прирівнювати до шляхетства. І це відбувалося у той час, коли «малоросійське шляхетство» усвідомлювало себе справжніми громадянами своєї Вітчизни. У тогочасній світовій практиці обиватель отримував все більше прав через ліквідацію привілеїв аристократичних верств суспільства. У Гетьманщині спостерігалось, що повноправним громадянином був шляхтич, а козаки поволі «піднімалися» до цього ж рівня. Ця еволюція простежується в «Проханні малоросійського шляхетства»: «просим подтвердить все прежние права, обыкновения, привилегии, вольности и преимущества, данные и утвержденные от королей польских и великих князей литовских, и от предков вашего императорского величества, всероссийских государей, а особливо государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, во время подданства гетмана Богдана Хмельницкого малороссийскому гетману, шляхетству, духовному чину, войску, мещанству и всему народу, чтоб оные в вечные времена содержимы и сохраняемы были без всякого нарушения и в таком точно разумении и силе, как оные написаны и заключены, чтоб как все генерально, так и каждый партикулярно своими правами, обыкновениями, вольностями и преимуществами пользовались, оных во всех случаях употреблять и тем себя охранять могли» (п. 1).

«Малороссийские казаки, издревле известные под именем низового и городского запорожского войска, имеют свои особливые привилегии и вольности: оные состоят в вольном ими вместе с прочими малороссийскими чинами избрании гетмана и старшин, от которых они по воинским делам всегда судиться должны, а по земским издревле судятся они тем же правом,

⁷² РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Спр. 139. — Арк. 1.

⁷³ Там само. — Арк. 1 зв.

⁷⁴ НИОР РГБ. — Ф. 203. — Папка. 274. — Ед. 6. — Л. 8.

что и шляхетство; они обязаны только к одной воинской службе, а от прочих должностей, податей и работ, как сами они, так по смерти их жены и дети их свободны быть должны (підкреслення наше — *В.К.*)» (п. 8).

* * *

Отже, протягом гетьманування К. Розумовського українська центральна адміністрація мала можливості щодо реалізації модернізаційних проектів. Цей шанс певною мірою було використано, що дало змогу втілити у практику окремі складові сегменти поміркованої модернізації. Водночас у багатьох ситуаціях найвищі українські чиновники діяли згідно з старими практиками та стереотипами, що особливо видно на прикладі слабого розвитку фінансів, занедбання яких підірвало матеріальну базу впровадження деяких планованих нововведень.

Валентин Старостін

**ПОСАМАР'Я НА СТОРІНКАХ «ЗАПИСОК
ОДЕССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ
И ДРЕВНОСТЕЙ»**

«Записки Одесского общества истории и древностей» (далі — ЗООИД), які виходили з 1844 по 1916 рік, стали першим періодичним науковим альманахом у Північному Причорномор'ї. Широта завдань, які ставило перед собою Товариство, і розмаїття наукових зацікавлень його членів перетворили ЗООИД на унікальне видання, яке охоплює практично всю регіональну історію до XIX ст. Крім широких тематичних блоків, таких, як історія і археологія грецьких колоній, історія Запорожжя, історія російської колонізації, поважне місце на сторінках ЗООИД займають і мікроісторичні студії, в першу чергу пов'язані з історією окремих міст (Одеси, Херсона, Миколаїв) та персоналістикою. Розвиток регіональних (маються на увазі «нові» регіони, які утворились у Північному Причорномор'ї) досліджень, студіювання історії субрегіонів, міст, локальної історії, що має місце протягом останніх десятиріч, зумовлює нові звернення до матеріалів та статей ЗООИД, а також їх нове прочитання. Можна також заважити, що першочерговим завданням такого пошуку є вже не стільки виявлення фактологічного матеріалу, скільки фіксація уявлень та їх змін відносно предмету дослідження і порівняння можливостей джерельної бази та її використання в аналітичних роботах.

Метою даної студії є систематизація відомостей про субрегіон Посамар'я, визначення його представництва, тематики згадок та характеру загальних уявлень про нього, які можна сформувати на основі матеріалів ЗООИД.

Визначаючи Посамар'я, як субрегіон, варто перш за все зазначити його типовість для Північного Причорномор'я. За наявності чітко визначеного титульного центру субрегіону — ріки Самара, його кордони не піддаються чіткому означенню. Географічно субрегіон можна обмежити північною частиною басейну ріки Самара, в якому поєднуються азональні ландшафти річкових долин (Самара, Вовча, Кільчень, Тернівка, Бик) із плавнями, луками і байрачними лісами та степові ландшафти вододілів. Натомість історичний субрегіон Посамар'я існує швидше гіпотетично. З одного боку, визнається, що він має специфічні риси історичного розвитку, які дозволяють виділити його в окрему цілісну систему. З іншого — через усталені дослідницькі традиції, в яких поняття «регіон» підміняється поняттям

«адміністративно-територіальна одиниця», маємо блоки досліджень, в яких матеріали і аналітичні висновки систематизовано в межах паланок, повітів, районів. Тобто в межах структур, які або охоплюють лише частину субрегіону, або виходять далеко за його межі і, в будь-якому разі, є тимчасовими утвореннями. За цим же принципом Посамар'я виявилось розділеним між двома «новими» регіонами: Дніпропетровщиною та Донбасом, із додатковим виділенням, на суто економічній основі, субрегіону «Західний Донбас». Цей підхід помітно позначається і на розробці історії міст Посамар'я, які розглядаються в першу чергу як центри певної територіальної одиниці, а не як складові частини субрегіону. Як наслідок цієї непевності у визначенні субрегіону можна в одній праці побачити його означення і як усього басейну річки Самара, і як долини річки Самара¹.

При опрацюванні матеріалів ЗООИД ми виходили з географічних кордонів субрегіону, спираючись на назви річок, урочищ, населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, розташованих в його межах.

Питання, пов'язані з Посамар'ям, присутні у кількох великих тематичних блоках, які висвітлювались на сторінках ЗООИД: давня історія, історія Запорожжя, історія російської колонізації, старожитності краю. Але спеціальні дослідження субрегіону у «Записках» відсутні, а виявлені згадки носять фрагментарний характер. У тридцяти трьох випусках ЗООИД відомості про субрегіон зустрічаються лише у 30 публікаціях. Найбільша їх кількість припадає на другий випуск 1848 р. (6), а в сімнадцяти випусках (переважно за 1890–1900-ті рр.) будь-які згадки про Посамар'я відсутні взагалі. Серед зазначених позицій найбільш поважну групу складають публікації джерел: російські джерела XVII ст. (3), джерела по історії Запорожжя (4), джерела по російській колонізації (5), а також огляди джерел (4). Публікації з історії російської колонізації налічують 9 позицій, а з історії Запорожжя і історичної географії — по 2 позиції. Старожитностям Посамар'я присвячено дві публікації: Троїцькому собору у м. Новомосковську та Самарському Пустельно-Миколаївському монастирю. В одній публікації наведено відомості про археологічні пам'ятки.

Характеристики Посамар'я, як географічного регіону, у «Записках» відсутні. Разом із тим можна відзначити ту легкість, з якою Ф. Брун ввів Посамар'я до числа тих земель, щодо яких Петро I після Прутського миру жалкував, що Бог вигнав його звідтіля, як Адама з раю². У роботі Бруна представлено і найбільш повний огляд геополітичного значення Посамар'я у житті степу. Досліджуючи ймовірність існування згаданого Бопланом «таєм-

¹ Ковальова І.Ф. Збереження Самарської Товщі під час будівництва Богородицької фортеці // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. — Дніпропетровськ, 2012. — Вип. 9. — С. 4, 5.

² Брун Ф. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море // ЗООИД. — Т. 5. — Одесса, 1863. — С. 113.

ного ходу» козацтва з Дніпра до Азовського моря через Самару та Вовчу, він подає широку картину заселення всього Північного Причорномор'я. Виходячи з положення, що у минулому річки краю були більш повноводними, він ототожнює систему Самара-Вовча із згадуваною Геродотом річкою Геррос³ і, відповідно, ототожнює Геродотову Гілею із землями між Дніпром, Самарою та Міусом⁴. До Самари-Вовчої відносить він і згадку Константина Багрянородного про водний шлях з Дніпра до Волги⁵, намагаючись обґрунтувати, що інколи ним користувались русичі під час походів на Каспій та проти хазар⁶, і припускаючи, що це і є можливий напрямок «солоного» і «залозного» водяних шляхів за часів Київської Русі⁷. Остаточний занепад цих торгівельних шляхів Брун відносить до XV ст., пов'язуючи це із розпадом Золотої Орди, конфліктами між татарами та венеціанцями і встановленням османської влади⁸. Початком використання Самари та Вовчої козаками він вважає виправу отамана Михайла Черкашина у 1556 р. Крім цього, Брун висловлює припущення, що річка Вовча отримала своє ім'я ще від давніх слов'ян, але не за кількість вовків в її околицях, а за існування волоку, який дозволяв вийти до Азовського моря⁹. Не обминув він увагою і численні свідчення про лісові багатства краю та ще збережені залишки давніх лісів¹⁰.

Праця П. Бурачкова присвячена більш вузькому проміжку часу. Спираючись на матеріали руських літописів, він відносить р. Самару до Західної Куманії. З Самарою він пов'язує і літописний «Угл», який, на його думку, означає не так ріку, як місцевість між Самарою, Калміусом, Азовським морем та Дніпром, а ліси по Самарі трактує, як можливий «Чорний ліс»¹¹.

Натомість у джерелах XVII ст. Посамар'я вже оцінюється не стільки як транзитний шлях, скільки як кордон між Україною та Степом. Так, 1680 р., під час посольської подорожі до Криму стольника Василя Тяпкіна та дяка Микити Зотова, на ділянці Муравського шляху біля верхів'їв р. Тернівка, Малої Самари та Самари вони зважили за потрібне зазначити, що «дровяные угодыя» скінчились. Отже, саме в цих місцях і посольські каравани, і військові загоны мають заготовувати дрова для дальшого переходу. Не забули вони зазначити і необхідність зберігати обережність для посольських караванів, оскільки вздовж Муравського шляху і татари, і численні рибалки та

³ Там же. — С. 110.

⁴ Там же. — С. 112.

⁵ Там же. — С. 114.

⁶ Там же. — С. 122, 124.

⁷ Там же. — С. 136, 137.

⁸ Там же. — С. 155.

⁹ Там же. — С. 156.

¹⁰ Там же. — С. 113.

¹¹ *Бурачков П.* Опыт исследования о куманах или половцах // ЗООИД. — Т. 10. — Одесса, 1877. — С. 120, 123.

мисливці на річках для подорожніх «общие враги»¹². Перш за все як рубіж, за яким знаходяться малоросійські міста, згадується р. Самара і Василем Антемировим¹³. Це визначення закріплюється і в дослідженнях. Наприклад, кордоном між Запорожжям та російськими володіннями визначає Самару Загоровський¹⁴.

У надрукованих у «Записках» описах різних часів річки лише згадуються. Так, у 1767 р. Самара зазначена як одна з лівих приток Дніпра¹⁵, а у 1779 р. Самару та Вовчу зазначено серед найбільших річок Азовської губернії з загальною заувагою, що вода в усіх ріках «сладка и здорова», та переліком сортів риби¹⁶.

Історія Посамар'я у складі Запорожжя представлена переважно матеріалами із збірок документів. У п. 2 «Наказу депутатам Комісії 1767 р.», надрукованого Антонієм Фроловським, запорожці називають землі, які вони отримали ще від королів польських. Цей опис є комбінацією даних із тексту універсала Баторія та щодо реальних володінь запорожців. Так, при згадці про «город старинный запорожский Самарь с перевозом» уточнюється: «из землями вгору Днепра по речку Орель» та вниз до ногайських та Кримських степів. «Самарські землі» слугують точкою відліку і на Лівобережжі¹⁷. Описуючи послідовні відмежування з цих земель, запорожці вказують і на те, що останніми указами під Катерининську провінцію відписується вже і р. Самара, хоча за розпорядженням 1765 р. самарські землі було залишено за Запорожжям¹⁸. Цю тему продовжує Загоровський, який, коротко висвітлюючи будівництво Дніпровської лінії, згадує указ від 2 вересня 1770 р. відносно державної колонізації території між Українською та Дніпровською лініями. Причому, особливо виділяє той факт, що приналежність цих земель до Запорожжя урядом визнавалась, але в указі про їх права немає жодної згадки¹⁹.

¹² Мурзакевич Н. Статейный список Великого Государя Его Царского Величества посланников: стольника Василия Михайлова Тяпкина, дьяка Никиты Зотова к Крымскому Хану Мурад-Гирею, в 1681 году // ЗООИД. — Т. 2. — Одесса, 1848. — С. 573, 576.

¹³ Маркевич А.И. Список с статейного списка подьячего Василия Антемирева, посланного в Крым с предложением мирных договоров // ЗООИД. — Т. 18. — Ч. II — Одесса, 1888. — С. 46.

¹⁴ Загоровский Е.А. Организация управления Новороссии при Потёмкине в 1774–1791 годах // ЗООИД. — Т. 31. — Ч. I. — Одесса, 1913. — С. 53.

¹⁵ Беляев Н. Описание реки Днепра от м. Переволочны до Чёрного моря // ЗООИД. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 579.

¹⁶ Мурзакевич Н. Описание городов Азовской губернии // ЗООИД. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 303.

¹⁷ Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. — Т. 30. — Одесса, 1912. — С. 366.

¹⁸ Там же. — С. 367.

¹⁹ Загоровский Е.А. Организация управления Новороссии при Потёмкине в 1774–1791 годах // ЗООИД. — Т. 31. — Ч. I. — Одесса, 1913. — С. 54.

Найбільш повно субрегіон представлено у збірці матеріалів, підготовлених О. Андрієвським. Так, листом графа Г.І. Головкина Київському губернатору у 1715 р. підтверджується заборона на заселення територій, які було передано Туреччині по мирному договору²⁰. Лист 1728 р. від Генеральної військової канцелярії до коменданта Полтави не лише засвідчує існування Самарської паланки на чолі із полковником Іваном Петровим, але й фіксує її важливість у житті Січі. 24 травня 1728 р. самарці на чолі з полковником прийшли до Січі, арештували кошового Костя Гордієнка та старшину, захопили клейноди та церковне начиння, розграбували лавки та багатіїв. Розоривши Січ, вони разом із тамешніми козаками перебралися на Стару Січ. Більш того, самарський полковник своєю владою відрядив делегацію до гетьмана на чолі з козаком Джерелієвського куреня Іваном Поповичем²¹. Це єдиний відомий випадок заколоту такого роду. На 1733 р. Самара перелічується серед чотирьох основних місць дислокації запорожців²². Однією з найбільш цікавих справ, вміщених серед цих документів, є справа Никифора Донця, яка тяглася від 1745 по 1752 рік. Справа складається з двох комплексів документів: щодо конфлікту між гарнізоном фортеці Усть-Самара та Самарською паланкою відносно арешту Донця та скарг останнього на збитки, завдані йому запорожцями, родичами, компаньйонами в утриманні Старосамарського перевозу та старшиною Старої Самари. У справі знайшли відображення багато подробиць з різних сфер життя Посамар'я у 1740 — на початку 1750-х років: складність взаємин між керівництвом Самарської паланки, Старої Самари та гарнізону Усть-Самарської фортеці, ротації старшини Самарської паланки та Старосамарського ретраншементу, комендантів Усть-Самарської фортеці; господарське освоєння краю, діяльність Старосамарського перевозу, географія району. Порівняно із документами 1728 р. особливо привертають увагу зміни в характері управління Самарською паланкою. Паланка виглядає не надто потужною військовою силою. Помітний високий рівень ротації полковників і їх адміністративної залежності від Січі. 30 травня 1750 р. військовий писар Петро Чернявський доповів київському губернатору Леонтєву, що у Самарській паланці неспокійно. Полковник Микола Сорочинський з партією розбив декілька команд гайдамаків, але у середині травня гайдамаки напали на паланку, і полковника було вбито²³.

Тема заколоту 1728 р. додатково висвітлюється у збірці документів Московського відділу архіву Головного штабу (взяті у Січі у 1775 р.), поданої П.І. Івановим. У поясненнях до документів Іванов, наводячи відомості

²⁰ Андреевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. // ЗООИД. — Т. 14. — Одесса, 1888. — С. 285.

²¹ Там же. — С. 287, 288, 289, 290.

²² Там же. — С. 295.

²³ Там же. — С. 470.

про ситуацію на Запорозжі у 1720–1730-х роках, обширно цитує уривки стосовно заколоту 1728 р. самарського полковника (з посиленнями на Андрієвського) і, на основі виявлених ним джерел, зазначає, що цей заколот увінчався успіхом, і запорожці переселилися з Олешек на Чортомлик. Саме з перебуванням запорожців на місці Чортомлицької Січі він пов'язує облаштування і відновлення паланок²⁴.

У реляціях 1755 р. перекладача Микитинської застави Семенова повідомляється про зміну порядку призначення паланочної старшини, яку тепер мали обирати не на виборах, а по черзі з куренів. 15 січня на раді старшин та курінних отаманів було вирішено надіслати до Петербургу делегацію на чолі із колишнім кошовим Данилом Гладким по справах самарських. В старшин з Малоросії багато селян перебралось на Самарь, і вони просять їх повернутися назад. Запорозжці згодні їх повернути, але без майна, оскільки воно нажито у Запорозжі. На це не погоджуються малоросіяни. І навіть комісією справу не вирішили²⁵.

Надрукований Миколою Мурзакевичем розпис військових постів у межах Запорозжя на зиму 1772 р. подає цікавий матеріал про військові можливості козацтва, старшину та історичну географію району. Головні пости розміщувались по лівому берегу Самари: проти Старосамарського ретраншементу (300 козаків), в урочищі Садки проти Піщаного броду (200 козаків), проти урочища Вільне (200 козаків), в урочищі Лучині (100 козаків) з якого виділено бекет на гирло р. Нижня Терса (20 козаків), при урочищі Жуковському (200 козаків), в урочищі Богдановому (100 козаків). Резервна команда розміщувалась між Самарою та Оріллю і мала перекривати роз'їздами простір між урочищем Лучиною та Козловською фортецею. Для роз'їздів мали використовуватись і команди у 30 козаків, які знаходились у підпорядкуванні самарського та протовчанського полковників²⁶. Управління Посамар'я за часів Нової Січі практично не згадується. Під 1767 р. перераховуються заходи щодо підготовки депутації до Москви²⁷.

Дуже обмеженими є і відомості про російські фортеці Посамар'я. У доповіді на засіданні Товариства П.А. Іванов проаналізував документи, виявлені ним у архіві Головного штабу. Крім іншого, він згадує і царський указ від 14 червня 1688 р. на ім'я кошового Григорія Сагайдачного про

²⁴ *Иванов П.А.* Материалы по истории Запорозжя в XVIII в. // ЗООИД. — Т. 20. — Ч. II. — Одесса, 1897. — С. 63, 73.

²⁵ *Андреевский А.А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. — С. 620.

²⁶ *Мурзакевич Н.* Росписание, в каких местах, для предосторожности, чрез зиму, от неприятеля на Войска Запорозжского Низового, учреждённые посты (1772 года) // ЗООИД. — Т. 9. — Одесса, 1875. — С. 209, 211.

²⁷ *Флоровский А.В.* Депутаты Войска Запорозжского в Законодательной комиссии 1767 года. — С. 338.

побудову міста на р. Самарі²⁸. У поясненнях до друкованих документів він лише називає Богородицьк у переліку військових форпостів, створених у 1730-х роках для контролю над Запорожжям²⁹. Разом із тим, у документах згадується, що 5 грудня 1755 р. козацькі депутати Данило Стефанов (колишній кошовий), Петро Калнишевський та Іван Глоба (старшини) давали пояснення у колегії іноземних справ щодо розташування міста (фортеці) Стара Самара, зазначивши, що вона стоїть приблизно у 7 верстах від впадіння однойменної річки у Дніпро³⁰. Загоровський у своїй доповіді, посилаючись на Яворницького та Скальковського, вказує Усть-Самарський і Новобогородицький ретраншементи як один пункт, згадує про його відновлення росіянами у 1735 р. і вказує, що близько 1754 р. укріплення було передано запорожцям³¹. Під 22 лютого 1740 р. зазначено, що в Усть-Самарській та Самарській фортецях стояли Муромський та Угличський полки з загонами ландміліції; командир — генерал-майор Штокман, якому підпорядковано було й Січ. Укріпленими місцями та гребною флотилією командував генерал-майор фон Брадке. 17 вересня 1752 р. Січ та Самарські укріплення, разом з Лінією, Бахмутом, св. Анною, Новопавловськом, Задніпровськими місцями були підпорядковані інженер-підполковнику де Боскету³².

Поверхово висвітлено і конфлікти гарнізонів із запорожцями. У 1745 р. командир Усть-Самарської фортеці фон Розенталь у декількох рапортах заявляє, що запорожці блокують фортецю, не даючи купувати харчі, заготовляти фураж та дрова. Крім того, їх грабунки відлякують купецтво, яке перестало відвідувати фортецю. В поясненнях Коша заявляється, що мова йде про окремі випадки і виконання ордерів та указів щодо дотримання порядку³³. У грудні 1749 р. ватага козаків учинила дебош із пальбою коло Старої Самарі, нахваляючись розгромити фортецю, так що коменданту майору Ковальову довелося оголосити тривогу і привести у бойову готовність артилерію. Відійшовши від фортеці, ця ватага напала на Самарський монастир³⁴. У пункті 3 наказу Коша депутатам Комісії 1767 р. висувалася вимога виведення залог з російських укріплень в межах Запорожжя, в тому числі і з Старосамарського ретраншементу. Мотивувалось це тим, що всі

²⁸ Протокол 302 заседания Императорского Одесского общества истории и древностей. 31 января 1897 года // ЗООИД. — Т. 20. — Ч. V. — Одесса, 1897. — С. 48.

²⁹ *Иванов П.А.* Материалы по истории Запорожья... — С. 66.

³⁰ Там же. — С. 95.

³¹ *Загоровский Е.А.* Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // ЗООИД. — Т. 31. — Ч. II. — Одесса, 1913. — С. 55.

³² *Мурзакевич Н.* Сборник событий в Новороссийском крае // ЗООИД. — Т. 7. — Одесса, 1868. — С. 302, 304.

³³ *Андреевский А.А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. — С. 417.

³⁴ Там же. — С. 466.

російські залоги, згідно з указами 1687 та 1742 рр., розміщувались лише на час війни³⁵.

Російська колонізація Посамар'я після ліквідації Січі висвітлюється досить своєрідно. Так, в «Описі» Азовської губернії 1779 р. щодо запорожського господарства згадується лише те, що землі вони тримали «в небрежении непонятном», чому протиставляється освоєння краю як поміщиками, так і казенними поселенцями³⁶. А архієпископ Гавріїл (Розанов) у своєму «Повествовании» взагалі не враховує не лише колонізацію Посамар'я, але й в цілому запорожську колонізацію, стверджуючи, що до 1751 р. гігантська територія Катеринославської, Херсонської та частково Полтавської і Харківської губерній була майже незаселеною пусткою. Лише по правому березі Дніпра він визнає існування поселень, населених переважно «самовільними бродягами», які означались то селами, то хуторами, то зимівниками, то слободами, то містечками, і називає запорожців, разом із татарами, як їх руйнівників³⁷. Не менш цікавим виглядає і його опис створення Азовської губернії. Зазначивши указ від 14 лютого 1775 р. про створення, він одразу подає опис території губернії в кордонах, які вона отримала лише по ліквідації Січі. Згадується і губернське місто Катеринослав (Кільченський), і фортеця Богородицька, і містечко Новоселиця³⁸. Обходить він мовчанням і існування церковних установ Січі. Так, в оповіді про розподіл Слов'яно-Херсонської єпархії на протопопії зазначається, що Слов'янську протопопію Новоросійської губернії, через слабкість штату, доручили Старо-Кодацькому наміснику священику Новоселицької церкви Григорію Порохне³⁹. Відносно Самарської протопопії Гавріїл зазначає її створення у Білевській фортеці, подальше перейменування (1778 р.) на Катеринославське духовне правління і переміщення до Нехворощанського монастиря⁴⁰. Вже по цьому розподілу вийшло розпорядження Синоду про переведення монахів з села Покровського (Січ) до Києво-Межигірського самарського монастиря⁴¹. Разом із тим, коли мова йде про окремі епізоди історії краю, Гавріїл згадує і існування запорожських інститутцій. Так,

³⁵ *Флоровский А.В.* Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. — Т. 30. — Одесса, 1912. — С. 359, 368.

³⁶ *Мурзакевич Н.* Описание городов Азовской губернии // ЗООИД. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 302.

³⁷ *Гавриил.* Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почёрпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского, с упразднением губерний Новоросийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии, с 1751 по 1786 год // ЗООИД. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 33–84.

³⁸ Там же. — С. 96.

³⁹ Там же. — С. 103.

⁴⁰ Там же. — С. 115.

⁴¹ Там же. — С. 104.

відносно Новокодацької чудодійної ікони Божої матері він наводить розпорядження Коша від 1770 та 1771 рр. до «крестовой запорожской наместии, наместнику Старо-Кодацкому» священнику Григорію Порохну, про огляд ікони, перенесення її на інше місце та заборону повідомляти про неї до Київської митрополії⁴².

Хронологія Новоросії, закладена Гавриїлом, усталилася надовго. Навіть у 1901 р. Олексій Маркевич досить обережно зазначав: «если даже признать за преувеличение высказываемое иногда предположение, что история Новороссии может быть разделена на два периода: от сотворения мира до царствования Екатерины II и от этого времени до наших дней»⁴³.

Загоровський не аналізує принципів розподілу Азовської губернії на повіти, а лише спирається на повідомлення джерел та праці більш ранніх дослідників. Так, він вказує, що, за А. Скальковським, у 1775 р. у губернії було створено 6 повітів, в тому числі Самарський та Новоселицький. Лише під 1779 р. він знаходить повний перелік повітів, серед яких зазначено Катеринославський та Павлоградський⁴⁴.

Цікавий документ наведено в огляді джерел з місцевих архівів (без зазначення місця зберігання) — відомість 1787 р. про кількість розданих земель в межах Катеринославського намісництва з 1775–1784 рр. (12 повітів станом на 1787 р.). За обсягами розданих земель Новомосковський повіт (581 986 дес.) поступається лише Херсонському та Катеринославському, а за кількістю населення, поселеного на цих землях (12 408 осіб), — лише Слов'янському повіту. Співвідносно до площі розданих земель і їх населення по намісництву ці цифри складають відповідно 13% та 12,7%. Натомість Павлоградський повіт займає середні позиції як по кількості розданих земель (320 250 дес.), так і по їх залюдненню (8 031 осіб), що, відповідно, складає 7,16% та 8,2%⁴⁵.

Поважна кількість копій документів зафіксована у видрукуваному описі матеріалів архієпископа Гавриїла: з утворення міст Катеринославського намісництва, реєстр поселень Павлоградського повіту, справи щодо церковних речей Покровської церкви містечка Богородишного, укази Самарському монастирю⁴⁶.

⁴² Там же. — С. 112, 113.

⁴³ Маркевич А.И. Суворов в Новороссийском крае // ЗООИД. — Т. 23. — Ч. V. — Одесса, 1901. — С. 37.

⁴⁴ Загоровский Е.А. Организация управления Новороссии при Потёмкине ... — С. 60.

⁴⁵ Ляликов Ф., Михневич И., Негри А., Соколов Г., Шевелев Е. Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края // ЗООИД. — Т. 2. — Одесса, 1848. — С. 763.

⁴⁶ Сборник Гавриила, архиепископа Катеринославского, Херсонского и Таврического // ЗООИД. — Т. 7. — Одесса, 1868. — С. 307, 308, 316.

Стосовно іноземних переселенців найбільша увага приділяється грекам та вірменам. Зокрема, архієпископом Гавриїлом (Розановим) цитуються положення грамоти 1779 р. про пільги грекам при переселенні з Криму до Новоросії, згідно з якими купцям та ремісникам дозволялося оселитися в Катеринославі та Маріуполі (пункт 2). Пунктом 3 цього ж документа встановлювались 10 пільгових років і розмір подальших платежів (купецтво — 1% з капіталу, цехові та міщани — 2 рублі з двору), державні позики на 10 років, пільга від постою і звільнення від рекрутських наборів⁴⁷. Але в цілому в статті Гавриїл не звертається до долі греків у Катеринославі. Згадується, що 15 жовтня 1781 р. відбулося переселення з Катеринославу 1 892 осіб карасубазарських вірмен, яких очолював Мелексенд Бедросов, до фортеці Св. Дмитрія⁴⁸. 31 жовтня 1779 р. Бахмутська провінційна канцелярія повідомляла про відправку 603 вірмен, які переселялись з Катеринослава до фортеці Св. Дмитрія. Всього до Бахмуту з цією метою прибуло 3 116 вірмен. З Катеринославськими вірменами переселялись і єпископ Азарій та архімандрит Сімеон. Через Катеринослав переселялись також і 601 вірменин з Кафи та 1 892 вірменина з Карасу-базару⁴⁹. Німецькі колоністи згадуються лише у листі В.В. Коховського від 5 жовтня 1789 р. Він повідомляє, що німецьких колоністів-лютеран на зиму розміщено у м. Новомосковську у будинках, які лишили греки та вірмени⁵⁰.

Серед міст регіону особливу увагу приділено Катеринославу (Кільченському). Найбільш обширним документом з цієї теми є опис міст Азовської губернії 1779 р., який із примітками видруковано М. Мурзакевичем. У ньому згадується губернське місто Катеринослав, яке розпочато будівництвом у 1778 р. У описі докладно вказано чисельність населення із розподілом по станах (1 050 осіб), громадські, державні, релігійні установи, наявні ярмарки та базари. У примітках Мурзакевич зазначає, що до складу міста входило передмістя Богородицька фортеця, яке у 1786 р. перейменували у м. Новомосковськ⁵¹. З міських ярмарків лише два визначаються, як середні (великих у губернії немає)⁵². Фортеця Новобогородицька, або Старосамарський ретраншемент, згідно опису, визначається як споруджена за розпорядженням Петра I для захисту від татарських набігів, а нині приєднана до міста в якості

⁴⁷ Гавриил, А.Х. и Т. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. — Т. 1. — Одесса, 1844. — С. 199.

⁴⁸ Мурзакевич Н. Сборник событий... — С. 305.

⁴⁹ Меликсет-Беков Л.М. Из материалов для истории армян на юге России // ЗООИД. — Т. 29. — Ч. II. — Одесса, 1911. — С. 93.

⁵⁰ Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правилу канцелярии В.С. Попову, для доклада его светлости князю Григорию Александровичу Потёмкину-Таврическому // ЗООИД. — Т. 7. — Одесса, 1868. — С. 328.

⁵¹ Мурзакевич Н. Описание городов Азовской губернии. — С. 289.

⁵² Там же. — С. 304.

передмістя. Мурзакевич додає дату закладення фортеці (1689), зазначаючи, що її поява відноситься до правління царівни Софії, а споруджена вона князем В. Голіциним. Містечко Новоселиця, «где была Паланка или судо-производство прежде бывших Запорожцев», означено лише як штаб-квартиру Полтавського пікінерського полку. Але при цьому вказано існування нижчої розправи, двох церков, трьох ярмарків і кількість жителів, що більш ніж вдвічі перевищувала губернське місто (3 612 осіб)⁵³. Можна зазначити, що номенклатура об'єктів, перелічених по Катеринославському повіту (враховуючи і пороги), за різноманіттям поступається лише Царичанському (Олексопільському) повіту. З території Павлоградського повіту згадано лише казенну слободу Луганську, засновану у 1779 р. із штаб-квартирою Луганського пікінерського полку, трьома ярмарками та населенням у 1 242 поселення⁵⁴. Це взагалі єдине поселення, яке згадується у повіті, окрім повітового міста. Документом фіксується нестача лісу не лише на будівництво, але й на паливо. Головними заняттями населення в обох повітах визначаються скотарство та рільництво (перше домінує у Павлоградському, а друге у Катеринославському).

Стосовно долі Катеринослава (Кільченського) Гавріїл (Розанов) зазначає, що як губернське місто Азовської губернії його було ліквідовано разом з нею «с совершенным разрушением». Отже, місто проіснувало лише з 1778 по 1787 р. Як обґрунтування цього він зазначає непридатність місця і регулярні підтоплення. Разом із тим, він визнає, що сліди цього міста ще не зникли, оскільки тут знаходяться іноземні колонії Іозефсталь та Кронеберг, населені відповідно лютеранами та менонітами⁵⁵. Натомість Загоровський вказує, що у 1778 р. виникло не місто Катеринослав, а відбулося переведення до нього Азовської губернської канцелярії. У 1784 р., у зв'язку з утворенням Катеринославського намісництва, місто було перейменовано на Новомосковськ⁵⁶. Досить обережно зазначає він і той факт, що у 1787 р. значна частина жителів і споруд міста відійшли до нового губернського міста Катеринослава. Детально зупиняється на введенні у Новомосковську міського положення 1785 р. За його словами, іменний указ було отримано місцевою владою більш ніж через рік, а загальні збори «градського товариства» відбулися лише 16 березня 1787 р. В цей день було обрано загальну та «шестигласну» думи. Обрання міського голови, як і міського старости, відбувалися ще до цього⁵⁷.

⁵³ Там же. — С. 290.

⁵⁴ Там же. — С. 291.

⁵⁵ *Гавриил*. Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1857 год // ЗООИД. — Т. 5. — Одесса, 1863. — С. 420, 421.

⁵⁶ *Загоровский Е.А.* Организация управления Новороссии при Потёмкине... — С. 60, 62.

⁵⁷ Там же. — С. 81.

Створення міста Павлограда на р. Вовчій дуже бігло згадується лише Гавриїлом. Слободу Луганку вказано лише, як поселення, що увійшло до складу міста і відоме тим, що у ньому квартирував із військовою командою князь М. Кутузов⁵⁸.

Дуже побіжно міська тематика Посамар'я присутня у документах губернатора В.В. Коховського. При визначенні зимових квартир для військ, що залишилися у намісництві на 1792–1793 рр., він запропонував поставити у Новоселиці Інгерманландський старий полк, а усі козаці та легкоконні полки розвести по інших поселеннях. При цьому він керувався тим, що значна частина Правобережжя несла важкі постої в роки війни⁵⁹.

Існування училищ у Катеринославі засвідчено вже у 1779 р. При цьому зазначалося, що навчання у них проходять дворяни, різночинці та сироти різного звання. Також містився перелік навчальних дисциплін⁶⁰. Ф. Ляликов у своєму огляді вказує дати заснування повітових училищ у Павлограді (15.07.1806 р.) та Новомосковську (08.11.1807 р.)⁶¹. В системі духовних навчальних закладів він зазначає існування при загородному архієрейському Самарському домі училища для навчання дітей штатних служителів⁶², повітове училище у Новомосковську із 68 учнями та у Павлограді із 81 учнем⁶³.

Цілком фрагментарними є відомості про маєтки регіону та існуючі при них виробничі потужності. Описом Азовської губернії 1779 р. згадуються дві нових фабрики прем'єр-майора Фалєєва у 25 верстах від Катеринослава: шкіряна (виробляє англійську шкіру та підосви) та свічна⁶⁴. В ордері від 13 серпня 1789 р. князь Г.О. Потьомкін пропонує Фалєєву налагодити випічку сухарів у його самарській дачі для постачання військам у Криму⁶⁵. Під 1793 р. наводиться цікавий лист В.В. Коховського до В.С. Попова, в якому зазначено, що внесений у реєстр просителів від 26 лютого колезький ассесор Гайворонський просить 6 000 десятин землі у Новомосковському повіті при р. Верхній Терсі. Коховський вважає його можливості недос-

⁵⁸ *Гавриил*. Отрывок повествования о Новороссийском крае.... — С. 125.

⁵⁹ Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского состоящему при делах Ея Величества Екатерины II, тайн. сов. В.С. Попову, для доклада князю Платону Александровичу Zubovu // ЗООИД. — Т. 12. — Одесса, 1881. — С. 373, 374.

⁶⁰ *Мурзакевич Н.* Описание городов... — С. 289.

⁶¹ *Ляликов Ф.* Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // ЗООИД. — Т. 2. — Одесса, 1848. — С. 334.

⁶² Там же. — С. 337.

⁶³ Там же. — С. 349.

⁶⁴ *Мурзакевич Н.* Описание городов Азовской губернии. — С. 290.

⁶⁵ Собственноручные распоряжения князя Потёмкина-Таврического во время второй Турецкой войны, в царствование Императрицы Екатерины II // ЗООИД. — Т. 2. — Одесса, 1848. — С. 672.

татніми для заселення цієї землі і пропонує надати цю ділянку губернському скарбнику Андрієвському⁶⁶.

Характеристику дворянської спільноти регіону наведено у листі губернського секретаря Дмитра Кострубо-Корецького на ім'я герцога Ришельє, який опублікував А. Флоровський. Лист являє собою скаргу на реакцію новомосковської громади на потреби країни під час війни 1812 р. Повітовий суддя та дворянський скарбник, колезький асесор Чернявський, маючи за чином оклад у 550 рублів і отримуючи відсотки з капіталу, заробленого торгівлею, у 1812 р. у повітовому дворянському зібранні захищав брата від обрання до міліції, а на потреби війни пожертвував лише 5 рублів. Ця його жертва призвела до зменшення жертв від інших чиновників. Секретар суду, який мав намір пожертвувати 25 рублів, щоб не викликати невдоволення, дав лише 10. У відповідь на розпорядження катеринославського губернатора Гладкого про зібрання з громадян жертв на поштові прогони, пов'язані із відправкою до діючої армії, то Кострубо-Корецький за згодою із Чернявським всіляко ускладнював цей процес. Коли один з жителів міста пожертвував 25 рублів, то вже на другий день отримав неочікуваний військовий постій. Крім цього, городничий склав скаргу на Кострубо-Корецького, звинувачуючи його в пияцтві та бійках, яку підписали брат Чернявського, повітовий казначей Савенко, повітовий засідатель Шепотинников, секретар суду, якийсь родич Чернявського та місцевий п'яниця. Сам Кострубо-Корецький наводить приклади бійок, вчинених Савенком (прибив міщанина Гусьєва, який не повірив йому в борг), секретарем суду (прибив жінку на вулиці), городниим (бився у поручика Чернявського на весіллі та в будинку Білецького). Питання було вирішено без втручання Ришельє. Губернатор, встановивши обставини справи, взяв суму, потрібну для відправки Кострубо-Корецького в діючу армію, з міських коштів Новомосковська⁶⁷.

Інші стани на сторінках ЗООИД обійдено увагою. Зустрічається лише коротке повідомлення про священика Троїцького собору у Новоселиці Іоанна Ковалевського, якого ордером князя Потьомкіна було призначено на гребну флотилію Війська Вірних запорожців. У складі флотилії він приймав участь у боях під Очаковом⁶⁸.

Дуже побіжно розглядаються і пам'ятки старовини регіону. Археологічні знахідки згадуються лише І. Срезневським у огляді городищ, які він вважає слов'янськими. Спираючись на дані Недобуги-Бережницького, Срезневський наводить невеликий опис і план Вербського городища, розташованого біля

⁶⁶ Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского... — С. 419.

⁶⁷ Флоровский А.В. Отечественная война и Новороссийский край // ЗООИД. — Т. 31. — Ч. I. — Одесса, 1913. — С. 40–42.

⁶⁸ Вертельяк Д.Ч. Священник Иоанн Ковалевский // ЗООИД. — Т. 6. — Одесса, 1867. — С. 541–542.

с. Вербки поблизу м. Павлограда, яке відносить до типу відкритих круглих слов'янських городищ, порівнюючи його з Кассельским у Південному Браніборі. Вчений згадує про розташовану на північ від нього могилу та ще одне городище на південь за балкою. Як приклад ще одного типу городища з двома входами він вказує, з посиланням на повідомлення Недобуги-Бережницького, Знамянське городище посередині між селами Знамянкою та Піщанкою. Подано його план, зафіксовано розташування поряд могили і зауважено, що Недобуга-Бережницький не зняв його розмірів, оскільки воно не відрізняється від інших городищ краю⁶⁹.

Набагато більш ретельно викладено історію Троїцького собору у Новомосковську у дописі протоієрея Кирила Оранського. Допис він розпочинає з того, що «напівдикі» запорожці відзначались ревністю до православ'я, «если не везде, то в некоторых местах, где они селились». Так, у заснованому ними Новомосковську було споруджено грандіозний собор, «який вважається тепер визначною старовиною у Новоросійському краї». Його будівництво було розпочате у 1773 р. Євгенієм, архієпископом словенським. Освячував споруду у 1781 р. протоієрей собору Григорій Порохня. Особливу увагу Оранський приділяє ремонту храму у 1830–1831 рр. і пожертвам, які було отримано за клопотання архієпископа Гавриїла (Розанова). Вартість ремонту з іконостасом, за виключенням побудови дерев'яної дзвіниці на 6 дзвонів, оцінюється ним у 16 785 руб. 71 коп. З архітектурного опису найбільшої уваги заслуговують згадки про позолоту глав, відсутність внутрішніх колон і твердження старожилів, що дерево бралось з місцевого лісу. Виходячи з розміру бруса, Оранський робить висновок про колишні лісові багатства краю, які знищено нерозумним використанням, вказує, що собор, дзвіниця та огорожа пофарбовані білою фарбою, а бані — зеленою. Як можливого автора проекту він обережно називає Якимом Погрібняка, описуючи виготовлення ним креслення на піску і переведення його крейдою на дошку; згадує існування розписів стін і збереженість в іконостасі 16 первісних ікон, зауважуючи їх добру збереженість та візантійський характер письма; подає також перелік ікон та церковних речей із вкладними записами XVIII–XIX ст.⁷⁰

Хоча Самарський Пустельно-Миколаївський монастир загалом згадується частіше, ніж Троїцький собор, його історія на сторінках ЗООИД висвітлена менш докладно. У збірках документів він згадується у зв'язку із появою чуми у січні 1751 р.⁷¹ та у описі губернії 1779 р. В останньому він зазначений, як невеликий, із землями, підданцями та дерев'яною церквою. У примітках Мурзакевич зауважує, що його заснування відносять до

⁶⁹ Срезневский И. О городищах в землях Славянских, преимущественно западных // ЗООИД. — Т. 2. — Одесса, 1848. — С. 539, 540.

⁷⁰ Срезневский И. О городищах в землях Славянских, преимущественно западных // ЗООИД. — Т. 2. — Одесса, 1848. — С. 829–832.

⁷¹ Мурзакевич Н. Сборник событий в Новороссийском крае // ЗООИД. — Т. 7. — Одесса, 1868. — С. 304.

1672 р.⁷² Долю монастиря за російської колонізації досить детально висвітлює Гавриїл (Розанов). На прохання архієпископа катеринославського Амвросія, князь Г.О. Потьомкін визначив монастир резиденцією архієрея. Листом Синоду від 20 вересня 1791 р. князь повідомив, що згідно з указом імператриці від 25 квітня 1788 р. про створення у намісництві монастиря для архієрейського дому поблизу Катеринослава він наказав надати для цього Пустельно-Миколаївський Самарський монастир. Указ з Синоду було отримано Амвросієм 25 листопада 1791 р. Але до початку XIX ст. катеринославські єпископи у монастирі жодного разу не жили. Пояснення проханням Амвросія про надання монастиря Гавриїл вбачав у багатстві монастиря, оточеного густим дубовим та ясеневим лісом, власника озер, річок та кількох млинів на Самарі, а також слобод із селянами. Кількість монастирських селян оцінювалась у 841 чоловік та 671 жінку. Належала монастирю і велика кількість скота. Майно монастиря тимчасово (до подальшого визначення його статусу) звільнялося від секуляризації 1786 р. за спеціальним указом Синоду. Гавриїл торкається і історії обивателі, визнаючи запорожців його засновниками та ктиторами, які нічого не шкодували задля «Військового» монастиря⁷³. Лише у 1794 р. на монастир було поширено дію указу 1764 р. про затвердження штатів, і він був позбавлений своїх сіл та селян, яких приписали до легкокавалерійських полків. Монастир відповідно преходив до архієрейського дому⁷⁴. Згадує Гавриїл і про поховання у монастирі катеринославських єпископів: Афанасія (1805 р.), Платона (1811 р.) й Іова (1823 р.)⁷⁵.

Дуже цікавою є праця Чіркова, в якій дається топографічний опис місцевості і власне монастиря, включно з коротким екскурсом в його історію. З посиланням на Гавриїла, автор зазначає, що монастир споруджено у середині XVIII ст. запорожцями, а фундатором називається «дикий піп» Кирило Тарловський. Згадується його пожертва на будівництво монастирської церкви і йому ж приписується фінансування будівництва церкви Св. Трійці у Новомосковську, Успенської церкви у передмісті Воронівка, Георгієвської церкви у містечку Петриківка, Успенської в с. Новоселівка, Дмитрівської у с. Дмитрівка, Хрестовоздвиженської у с. Знам'янці та у с. Кочережки та ще двох. Причому, сам Чірков у примітці зазначає, що всі ці храми були дерев'яними, «в виде простых хат». Багато уваги він приділяє і описам старожитностей, які зберігаються у ризниці монастиря: церковному начинню із вкладними записами, медалі осавула Євстафія Кобеляка, старовинній трості першої половини XVIII ст., мощам св. Пантелеймона та чудодійній іконі. Козацькі пожертви виявив він і у трапезній Преображенської церкви, серед них ікону на полотні місцевого письма із зображенням

⁷² Мурзакевич Н. Описание городов Азовской губернии. — С. 290.

⁷³ Гавриил. Продолжение очерка о Новороссийском крае... — С. 422–424.

⁷⁴ Там же. — С. 454.

⁷⁵ Там же. — С. 471, 472, 476.

запорожців, і у домовій Георгієвській церкві архієрейського дому. Серед убранства гостьового будинку монастиря він виділив портрети у апартаментах: київського митрополита Гавриїла Банулеско, катеринославських єпископів Афанасія та Платона, полковника Опанаса Ковпака та Кирила Тарловського. Згадує він і про поховання у склепі Миколаївської церкви катеринославських єпископів; зазначає, що хоча монастир і не багатий на землю, проте говіти та поклонитися чудодійній іконі сюди приходять люди не лише із довколишніх сіл, але й здалеку⁷⁶. Вкладні записи на церковній утварі монастиря широко наводяться і в іншій публікації⁷⁷.

Зацікавленість Одеського товариства Посамар'ям та його пам'ятками засвідчує і Попередній комітет по влаштуванню XII Археологічного з'їзду у Харкові. Листом від 29 жовтня 1901 р. Комітет просив Товариство тимчасово надати з його музею для картографічної виставки 65 позицій карт, планів, креслень, малюнків (номери було зазначено за каталогом, випущеним Товариством), в тому числі топографічний план Самарського Миколаївського монастиря, план території між ріками Самара та Кільчень, надписи запорозькі на хрестах, церковних сосудах та надгробках, вид Новомосковського на Самарі Миколаївського пустельного монастиря, вид та план Новомосковського Троїцького собору⁷⁸.

Спроби визначити значення Посамар'я як історичного регіону на сторінках ЗООИД стосуються лише періоду давньої історії. За часів Запорожжя та російської колонізації субрегіон розглядається лише як складова частина великих регіонів. При цьому згадки Посамар'я більш ніж фрагментарні. Привертає увагу і наявність серйозних диспропорцій між друкованими джерелами та публікаціями на користь авторських концепцій історичного розвитку всього краю.

⁷⁶ Чирков А. Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря, находящегося в Екатеринославской губернии в 2-х верстах к востоку от города Новомосковска // ЗООИД. — Т. 12. — Одесса, 1881. — С. 472–477.

⁷⁷ Надписи, находящиеся в Новороссийском крае // ЗООИД. — Т. 9. — Одесса, 1875. — С. 343–360 (345, 346, 347, 348).

⁷⁸ Протокол 340 заседания Императорского Одесского общества истории и древностей 28 января 1902 года // ЗООИД. — Т. 25. — Ч. IV. — Одесса, 1904. — С. 1–13 (8–10).

Інформація про авторів

Баги Золтан — кандидат історичних наук (Ph.d), Університет Сегеда; zoliszege@gmail.com

Барабаш Тарас — молодший науковий співробітник ЦДІА України у Львові; paleograf@gmail.com

Блануца Андрій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України; an_blan@mail.ru

Бороденко Олена — аспірантка, асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка; borodenko_l@mail.ru

Верменич Ярослава — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України; yagover@ukr.net

Кононенко Василь — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України; kononenkovp@ukr.net

Кубай Інна — кандидат політичних наук, асистент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича; innakubay@rambler.ru

Кудінов Юрій — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка; yurii.kudinov@ukr.net

Михайліченко Микола — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету; mikhailichenko@ukr.net

Осіп'ян Олександр — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту; agricolae_ua@yahoo.com

Папакін Георгій — доктор історичних наук, в.о. директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України; hrapakin@gmail.com

Пилипенко Володимир — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського

національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка; pylvova@gmail.com

Потапенко Світлана — кандидат історичних наук; старший науковий співробітник відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; svit.potapenko@gmail.com

Пришляк Володимир — кандидат історичних наук, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк); pryshliakv@ukr.net

Репан Олег — кандидат історичних наук, доцент кафедри Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара; ukr-mova@ukr.net

Романова Оксана — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України; ukraine.middle.ages@gmail.com

Станіславський В'ячеслав — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України; vvslavaua@ukr.net

Старостін Валентин — аспірант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету України (м. Дніпропетровськ); arhiviu@ukr.net

Чухліб Тарас — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України; taras_chuhlib@ukr.net

Щербак Віталій — доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Б. Грінченка; kiu.is@kubg.edu.ua

Список сокращень

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (Москва)

Акты ЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией

Акты ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России

Архив СПбИИ РАН — Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук

Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов

Архів ІУ — Архів Інституту історії України НАН України

ВИ — Вопросы истории

ВУР — Воссоединение Украины с Россией

ДБХ — Документи Богдана Хмельницького

ДОВ — Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.

Жерела — Жерела до історії України-Руси

ЗНТШ — Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка

ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей

ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

НИОР РГБ — Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки (Москва)

ОР БРАН — Отдел рукописей библиотеки Российской академии наук (Санкт-Петербург)

ОР РНБ — Отдел рукописей и редких книг Российской национальной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина (Санкт-Петербург)

Памятники — Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов

РГАДА — Российский государственный архив древних актов (Москва)

РГВИА — Российский государственный военно-исторический архив

РГИА — Российский государственный исторический архив

СИРИО — Сборник Императорского Русского Исторического общества

СПбФА РАН — Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук

УАЩ — Український археографічний щорічник

Укр. іст. журн. — Український історичний журнал

Укр. іст. збірн. — Український історичний збірник

УЦСЄ — Україна в Центрально-Східній Європі

ЦДІА України у Львові — Центральний державний історичний архів України у місті Львові

ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів у м. Києві

ЧИОНЛ — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца

ЧІМ — Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, фонди

ЧОИДР — Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете

AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AKW — Archiwum Koronne Warszawskie

APKr. — Archiwum Państwowy w Krakowie

AR — Archiwum Radziwillów

HUS — Harvard Ukrainian Studies

Biblioteka PAU i PAN w Krakowie — Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, oddział rękopisów

Наукове видання

**Ранньомодерна Україна
на перехресті цивілізацій,
культур, держав та регіонів**

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 11.11.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 20,96. Обл. вид. арк. 18,11.
Наклад 300 прим. Зам. 17. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.